

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ**

Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας

Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας
Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών στις “Διεπιστημονικές Προσεγγίσεις στις
Ιστορικές, Αρχαιολογικές και Ανθρωπολογικές Σπουδές”

Διπλωματική Εργασία

**Πολιτική και Πολιτισμική Συγκρότηση της Κομμουνιστικής Ταυτότητας στον
Μεσοπόλεμο (1918-1936).**

Αντωνιάδης Αντώνης

Βόλος, 2017

Περιεχόμενα

Εισαγωγή.....	3
1 ^ο Κεφάλαιο: Πριν τη ίδρυση του ΣΕΚΕ	
1.1 Τέχνη και σοσιαλισμός.....	6
1.2 Εργατική και σοσιαλιστική κίνηση.....	13
2 ^ο Κεφάλαιο: Από το ΣΕΚΕ στο ΚΚΕ	
2.1 Μικρασιατική εκστρατεία και ΣΕΚΕ.....	18
2.2 Πολιτικές και κομματικές διεργασίες.....	26
2.3 Τέχνη και <i>Νέοι Βωμοί</i>	28
3 ^ο Κεφάλαιο: Προς τη μολσεβικοποίηση του κόμματος	
3.1 Οι Ενώσεις Παλαιών Πολεμιστών και οι νέοι κομμουνιστές.....	33
3.2 Πρώτες απόπειρες μολσεβικοποίησης.....	38
3.3 Περιοδικά και ζητήματα τέχνης.....	45
3.4 Η περίοδος της “φραξιονιστικής πάλης”.....	41
3.5 Η έκδοση των <i>Πρωτοπόρων</i>	54
4 ^ο Κεφάλαιο: Μέχρι τη δικτατορία του Μεταξά	
4.1 Η κρατική καταστολή.....	62
4.2 Οι <i>Νέοι Πρωτοπόροι</i>	64
4.3 Έμφυλες σχέσεις και κομμουνιστική κουλτούρα.....	76
4.4 Το ρεμπέτικο και τα “κόκκινα τραγούδια”.....	85
4.5 Οι εξελίξεις στο ΚΚΕ και η κομμουνιστική ζωή.....	89
Επίλογος.....	95
Βιβλιογραφία.....	98

Ευχαριστίες

Καταρχάς θα ήθελα να ευχαριστήσω τον επιβλέποντα καθηγητή, Πολυμέρη Βόγλη για την άρτια συνεργασία και για τη μεγάλη συμβολή του στην προσέγγιση και την αποσαφήνιση του επιστημονικού ερωτήματος. Παράλληλα θα ήθελα να ευχαριστήσω τους υπόλοιπους καθηγητές του Τμήματος Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής Ανθρωπολογίας, με τους οποίους συνεργάστηκα, για την καθοδήγηση τους και για το πνεύμα ακαδημαϊκής ελευθερίας που χαρακτήρισε τις σπουδές μου στο τμήμα.

Επίσης θα ήθελα να ευχαριστήσω την οικογένεια μου, τους φίλους και τους συμφοιτητές με τους οποίους η συζήτηση για το θέμα της εργασίας με βοήθησε να κατανοήσω κι εγώ τι ακριβώς ήθελα να κάνω. Ευχαριστώ την Όλγα Σεβαστίδου και τον Αντώνη Αντωνίου οι οποίοι βρέθηκαν πολλές φορές δίπλα μου στη διάρκεια των σπουδών μου και των οποίων η συμβουλή ήταν πάντα χρήσιμη. Επίσης θα ήθελα να ευχαριστήσω όλους τους ανθρώπους που εργάζονται σε Βιβλιοθήκες ή Αρχεία για την διάθεση τους να βοηθήσουν στην αναζήτηση πηγών.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω την Αυγή Δαφερέρα της οποίας η στήριξη, η επιμονή και η βοήθεια ήταν καθοριστικής σημασίας για την ολοκλήρωση της εργασίας.

Εισαγωγή

Η συγγραφή της παρούσας εργασίας προέκυψε μέσα από την ανάγκη να εντοπιστούν οι ρίζες του κομμουνιστικού κινήματος στην Ελλάδα. Σκοπός της είναι να συμβάλει στη συνολική μελέτη της ιστορίας της κομμουνιστικής αριστεράς στην Ελλάδα και ειδικά στον τρόπο με τον οποίο συγκροτείται η κομμουνιστική ταυτότητα σε όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου και συγκεκριμένα από την ίδρυση του ΣΕΚΕ μέχρι και την μεταξική δικτατορία.

Η επιλογή της συγκεκριμένης περιόδου κάθε άλλο παρά τυχαία είναι καθώς εκείνη την περίοδο μπαίνουν οι βάσεις οι οποίες σε μεγάλο βαθμό έδωσαν στο κομμουνιστικό κίνημα τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του. Αν και θα ήταν λάθος να θεωρήσει κανείς πως σήμερα ισχύουν όσα ίσχυαν την περίοδο που μελετάται, ο τρόπος και τα εργαλεία με τα οποία η ευρύτερη αριστερά συνεχίζει να αναλύει την πραγματικότητα, η φρασεολογία, τα κριτήρια που πρέπει να ακολουθεί, ακόμη και ο τρόπος με τον οποίο μέρος της διεξάγει διάφορα φεστιβάλ ή συγκεντρώσεις, συχνά παραπέμπουν στην εποχή του μεσοπολέμου. Βασική πεποίθηση της εργασίας είναι πως δεν είναι μόνο η ιδεολογία που οδηγεί στην κομμουνιστική στράτευση και συγκροτεί την κομμουνιστική ταυτότητα. Συχνά νέα μέλη προσεγγίζουν το ΚΚΕ γιατί οι κομμουνιστές έχουν συγκεκριμένες ιδιότητες που θαυμάζουν. Η πολιτισμική συγκρότηση και η πολιτική κουλτούρα του κομμουνιστή είναι τα βασικά ζητήματα τα οποία προσπαθεί να αναλύσει η εργασία. Φυσικά η έννοια της πολιτικής κουλτούρας δεν μπορεί να προκύπτει μόνο μέσα από τη μελέτη της καθημερινότητας και των πρακτικών.

Για αυτό το λόγο μεγάλο μέρος της εργασίας επικεντρώνεται στις πολιτισμικές εκφάνσεις του ελληνικού κομμουνιστικού φαινομένου αναλύοντας τη σχέση τέχνης και σοσιαλισμού από τις αρχές του 20ου αιώνα μέχρι και το 1936. Η, σοσιαλιστικής επιρροής, λογοτεχνία, τα τραγούδια, και γενικότερα τα έργα τέχνης, καθώς και τα περιοδικά που ασχολούνται με αυτά τα ζητήματα αποκτούν ιδιαίτερη σημασία ως μέρος μιας συνολικής προσπάθειας εναρμόνισης με το σοσιαλιστικό και, κυρίως, το σοβιετικό όραμα. Στόχος αυτής της μελέτης δεν είναι η στενή λογοτεχνική ανάλυση αλλά η αποτύπωση της επιρροής που έχουν αυτά στον τρόπο με τον οποίο οι κομμουνιστές συγκροτούν την πραγματικότητα γύρω τους και συγχρόνως οι ίδιοι συγκροτούνται ως υποκείμενα. Ο τρόπος με τον οποίο κρίνεται ένα έργο δεν συνδέεται απαραίτητα με λογοτεχνικές θεωρήσεις και γενικότερα με την ποιότητα του, αλλά με το πόσο εξυπηρετεί τους στόχους και το όραμα της κομμουνιστικής απελευθέρωσης. Οι διάφορες λογοτεχνικές αναζητήσεις και τα κριτήρια που προτείνονται έχουν σημαντική επιρροή στα μέλη του ΚΚΕ. Ειδικά οι *Νέοι Πρωτοπόροι*, το σημαντικότερο περιοδικό τέχνης που εκδίδει το ΚΚΕ την περίοδο του μεσοπολέμου και το οποίο, σύμφωνα με τα στοιχεία που μας δίνει, φτάνει να ξεπερνά τα 5.000

αντίτυπα σε πωλήσεις, αποτελούν ένα σημαντικό παράδειγμα παραγωγής πολιτισμικών προτύπων τα οποία σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να θεωρηθούν πως απευθύνονται σε “λίγα, μορφωμένα” στελέχη του κόμματος. Βέβαια, η μελέτη του κομμουνιστικού κινήματος οφείλει να γίνει λαμβάνοντας υπόψη τις γενικότερες συνθήκες της εποχής. Για την κατανόηση εννοιών όπως ο πόλεμος, η επανάσταση ή ακόμη και η αναζήτηση της ελληνικότητας μέσα στο πλαίσιο της εποχής είναι απαραίτητο να ληφθεί υπ’ όψιν αυτό που ο Raymond Williams αποκαλεί “δομή της αίσθησης” και αυτό δεν μπορεί να γίνει χωρίς την μελέτη των προτύπων της τέχνης αλλά και της καλλιτεχνικής παραγωγής.

Η διαδικασία συγκρότησης κομμουνιστικής ταυτότητας είναι χρόνια και μεταβάλλεται συνεχώς μέσα από τις αλλαγές που προκύπτουν στη Σοβιετική Ένωση αλλά και στην Ελλάδα. Με την έννοια της κομμουνιστικής ταυτότητας εννοούνται όλοι οι κανόνες συμπεριφοράς, οι επιτελέσεις και οι ιεροτελεστίες οι οποίες συνεπάγονται από την ένταξη στο Κομμουνιστικό Κόμμα. Συγχρόνως, η ρητορική τους, οι σχέσεις που αναπτύσσουν μεταξύ τους, τα έμφυλα πρότυπα που επικρατούν, οι “μόδες” και η καθημερινή ζωή θεωρούνται σημαντικές συνιστώσες της συγκρότησης του “κομμουνιστή”. Αντίστοιχη σημασία έχουν οι συγκεντρώσεις, οι απεργίες και οι επέτειοι, καθώς και οι “κόκκινοι” αθλητικοί αγώνες. Τα πρότυπα συμπεριφοράς και τέχνης, η φρασεολογία και οι πρακτικές αλλάζουν συνεχώς μέσα από συνθήκες που δεν συνδέονται απαραίτητα με τις αλλαγές στην ηγεσία του κόμματος αλλά σίγουρα συνδιαλέγονται με αυτές.

Από τους πρώτους σοσιαλιστές μέχρι τη φρουρά των Παλαιών Πολεμιστών και από εκεί στη φραξιονιστική πάλη και την επέμβαση της Κομμουνιστικής Διεθνούς με τον διορισμό της νέας Κεντρικής Επιτροπής, οι αλλαγές στην ηγεσία του κόμματος σε μεγάλο βαθμό συνδέονται και με τις πιέσεις τις βάσης. Θα μπορούσε να πει κανείς πως πρόκειται για μια διαδικασία η οποία ξεκινά από τη βάση του κόμματος, φτάνει στην ηγεσία και από εκεί η ηγεσία αναμορφώνει τη βάση σύμφωνα με το δικό της πρότυπο. Γι’ αυτό το λόγο μεγάλο μέρος της εργασίας αφιερώνεται στην ιστορία του σοσιαλιστικού - κομμουνιστικού κινήματος, παρόλο που το θέμα έχει αναλυθεί εκτενώς, καθώς θεωρεί πως η πολιτισμική μελέτη του ζητήματος είναι “μισή” χωρίς την παράλληλη ανάγνωση των πολιτικών και κομματικών γεγονότων της εποχής. Είναι αδύνατο να κατανοήσει κανείς τις διαδικασίες που διεξάγονται στη βάση του κόμματος μετά το 1924 ή μετά το 1931 αν δεν μελετήσει παράλληλα εκτενώς τις αλλαγές στην ηγεσία του κόμματος και στη Σοβιετική Ένωση.

Επιλέχθηκε να χωρισθεί η εργασία σε χρονολογικές και όχι σε θεματικές ενότητες έτσι ώστε σε κάθε κεφάλαιο να συντίθεται όσο γίνεται πιο επαρκώς το συνολικό κλίμα της εποχής. Συνεπώς η εργασία διαιρείται σε τέσσερις ενότητες.

Στην πρώτη δίνονται λίγες πληροφορίες για την ελληνική κατάσταση πριν την ίδρυση του ΣΕΚΕ σε πολιτικό, συνδικαλιστικό και καλλιτεχνικό επίπεδο καθώς και για τον τρόπο που διεξάγονται οι πολιτικές εκδηλώσεις, έτσι ώστε να γίνει κατανοητή η κατάσταση που ίσχυε πριν την δημιουργία ενιαίου συνδικαλιστικού και κομματικού φορέα.

Η δεύτερη ενότητα επικεντρώνεται στην ίδρυση του κόμματος και την πορεία του μέχρι το 1924 όταν και διαγράφονται οι σοσιαλιστές οι οποίοι έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην ίδρυση του. Συγχρόνως αναλύει τις πρώτες απόπειρες συγκρότησης ενιαίας άποψης πάνω σε καλλιτεχνικά ζητήματα, τις συνδικαλιστικές ζυμώσεις, τις αντιπολεμικές διαδηλώσεις καθώς και τις διεργασίες που γίνονται στο μικρασιατικό μέτωπο.

Βασικό ζήτημα της τρίτης ενότητας είναι οι απόπειρες μπολσεβικοποίησης του κόμματος, από το 1924 ως και τις αρχές του 1930, καθώς και οι έντονες ενδοκομματικές συγκρούσεις. Παράλληλα, εξετάζονται οι διαδικασίες συγκρότησης των οργανώσεων της νεολαίας, των φοιτητών, καθώς και των παλιών πολεμιστών. Ειδικά σε σχέση με τους τελευταίους, μελετάται η επιρροή του πολέμου στους νέους κομμουνιστές της εποχής. Τέλος, μεγάλο μέρος αφιερώνεται στα περιοδικά τέχνης που συνδέονται με το ΚΚΕ, στις απόψεις που διατυπώνονται εκεί, καθώς και στις σχέσεις τους με άλλα περιοδικά.

Το τελευταίο κεφάλαιο εξετάζει τις πολιτισμικές εκφάνσεις, τις έμφυλες σχέσεις, τα πρότυπα και γενικά όλα αυτά τα στοιχεία που συγκροτούν την κομμουνιστική ταυτότητα στο επίπεδο της βάσης του κόμματος. Το συγκεκριμένο κεφάλαιο συμπυκνώνει και την προσπάθεια μελέτης της κομμουνιστικής κουλτούρας έτσι όπως διαμορφώνεται κατά τη διάρκεια της μεσοπολεμικής περιόδου. Τέλος, μελετά την πορεία των *Νέων Πρωτοπόρων* και τον τρόπο με τον οποίο αποτυπώνονται οι διάφορες πολιτικές και κομματικές εξελίξεις σε αυτούς.

1^ο Κεφάλαιο: Πριν τη Ίδρυση του ΣΕΚΕ

1.1 Τέγνη και σοσιαλισμός

Αν και στην Ελλάδα πριν την ίδρυση του ΣΕΚΕ δεν υπάρχει ένας μεγάλος ενιαίος σοσιαλιστικός φορέας, τις τελευταίες δύο δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα αναπτύσσεται σημαντική κινητικότητα στους κύκλους των εργατών η οποία εκφράζεται με κινητοποιήσεις και απεργίες. Την πρώτη περίοδο του εργατικού κινήματος της Ελλάδας, την περίοδο δηλαδή πριν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο αλλά και την Οκτωβριανή Επανάσταση, μαζί με τις πρώτες εργατικές κινητοποιήσεις συναντά κανείς και τις πρώτες απόπειρες προλεταριακής τέχνης, αν και ο όρος θα αργήσει να εμφανιστεί.

Από τις αρχές του 1900 αρχίζουν να εμφανίζονται συγγραφείς που προσανατολίζονται έντονα προς μια σοσιαλίζουσα, αν όχι σοσιαλιστική, ιδεολογία εισάγοντας στη χώρα την κοινωνική πεζογραφία. Το 1876 στην, πρώτη ίσως σοσιαλιστικού περιεχομένου, εφημερίδα *Εργάτης* που εξέδιδε ο Παναγιώτης Πανάς δημοσιεύεται ένα ποίημα του νεαρού φιλόλογου Κωνσταντίνου Ζησιού που πιθανολογείται ότι είναι το πρώτο δείγμα λογοτεχνικής έκφρασης υπέρ των εργατών και των αγροτών, ενώ και ο Κλεάνθης Τριαντάφυλλος, εκδότης, μαζί με τον Βλάση Γαβρηλίδη, του προοδευτικού πολιτικού και σατυρικού εντύπου *Ραμπαγός*, την ίδια περίπου εποχή γράφει στίχους για να εκφράσει την καταπίεση των εργατών. Σημαντικότερος όμως εκφραστής αυτής της περιόδου είναι ο πατρινός δικηγόρος και πρόεδρος της Σοσιαλιστικής Αδελφότητας Πατρών Βασίλης Δουδούμας ο οποίος είχε συμμετοχή στους εργατικούς αγώνες κι έγραψε πολλά εργατικά εγερτήρια που απαγγέλλονταν στις εργατικές γιορτές εκ των οποίων αρκετά μελοποιήθηκαν ενώ είχε μεταφράσει και πολλά ξένα τραγούδια ανάμεσά τους και την “Μασσαλιώτισσα των εργατών”¹ η οποία αποτέλεσε και τον ύμνο της Αδελφότητας. Αυτή συγκροτούνταν κυρίως από μικροεπαγγελματίες, λίγους εργάτες και κάποιους διανοούμενους κι είχε μεγάλο ρόλο στην ανάπτυξη του εργατικού κινήματος στην Πάτρα. Χάρη στις ενέργειες της ιδρύθηκε το πρώτο εργατικό σωματείο στην περιοχή, αυτό των ξυλεργατών κα λίγο αργότερα αυτό των τσιγαράδων.² Στην Αδελφότητα δεν υπήρχε κάποια κεντρική ιδεολογική γραμμή με αποτέλεσμα να συνυπάρχουν οι αναρχικοί με τους σοσιαλιστές. Η Πάτρα αποτέλεσε μια από τις πόλεις που ανέπτυξαν

¹Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας 1453-1961*, Επικαιρότητα, Αθήνα, 1983, σ. 391-396.

²Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία του Ελληνικού Εργατικού Κινήματος*, Ζ΄ Έκδοση, Εκδόσεις Μπουκουμάνη, Αθήνα, 1972 σ. 75-76.

σημαντικό εργατικό κίνημα καθώς εκεί το 1900 ιδρύθηκε ο Εργατικός Σύνδεσμος και το 1907 η Ελληνική Εργατική Ένωση.³

Το ζήτημα της σύνδεσης μεταξύ τέχνης και σοσιαλιστικών ιδεών απασχόλησε αρκετούς από τους πρώτους σοσιαλιστές όπως ο Κωνσταντίνος Χατζόπουλος. Ο Χατζόπουλος ήταν από τους πρώτους υπερασπιστές του δημοτικισμού, είχε διατελέσει εκδότης του πρώτου δημοτικιστικού περιοδικού *Η Τέχνη* την περίοδο 1898-1899, και είχε αναχωρήσει για σπουδές στη Γερμανία το 1900 όπου ήρθε σε επαφή με τις σοσιαλιστικές ιδέες, επηρεάστηκε από αυτές κι έγινε υποστηρικτής του μαρξισμού. Στα έργα του *Ο πύργος του Ακροπόταμου* του 1915 και στο *Τάσω, Στο σκοτάδι και άλλα διηγήματα* του 1916 γίνεται εμφανής η επίδραση του σοσιαλισμού στη σκέψη και τη γραφή του. Ο Χατζόπουλος έγραψε πληθώρα άρθρων για τον σοσιαλισμό, για τον φεμινισμό, για τη λογοτεχνία κι έθιξε πολλά κοινωνικά ζητήματα της εποχής. Επίσης πρέπει να προστεθεί πως ήταν ο πρώτος μεταφραστής στα ελληνικά του *Κομμουνιστικού Μανιφέστου* που δημοσιεύτηκε στον *Εργάτη* του Βόλου το 1908.⁴

Φίλος του Χατζόπουλου κι εξίσου σημαντικός εκπρόσωπος των πρώτων αυτών σοσιαλιστικών τάσεων με πλούσιο συγγραφικό έργο είναι ο Κωνσταντίνος Θεοτόκης. Ο Θεοτόκης, όπως και ο Χατζόπουλος, είχε συμμετάσχει σε σοσιαλιστικούς ομίλους του εξωτερικού και είχε επηρεαστεί πολύ από αυτές. Από τα έργα του ξεχωρίζουν *Η τιμή και το χρήμα* του 1912, *Η ζωή και ο θάνατος του Καραβέλα* του 1920 και το *Σκλάβοι στα δεσμά τους* που δημοσιεύτηκε το 1922. Το τελευταίο αποτελεί “το πρώτο άρτια τεχνικά μεγάλο κοινωνιστικό μυθιστόρημα που έδωσε στο Θεοτόκη μεγάλη αίγλη μέσα στους συνειδητούς εργάτες της Κερκύρας και τους σοσιαλιστές”⁵, αν και κατακρίθηκε έντονα από άλλους.⁶

Ένας άλλος συγγραφέας, ο Δημοσθένης Βουτυράς, παρά το ηθογραφικό του ύφος, τοποθετείται συχνά μαζί με τους προοδευτικούς και τους σοσιαλιζόντες λογοτέχνες της εποχής καθώς τα έργα του χαρακτηρίζονται από τη γλαφυρή απεικόνιση των συνθηκών ζωής της εργατικής τάξης στην Ελλάδα και γι’ αυτό έχει χαρακτηριστεί και ως “ο προλετάριος συγγραφέας

³Γιώργος Ν. Αλεξιάτος, *Η εργατική τάξη στην Ελλάδα, Από την πρώτη συγκρότηση στους ταξικούς αγώνες του μεσοπολέμου*, Αναθεωρημένη Β΄ Έκδοση. Κουκκίδα, Αθήνα, 2015, σ. 77.

⁴<http://www.diki.gr/museum/EL/city/chronos.asp?year=1907>

⁵Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας 1453-1961*, Επικαιρότητα, Αθήνα, 1983, σ. 506.

⁶Ο Κώστας Παρορίτης στην κριτική του για το βιβλίο γράφει πως εκφράζει συμπεράσματα μιας “ψυχής πεσιμιστικής που η δικιά μας σοσιαλιστική αισιοδοξία δεν μας επιτρέπει να υιοθετήσουμε” και χαρακτηρίζει τα έργα του Θεοτόκη και του Χατζόπουλου κοινωνική ηθογραφία που τοποθετούνται “στο μεταίχμιο ανάμεσα στην ηθογραφία και το ρομάντζο”. Κώστας Παρορίτης, “Κριτικές σελίδες: Οι σκλάβοι στα δεσμά τους”, *Ο Νουμάς*, τ. 762, 1 Ιουνίου 1922, σ. 164-166.

των προλεταρίων”.⁷ Ο Βουτυράς αν και δεν ήταν ενταγμένος στο σοσιαλιστικό κίνημα, τάχθηκε υπέρ των αγώνων της εργατικής τάξης και “στάθηκε πάντα φίλος της φτωχολογιάς”.⁸ Οι ήρωες που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας (άνεργοι, δυστυχημένοι εργάτες, περιθωριακοί) ανήκουν περισσότερο σε αυτή την κατηγορία των προλεταρίων που αργότερα θα χαρακτηριστεί ως λούμπεν από τους σοσιαλιστές και τους κομμουνιστές αλλά που μέχρι και τα τέλη του 1920 δεν φαίνεται να διαχωρίζεται από την υπόλοιπη εργατική τάξη. Αυτοί δεν αγωνίζονται για να αλλάξουν τις συνθήκες ζωής τους, δεν συμμετέχουν στους μαζικούς αγώνες, δεν βρίσκουν διέξοδο μέσα από την κοινωνική αλλαγή. Το πρώτο έργο του Βουτυρά *Ο Λαγκάς* που εκδόθηκε το 1901 δέχτηκε επαινετικές κριτικές και τα σημαντικότερα βιβλία του *Οι Αλανιάρηδες*, *Ζωή Αρρωσασμένη*, *Το γκρέμισμα των Θεών* κ.α. που εκδόθηκαν τη δεκαετία του 1920 είχαν τεράστια απήχηση στους νέους της εποχής.⁹

Οι περισσότεροι συγγραφείς αυτής της περιόδου, όπως και οι πολιτικοί, δεν έχουν καθαρή εικόνα πάνω στις ιδέες του σοσιαλισμού και περισσότερο χαρακτηρίζονται από μια ιδεαλιστική αντίληψη γύρω από τα κοινωνικά ζητήματα. Εμπνέονται από τις δυσκολίες που αντιμετωπίζουν οι φτωχοί, από την εκμετάλλευση που βιώνουν οι εργάτες στους χώρους εργασίας και από τα πενιχρά μεροκάματα που κερδίζουν αλλά δυσκολεύονται να αφομοιώσουν τον σοσιαλισμό και συχνά τον μπερδεύουν με τον χριστιανισμό. Αν και αφετηρία τους είναι η κοινωνική αδικία που βλέπουν ότι αντιμετωπίζουν οι κατώτερες κοινωνικά τάξεις δεν φαίνεται να έχουν αφομοιώσει τον μαρξιστικό ριζοσπαστισμό και την έννοια της πάλης των τάξεων. Όμως το γεγονός ότι τα έργα τους παραμένουν βαθιά ηθογραφικά, σαφώς επηρεασμένα από τους Ρώσους συγγραφείς, δεν μειώνει τη σημασία τους ως προς την προσπάθεια τους να μιλήσουν για τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι κατώτερες τάξεις και η συμβολή αυτών των πρώτων λογοτεχνών, εκ των οποίων κάποιοι θα αφομοιωθούν στη συνέχεια από τον βενιζελισμό, ήταν καθοριστική στη δημιουργία μιας κοινωνικής λογοτεχνίας η οποία έβαζε σε πρωταγωνιστικό ρόλο την εργατική τάξη ακόμη κι αν αυτή δεν είχε απήχηση ακόμη στους εργάτες.

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, και συγκεκριμένα στις 2 Ιανουαρίου του 1903, εμφανίζεται το σημαντικότερο καλλιτεχνικό, τουλάχιστον στο ξεκίνημα του, έντυπο αυτής της περιόδου, *Ο Νουμάς*. Εκδότης ήταν ο Δημήτρης Ταγκόπουλος και γύρω από αυτό συγκεντρώθηκαν αρκετοί προοδευτικοί άνθρωποι της εποχής όπως ο Κώστας Καρθαίος, ο Αλέξανδρος Δελμούζος, ο Γιάννης

⁷Οι πρώτοι Σοσιαλιστές λογοτέχνες στην Ελλάδα, Ένθετη Έκδοση “Ριζόχαρτο”, Ριζοσπάστης, 25/11/2007, σ. 2.

⁸Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας 1453-1961*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1983, σ. 512.

⁹Άγγελος Τερζάκης, “Δημοσθένης Βουτυράς”, *Νέα Εστία*, τ. 15, 1934, σ.1105

Ψυχάρης, ο Κλεάνθης Τριαντάφυλλος, ο Κωστής Παλαμάς, ο Μάρκος Αυγέρης και πολλοί άλλοι. Ο Παλαμάς σαφώς επηρεασμένος από το κλίμα της εποχής θα γράψει το 1914 και τον “Ύμνο” του Εργατικού Κέντρου της Αθήνας το οποίο είχε ιδρυθεί στις 26 Φεβρουαρίου του 1912¹⁰ με πρωτοβουλία των “κοινωνιολόγων” και στου οποίου τα εγκαίνια είχε παραβρεθεί και ο Ελευθέριος Βενιζέλος.¹¹ Ο Παλαμάς παρόλο που δεν υιοθέτησε ποτέ τον σοσιαλισμό είχε τεράστια επίδραση στη σοσιαλιστική νεολαία καθώς και αργότερα στους οπαδούς και στα μέλη του ΣΕΚΕ και του ΚΚΕ.¹²

Το περιοδικό εξελίχθηκε σε μέσο έκφρασης και παρουσίασης των νέων προοδευτικών ιδεών καθώς και του σοσιαλισμού, κυρίως μέσα από τη συζήτηση που άνοιξε η παρουσίαση του βιβλίου του Γιώργου Κωνσταντινίδη (Σκληρού) *Το κοινωνικό μας ζήτημα* και η παρότρυνση του Δελμούζου προς τους δημοτικιστές να μελετήσουν το βιβλίο και να συζητήσουν από τις στήλες του *Νουμά τα προβλήματα που θέτει*.¹³

Ο Γιώργος Σκληρός, ήταν μάλλον ο πρώτος που προσπάθησε να αναλύσει την ελληνική κοινωνία χρησιμοποιώντας ως εργαλείο τον μαρξισμό και τον ιστορικό υλισμό και γι’ αυτό έχει χαρακτηριστεί και ως “ο εισηγητής του επιστημονικού σοσιαλισμού στην Ελλάδα”.¹⁴ Η έκδοση του βιβλίου αν και, μάλλον εύστοχα παρατηρεί ο Κορδάτος, πως “πέρασε απαρατήρητη από τους εργάτες”¹⁵, αποτελεί σταθμό για την εξέλιξη της σοσιαλιστικής σκέψης στη χώρα. Ουσιαστικά

¹⁰ΕΚΑ, *Ιδρυτική Πράξη Σύστασης ΕΚΑ, Πρακτικά Συνεδριάσεων 1910-1914*, έκδοση ΕΚΑ, Αθήνα, 2004, σ. 3-8.

¹¹Γιώργος Ν. Αλεξάτος, *Η εργατική τάξη στην Ελλάδα, Από την πρώτη συγκρότηση στους ταξικούς αγώνες του μεσοπολέμου*. Αναθεωρημένη Β΄ Έκδοση. Κουκκίδα, Αθήνα, 2015, σ. 121.

¹²Αναφορές στο έργο του Παλαμά και στην επιρροή του στα μέλη του κομμουνιστικού κόμματος είναι διάσπαρτες σε διάφορα κείμενα. Ενδεικτικά: “Στην απομόνωση... μου έλεγε ο Ορφέας (Οικονομίδης) ποιήματα του Πούσκιν που είχε μεταφράσει και του έλεγα εγώ όσα ποιήματα του Παλαμά θυμόμουν” Βασίλης Νεφελούδης “Αν επρόκειτο να ξανάρχιζα, πάλι τα ίδια θα έκανα” στο Στέλιος Κούλογλου, *Μαρτυρίες για τον Εμφύλιο και την ελληνική αριστερά*, 3^η Έκδοση, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα, 2006, σ. 43. “Κλείναμε τη συνεδρίαση (των πυρήνων της ΟΚΝΕ) με απαγγελίες από ποιήματα των Βάρναλη, Παλαμά, Ρίτσου κτλ” Γιώργης Τρικαλινός, *Ανακατεύοντας τη χόβολη ης μνήμης (Οδοιπορικό μιας ζωής)*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1998, σ. 33. “Ιδιαίτερα μας απασχολούσε ο Κωστής Παλαμάς... Απαγγέλαμε στίχους από τον Δωδεκάλογο του Γύφτου”, Βασίλης Γ. Μπαρτζιώτας, *Εξήντα Χρόνια Κομμουνιστής*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1986, σ. 25. Τέλος η επιλογή του Ζαχαριάδη να γράψει στις φυλακές της Κέρκυρας το 1937 τη μελέτη του πάνω στον “Αληθινό Παλαμά” είναι ένα ακόμη στοιχείο που αποδεικνύει τη μεγάλης επίδρασης που είχε το έργο του ποιητή, και ιδιαίτερα ο Δωδεκάλογος του Γύφτου, στους έλληνες κομμουνιστές.

¹³Γ. Χ. Καλογιάνης, *Ο Νουμάς και η Εποχή του(1903-1931), Γλωσσικοί και ιδεολογικοί αγώνες*, Επικαιρότητα, Αθήνα, 1984, σ. 132.

¹⁴Γεώργιος Δ. Μπουμπούς, *Η Ελληνική κοινωνία στην πρόωμη μαρξιστική σκέψη: Γ. Σκληρός - Γ. Κορδάτος (1907-1930)*, Διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 1996.

¹⁵Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία του Ελληνικού Εργατικού Κινήματος*, Ζ΄ Έκδοση, Εκδόσεις Μπουκουμάνη, Αθήνα, 1972, σ. 75-76.

λειτούργησε ως η βάση από την οποία ξεκίνησε η στροφή των Ελλήνων σοσιαλιστών, που ως τότε κινούνταν γύρω από τον χριστιανοαναρχισμό ή τον “ουτοπικό” σοσιαλισμό, προς “τις αντιλήψεις που διαμορφώνονται στους κόλπους της Β΄ Διεθνούς και ιδιαίτερα του μεγαλύτερου τμήματος της, του γερμανικού Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος”.¹⁶

Οι συντάκτες του *Νουμά* δημοσίευαν επίσης θεατρικά και άλλα λογοτεχνικά κείμενα που έγραφαν οι ίδιοι. Το έργο του Ταγκόπουλου *Αλυσίδες* ανέβηκε στο θέατρο το 1907 αποσπώντας αρνητικά σχόλια, καθώς θεωρήθηκε άτεχνο από τους κριτικούς της εποχής, αλλά κάνοντας “μεγάλη εντύπωση στην εργατική και μικροαστική τάξη”.¹⁷ Στον *Νουμά* έκανε και τις πρώτες του εμφανίσεις στα γράμματα ο Λεωνίδας Σουρέας (Κώστας Παρορίτης) ο οποίος είχε μυηθεί στον σοσιαλισμό μέσα από την αλληλογραφία του με τον Κώστα Χατζόπουλο.¹⁸ Ο Παρορίτης μέχρι το 1920 εξέδωσε τέσσερα βιβλία τα οποία είχαν κοινωνικό περιεχόμενο και σαφείς σοσιαλιστικές καταβολές για τα οποία κατηγορήθηκε, τιμωρήθηκε, και παραλίγο να χάσει τη δουλειά του ως σχολάρχης. Στο μυθιστόρημα *Στο άλμπουργο* που έγραψε το 1910, ένα χρόνο μετά την προσχώρηση του στη Σοσιαλιστική Δημοκρατική Κίνηση, περιγράφει την ζωή των σφουγγαράδων ενώ στο *Μεγάλο Παιδί* του 1916 γίνονται αναφορές στους πρώτους ελληνικούς σοσιαλιστικούς αγώνες και περιγράφει πώς ο πρωταγωνιστής, ένας ουτοπιστής ιδεαλιστής, “θέλει να βοηθήσει τον κοινό αγώνα, να παλέψει”.¹⁹

Ο Παρορίτης ήταν από τους πρώτους που έθεσαν προβληματισμούς πάνω στην κατεύθυνση της προλεταριακής τέχνης. Στον *Κόκκινο Τράγο*, το πιο διάσημο έργο του το οποίο το υποδέχτηκαν τα αριστερά περιοδικά της εποχής με ενθουσιασμό²⁰ και το οποίο κυκλοφόρησε το 1924, αναφέρει ότι “πιστεύουμε πως η Τέχνη, σαν ένα καθαρό κι αυτή της ομαδικής ζωής φαινόμενο, δεν έχει σκοπό να ικανοποιήσει ορισμένες προσωπικές και αυθαίρετες ιδέες και αρρώστιες μας, που καμιά ανάγκη της ζωής δεν τις δικαιολογεί, παρά σαν ένας κοινωνικός κι αυτή παράγοντας, να κάνει το χρέος της κάθε φορά που η Ζωή νιώθει την ανάγκη να αναπλαστεί”.²¹ Με βάση αυτή του την

¹⁶Γιώργος Ν. Αλεξιάτος, *Η εργατική τάξη στην Ελλάδα, Από την πρώτη συγκρότηση στους ταξικούς αγώνες του μεσοπολέμου*. Αναθεωρημένη Β΄ Έκδοση. Κουκκίδα, Αθήνα, 2015, σ. 99

¹⁷Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας 1453-1961*, Επικαιρότητα, Αθήνα, 1983, σ. 525.

¹⁸Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας 1453-1961*, Επικαιρότητα, Αθήνα, 1983, σ. 534.

¹⁹Ρήγας Γκόλφης, “Κριτικά Σημειώματα”, “Το μεγάλο παιδί του Κώστα Παρορίτη”, *Ο Νουμάς*, τ. 597, 20/8/1916, σ. 221-222.

²⁰Χριστίνα Ντουσιά, *Λογοτεχνία και πολιτική στο μεσοπόλεμο. Τα λογοτεχνικά περιοδικά της αριστεράς: 1924-1936*, Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ), 1988, σ. 26.

²¹“Οι πρώτοι Σοσιαλιστές λογοτέχνες στην Ελλάδα”, Ένθετη Έκδοση *Ριζόχαρτο, Ριζοσπάστης*, 25/11/2007, σ. 2.

αντίληψη θα είναι και από τους πρώτους, αν όχι ο πρώτος, που θα συγκρουστεί με συγγραφείς οι οποίοι κατά τη γνώμη του δεν εκφράζουν τον σοσιαλισμό και οι παρεμβάσεις του θα γίνουν αιτία για να δεχθεί και ο ίδιος αρνητικά σχόλια.²²

Αυτή η άποψη έρχεται σε αντίθεση με την άποψη που είχαν εκφράσει νωρίτερα οι εκπρόσωποι των σοσιαλιστών και συγκεκριμένα ο Γιαννιός ο οποίος μέσα από τα *Σοσιαλιστικά Φύλλα* τον Ιούλιο του 1915 είχε εκφράσει την πεποίθηση ότι “οι φιλολογούντες νέοι έχουν ιερό χρέος να προσέξουν το λαό και να τότε μορφώσουνε γράφοντας και γι’ αυτόν... κανείς σοσιαλιστής δεν είπε ποτέ του πως για να έχει ποιητική αξία ένα έργο, πρέπει το περιεχόμενο του να είναι *thèse* σοσιαλιστική κι ούτε πως η τέχνη οφείλει να κολακεύει τα γούστα του όχλου για να είναι αληθινή... δε βιάζουμε τους νέους να μεταμορφωθούνε σε προπαγανδιστές και ρήτορες λαϊκούς, αν η ιδιοσυγκρασία τους δεν είναι τέτοια. Ο Σοσιαλισμός δεν εμποδίζει τους καλλιτέχνες σοσιαλιστές, όπως δεν εμπόδισε τον υπέροχο τεχνίτη Ανατόλ Φρανς, το Σω και τόσους άλλους, να χουν δικό τους τρόπο για να ξυπνούν τα πνεύματα στην Επανάσταση και ν’ ανυψώνουν τις καρδιές των ανθρώπων”.²³ Η παρέμβαση του Γιαννιού αποτελεί ορόσημο καθώς φανερώνει την αγωνία των σοσιαλιστών για τη σημασία της τέχνης εκφράζοντας όμως μία άποψη που έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τις θέσεις με τις οποίες θα ταχθεί το κομμουνιστικό κίνημα στη συνέχεια και ειδικά μετά το 1930.

Την θέση του Γιαννιού περί τέχνης υιοθέτησε και το περιοδικό *Γράμματα* της Αλεξάνδρειας. Εκεί ο χαράκτης Γιάννης Κεφαλληνός, θα δημοσιεύσει ένα άρθρο για την ανάγκη προέκτασης της επανάστασης και στο περιεχόμενο πέρα από τη φόρμα.²⁴ Από τις εκδόσεις του περιοδικού θα κυκλοφορήσει ο Βάρναλης το 1922 *Το Φως που Καίει* το οποίο θα χαρακτηριστεί από τον Γιάννη Κορδάτο, μέσα από τις σελίδες του *Ριζοσπάστη*, ως “το καλύτερο βιβλίο που αφήνει η λογοτεχνική μας παραγωγή το 1922”.²⁵ Στα *Γράμματα* θα δημοσιευθεί κι ένα άρθρο του

²² Πέρα από την κριτική του στον Θεοτόκη που αναφέρθηκε παραπάνω ο Παρορίτης θα κατηγορήσει και τον Βουτυρά πως “το έργο του δεν έχει σαφή σοσιαλιστική στόχευση” για να δεχθεί σφοδρή κριτική από τον Νίκο Λαΐδη ο οποίος έγραψε πως “ο κ. Παρορίτης φοβήθηκε μην του πάρουν το μονοπώλιο της σοσιαλιστικής φιλολογίας. Κι όμως κι οι πιο φανατικοί κομμουνιστάι βρίσκουν περισσότερη επανάσταση στο διήγημα του Βουτυρά απ’ ό,τι στον Παρορίτη, ο οποίος φωνάζει από κάθε γραμμή του: “το παρόν είναι κομμουνιστικόν”. Ε, μ’ αυτό αποδεικνύει (σε ανθρώπους ευπίστους) ότι είναι κομμουνιστής και τίποτα παραπάνω. Το πολύ πολύ να σεβαστούμε την ιδέα του.” Χριστίνα Ντουινιά, *Η δεκαετία του 1920: από την ποίηση της παρακμής στην κοινωνική αμφισβήτηση. Για μια ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας του εικοστού αιώνα. Προτάσεις ανασυγκρότησης, θέματα και ρεύματα*. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης. Μουσείο Μπενάκη. Ηράκλειο, 2012, σ. 71.

²³ Ν. Γιαννιός, “Τέχνη και σοσιαλισμός”, *Σοσιαλιστικά Φύλλα*, τ. 1, 07/ 1915, σ. 19.

²⁴ Χριστίνα Ντουινιά, *Λογοτεχνία και πολιτική στον μεσοπόλεμο. Τα λογοτεχνικά περιοδικά της αριστεράς: 1924-1936*, Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ), 1988, σ. 15.

²⁵ Πέτρος Χαλκός, “Δήμου Τανάλια, Το Φως Που Καίει”, *Ριζοσπάστης*, 11/12/1922.

Παρορίτη το 1921 με τίτλο “Προς την Σοσιαλιστική Ποίηση”. Εκεί εκφράζει την άποψη ότι η ελληνική λογοτεχνία δεν ανταποκρίνεται στην ανάγκη που υπάρχει για βιβλία που να είναι εμπνευσμένα από “την φρίκη του πολέμου, βιβλίων βγαλμένων από τη θερμότητα και τη λάμψη που γεννάει η σύγκρουση ανάμεσα στις αντίμαχες κοινωνικές ιδεολογίες” και εκφράζει την πεποίθηση ότι “δημιουργούνται μέρα με τη μέρα κι εδώ οι αναγκαίοι κοινωνικοί όροι που μας επιτρέπουν να ελπίζουμε σε μια γρήγορη σοσιαλιστική άνθηση”.²⁶ Αντίθετα, η συντακτική ομάδα με μια συνοδευτική επιστολή εκφράζει την άποψη ότι “καθαρά και απερίφραστα τέχνη σοσιαλιστική δεν υπάρχει. Υπάρχει τέχνη απλώς, που είναι η ανασύνθεση της ζωής μέσα απ' το όραμα του καλλιτέχνη”.²⁷

Οι διαφορετικές απόψεις πάνω στη σχέση σοσιαλισμού και τέχνης αντικατόπτριζαν τη σύγχυση που επικρατούσε γύρω από αυτό το ζήτημα αλλά και την ευρύτερη διαδικασία κοινωνικοπολιτικών ζυμώσεων. Πάντως η εργατική τάξη δεν φαίνεται να έμενε αμέτοχη από τις πολιτισμικές και ιδεολογικές αναταράξεις. Το θεατρικό δράμα του, συνεργάτη του *Νουμά*, Δημήτρη Δημητριάδη (Ρήγας Γκόλφης), με τίτλο *Ο Γήταυρος* είχε μεγάλη απήχηση στην εργατική τάξη καθώς διαβάστηκε μπροστά σε εργάτες, έγιναν ομιλίες και αναλύσεις γι' αυτό, και παίχτηκε από ερασιτέχνες ηθοποιούς κι εργάτες στον Βόλο, στην Αθήνα και σ' άλλα μέρη της Ελλάδας, καθώς και στην Αλεξάνδρεια. Το έργο προδημοσιεύτηκε το 1908 και αποτελεί ένα από τα πρώτα, αν όχι το πρώτο, σαφή δείγματα τέχνης με σοσιαλιστική κατεύθυνση όπου ένα εργατικό ατύχημα γίνεται η αφορμή για να ξεσηκωθούν οι εργάτες. Σε αυτό, ο “Γήταυρος” είναι ένα μυθολογικό τέρας που στο έργο συμβολίζει την εργατική τάξη η οποία εξεγείρεται και τρομοκρατεί τους αστούς. Μάλιστα, στο εισαγωγικό κείμενο του εκδότη στην πρώτη έκδοση του βιβλίου το 1921 διαβάζει κανείς πως “ο *Γήταυρος* ζητιέται από παντού και παίζεται συχνά (τις περισσότερες φορές ζευγαρωμένος με το “Στην οξώπορτα” του Δ. Π. Ταγκόπουλου) σε θεατρικές παραστάσεις που δίνουν τα εργατικά σωματεία, και μένει έτσι ένα έργο ολοένα ζωντανό, που συγκινεί την αγνή μεγάλη τάξη του λαού, την εργατική, που η περιφρόνηση προς αυτή των λογίων μας και η καθαρεύουσά τους, την είχε αποκλείσει από τη μόρφωση και τον ψυχικό της υψωμό”.²⁸ Σημαντική επίσης κληρονομιά του Γκόλφη αποτελεί η μετάφραση του “Ύμνου της Διεθνούς” και του καταστατικού του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος της Γερμανίας στη δημοτική.

²⁶Κώστας Παρορίτης, Ελληνική κίνηση: προς τη σοσιαλιστική ποίηση, *Γράμματα*, τ. 6, Μάης/ Ιούνιος 1922 , σ. 226.

²⁷Ο.π. σ. 235.

²⁸Ρήγας Γκόλφης, *Ο Γήταυρος*, Έκδοση Αθηναϊκού Βιβλιοπωλείου, Χ. Γάνιαρης και Σια, Αθήνα, 1921. <http://www.gutenberg.org/cache/epub/28779/pg28779-images.html>

1.2 Εργατική και σοσιαλιστική κίνηση

Ο Βόλος αποτελεί μια πόλη με μεγάλο εργατικό δυναμικό αφού, σύμφωνα με τα στοιχεία το 1909, αποτελούσε την τρίτη βιομηχανική δύναμη της χώρας μετά την Αθήνα και τον Πειραιά.²⁹ Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη του εργατικού κινήματος η οποία εκφράζεται με την ίδρυση του Πανεργατικού Συνδέσμου το 1907 και του πρώτου Εργατικού Κέντρου το 1908. Αντίστοιχα στην Πάτρα ιδρύεται την ίδια χρονιά η Ελληνική Εργατική Ένωση, ενώ στην Αθήνα το Εργατικό Κέντρο ιδρύθηκε το 1910 με πρωτοβουλία των Κοινωνιολόγων.³⁰ Παράλληλα την ίδια χρονιά ιδρύεται από τον Πλάτωνα Δρακούλη ο Σύνδεσμος Των Εργατικών Τάξεων και το 1909 το Ελληνικό Σοσιαλιστικό Κόμμα. Λίγο αργότερα ο Νίκος Γιαννιός, που είχε απελαθεί από την Κωνσταντινούπολη λόγω της δράσης του, φτάνει στην Αθήνα κι ενώ αρχικά συνεργάζεται με τον Δρακούλη τελικά, το 1911, ιδρύει το Σοσιαλιστικό Κέντρο της Αθήνας. Το Σ.Κ.Α. λόγω έλλειψης πόρων συνεδρίαζε σε σπίτια και ταράτσες καθώς και στα γραφεία των μαγειροϋπαλλήλων ώσπου να εγκατασταθεί τελικά στο πατάρι του καφενείου “Κλαυθμώνος” στην οδό Παπαρρηγοπούλου.³¹

Κάποιες πληροφορίες για την οργάνωση αυτών των ομάδων παραθέτει ο Αβραάμ Μπεναρόγιας ο οποίος βρέθηκε το 1912 στην Αθήνα, μετά την απέλαση του, κι επισκέφτηκε το Εργατικό Κέντρο της Αθήνας και το Σ.Τ.Ε.Τ. του Δρακούλη όπου και στα δύο, προς έκπληξη του, συνάντησε μέσα “αντί του Μαρξ την εικόνα του Χριστού”³². Αντίθετα στο πατάρι, όπου γίνονταν τακτικά διάφορες διαλέξεις, συζητήσεις, καθώς και μαθήματα για τον σοσιαλισμό και τον μαρξισμό, συνδέθηκε με πολλούς Έλληνες σοσιαλιστές οι οποίοι τον υποδέχτηκαν συντροφικά. Ο Μπεναρόγιας προέρχονταν από την ομάδα της Εργατικής Σοσιαλιστικής Ομοσπονδίας, περισσότερο γνωστής ως Φεντερασιόν, η οποία είχε ιδρυθεί τον Ιούλιο του 1909 στη Θεσσαλονίκη και αποτελούνταν κυρίως, αλλά όχι αποκλειστικά, από Εβραίους συνδικαλιστές και διανοούμενους. Η Φεντερασιόν εξέδιδε την *Εργατική Αλληλεγγύη* και στη συνέχεια το *Αβάντι* ενώ συνδέθηκε με τη

²⁹Το 1909 το εργατικό δυναμικό της χώρας που απασχολείται στη βιοτεχνία και τη βιομηχανία ανέρχεται σε 60.000, από τους οποίους 7.000 εργάζονται στον Βόλο, 10.500 στον Πειραιά και 11.000 στην Αθήνα, βλ. Σπύρος Θεοδωρόπουλος, *Οι εργάται της Ελλάδος προς τη διπλή Βουλή των Ελλήνων*, Εργατικών Κέντρων Αθηνών, Αθήνα, 1911.

³⁰Η Κοινωνιολογική Εταιρία ιδρύθηκε το 1908 με αρχηγό τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου. Η ομάδα είχε σοσιαλιστικό προσανατολισμό ενώ ως αυτοτελές πολιτικό κόμμα πρωτοεμφανίστηκε στις εκλογές της Συνελεύσεως του 1911. Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία του Ελληνικού Εργατικού Κινήματος*, Ζ΄ Έκδοση, Εκδόσεις Μπουκουμάνη, 1972, Αθήνα, σ. 109-113.

³¹Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία του Ελληνικού Εργατικού Κινήματος*, Ζ΄ Έκδοση, Εκδόσεις Μπουκουμάνη, Αθήνα, 1972, σ. 154, Αβραάμ Μπεναρόγιας, *Η Πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου*, Β΄ Έκδοση, Κομμούνια, Αθήνα, 1986, σ. 70.

³²Αβραάμ Μπεναρόγιας, *Η Πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου*, Β΄ Έκδοση, Κομμούνια, Αθήνα, 1986, σ. 69.

Β' Διεθνή και ανέπτυξε ισχυρή δράση με αποτέλεσμα, όταν η Θεσσαλονίκη ενσωματώθηκε στο ελληνικό κράτος, να αποτελεί την “πιο μαζική και έμπειρη, όπως και πολύ περισσότερο συγκροτημένη ιδεολογικά και οργανωτικά”³³ ομάδα του ελληνικού σοσιαλιστικού κινήματος. Βάσει αυτής του της εμπειρίας ο Μπεναρόγιας παρακολουθεί με σχετική δυσπιστία τη σοσιαλιστική κίνηση στην Αθήνα αν και συμμετέχει ενεργά σε αυτή καθώς και στα γεγονότα της Πρωτομαγιάς του 1912.

Η Πρωτομαγιά αποτελεί την κυριότερη εργατική κινητοποίηση και αυτή που συσπειρώνει περισσότερο τις σοσιαλιστικές ομάδες της εποχής. Γιορτάστηκε για πρώτη φορά το 1893 από τον Σοσιαλιστικό Σύλλογο του Σταύρου Καλλέργη και το 1894 από το σύνολο των σοσιαλιστικών ομάδων. Στη δεύτερη συγκέντρωση υπολογίζεται πως συμμετείχαν γύρω στα 1.000 άτομα με μεγάλη συμμετοχή γυναικών.³⁴ Μάλιστα το ψήφισμα της Πρωτομαγιάς του 1893 στο οποίο ζητείται μεταξύ άλλων η θέσπιση του οχταώρου, η ανάπαυση την Κυριακή, η κατάργηση των θανατικών εκτελέσεων και η απονομή σύνταξης σε όσους, λόγω κάποιου εργατικού ατυχήματος, δεν μπορούν πια να εργαστούν, διαβάστηκε μέσα στη Βουλή από τον Σταύρο Καλλέργη, ο οποίος βρισκόταν στα δημοσιογραφικά θεωρεία. Η ομιλία του σκόρπισε πανικό στους βουλευτές, κάτι που είχε ως αποτέλεσμα την σύλληψη του.³⁵

Την Πρωτομαγιά του 1912 το Σοσιαλιστικό Κέντρο και μέλη του συνδικάτου η “Πρόοδος”³⁶ αποφάσισαν να συγκεντρωθούν στο καφενείο “Μέτσι” όπου θα ανύψωναν, για πρώτη φορά στην Ελλάδα, την κόκκινη σημαία, θα δίνονταν λόγοι και θα έψαλαν όλοι μαζί σοσιαλιστικούς ύμνους. Μάλιστα ελλείψει ύμνων, ο Πικρός ανέλαβε να μεταφράσει μερικούς και ο Μπεναρόγιας φρόντισε να γίνουν μαθήματα στους εργάτες ώστε να είναι έτοιμοι για την Πρωτομαγιά.³⁷ Είναι πολύ πιθανό πως αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας ήταν το βιβλίο

³³Γιώργος Ν. Αλεξιάτος, *Η εργατική τάξη στην Ελλάδα, Από την πρώτη συγκρότηση στους ταξικούς αγώνες του μεσοπολέμου*, Αναθεωρημένη Β' Έκδοση. Κουκκίδα, Αθήνα, 2015, σ. 112.

³⁴Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία του Ελληνικού Εργατικού Κινήματος*, Ζ' Έκδοση, Εκδόσεις Μπουκουμάνη, 1972, Αθήνα, σ. 154, Αβραάμ Μπεναρόγιας, *Η Πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου*, Β' Έκδοση, Κομμούνα, Αθήνα, 1986, σ. 66.

³⁵Μάλλον εκ παραδρομής ο Κορδάτος αναφέρει πως ο Καλλέργης διάβασε το ψήφισμα της Πρωτομαγιάς του 1894, καθώς σύμφωνα με τα πρακτικά της Βουλής το επεισόδιο έλαβε μέρος στις 2 Δεκεμβρίου του 1893. Αρχείο Σταύρου Καλλέργη, *Ψηφίδες από τον σχεδιασμό της σοσιαλιστικής πολιτείας*, Επιμέλεια: Κώστας Καρπόζηλος, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, 2013, σ. 1.

³⁶Συνδικάτο με στενές σχέσεις με το Σ.Κ. στο οποίο συμμετείχαν υπάλληλοι καφέ, γκαρσόνια, μάγειροι και ξενοδοχοϋπάλληλοι, Αβραάμ Μπεναρόγιας, *Η Πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου*, Β' Έκδοση, Κομμούνα, Αθήνα, 1986, σ. 76.

³⁷Αβραάμ Μπεναρόγιας, *Η Πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου*, Β' Έκδοση, Κομμούνα, Αθήνα, 1986, σ. 71.

Σοσιαλιστικοί Ύμνοι που κυκλοφόρησε την ίδια χρονιά. Η διαδήλωση διακόπηκε από την αστυνομία αλλά όλοι οι συλληφθέντες αφέθηκαν ελεύθεροι και η διεξαγωγή της συνεχίστηκε κανονικά.

Στις παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου στην Ελλάδα πλέον λειτουργούσαν τέσσερις μεγάλες σοσιαλιστικές ομάδες. Καταρχάς, η Φεντερασιόν, η οποία διατηρούσε δεσμούς με άλλες μικρότερες ομάδες της Μακεδονίας όπως η Σοσιαλιστική Νεολαία της Καβάλας και είχε μεγάλη επιρροή στους κύκλους των καπνεργατών. Στην Αθήνα λειτουργούν το Σ.Τ.Ε.Τ. και το Σοσιαλιστικό Κόμμα του Δρακούλη, ο οποίος δεν είχε ιδιαίτερη επιρροή στην εργατική τάξη αλλά διέθετε την απαραίτητη αναγνωρισιμότητα ως ο “ηγέτης” των σοσιαλιστών, καθώς και το Σοσιαλιστικό Κέντρο του Γιαννιού. Παράλληλα μια τρίτη ομάδα αρχικά διασπάται από το Σοσιαλιστικό Κέντρο και εντάσσεται στο Σ.Τ.Ε.Τ. όπου χρησιμοποιώντας τις επαφές και τα χρήματα του Δρακούλη ξεκινά να εκδίδει την εφημερίδα *Οργάνωσις*. Αυτή η ομάδα, η οποία στην πορεία έγινε γνωστή ως Σοσιαλιστική Ένωση, ουσιαστικά λειτουργούσε ως φράξια μέσα στο κόμμα του Δρακούλη και είχε ως αρχηγό τον Παναγή Δημητράτο.³⁸ Όταν τελικά ο Δρακούλης αντιλήφθηκε τη δράση τους αυτοί αναγκάστηκαν να συνεδριάσουν στο καφενείο του Γεράσιμου Σπαταλά “Μαύρος Γάτος”.³⁹ Ο “Μαύρος Γάτος”, στην συμβολή Ασκληπιού και Ακαδημίας δίπλα στο σπίτι του Παλαμά, λειτούργησε για ένα διάστημα και ως τα γραφεία του *Νουμά* και ήταν το στέκι των πιο ριζοσπαστικών στοιχείων της ελληνικής κοινωνίας της εποχής. Συχνοί πελάτες μεταξύ άλλων υπήρξαν ο Παρορίτης, ο Γκόλφης, ο Ταγκόπουλος, ο Δημητράτος, ο Παπαδημητρίου, ο Λιγδόπουλος, ο Γιαννιός και ο Βάρναλης, ενώ μετέπειτα και ο Θανάσης Κλάρας.⁴⁰ Μάλιστα τον Μάιο του 1917 η αστυνομία επιτέθηκε στο καφενείο προχωρώντας σε μια σειρά από συλλήψεις.⁴¹

Τον Ιούνιο του 1914 με αφορμή τη μεγάλη καπνεργατική απεργία της Μακεδονίας το ελληνικό κράτος θα εφαρμόσει για πρώτη φορά μία πρακτική η οποία θα γίνει αρκετά συνηθισμένη τα επόμενα χρόνια εξορίζοντας τον Μπεναρόγια, ο οποίος ήταν γραμματέας των καπνεργατών της Θεσσαλονίκης, και τον Γιονά στη Νάξο. Παράλληλα, με την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου

³⁸Αβραάμ Μπεναρόγιας, *Η Πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου*, Β΄ Έκδοση, Κομμούνα, Αθήνα, 1986, σ. 86.

³⁹Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία του Ελληνικού Εργατικού Κινήματος*, Ζ΄ Έκδοση, Εκδόσεις Μπουκουμάνη, Αθήνα, 1972, σ. 270.

⁴⁰Μπάμπης Δ. Κλάρας, *Ο αδερφός μου ο Άρης*, Δωρικός, 3^η Έκδοση, Αθήνα, σ. 82.

⁴¹Για τους θαμώνες και την επιχείρηση της αστυνομίας στον “Μαύρο Γάτο” βλ. Γιάννης Παπακόστας, *Φιλολογικά Σαλόνια και Στέκια της Αθήνας (1880-1930)*, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα, Δεκέμβριος 1988, σ. 206, 216, 240.

οι διάφορες τάσεις του ελληνικού σοσιαλισμού αδυνατούν να κινηθούν ενιαία κάτι που έχει ως αποτέλεσμα από τη μία τη σύμπραξη της Φεντερασιόν με τους βασιλικούς υπό το σύνθημα της ουδετερότητας, που έχει ως αποτέλεσμα την εκλογή στη Βουλή των Σίδηρη και Κουριέλ στις εκλογές του 1915, και από την άλλη την επιλογή του Γιαννιού να προσχωρήσει στην Εθνική Άμυνα. Το 1916 ιδρύεται η Σοσιαλιστική Νεολαία που συνάπτει δεσμούς με τη Σοσιαλιστική Ένωση αλλά και την Φεντερασιόν, ενώ παράλληλα κινείται πολιτικά όλο και πιο προς τα αριστερά και των δύο. Οι σχέσεις των τριών ομάδων επισημοποιούνται και με την έκδοση του *Εργατικού Αγώνα* ο οποίος, αν και δημοσιεύει τις θέσεις της ομάδας του Δημητράτου, χρηματοδοτείται και από τη Σοσιαλιστική Νεολαία αλλά και από τους βουλευτές της Φεντερασιόν.⁴²

Την ίδια περίοδο ξεκινούν διεργασίες με στόχο την ενοποίηση των σοσιαλιστικών ομάδων καθώς και την ενοποίηση των εργατικών σωματείων. Το Εργατικό Κέντρο Αθηνών από το 1914 φέρεται να είχε κάνει στροφή προς τα αριστερά εγκαταλείποντας τους Φιλελεύθερους. Στις 21 Οκτώβριου του 1918 ξεκινάει στην Αθήνα το Α΄ Πανελλαδικό Εργατικό Συνέδριο το οποίο στις 26 του μηνός θα μεταφερθεί στον Πειραιά για να καταλήξει στην ίδρυση της Γενικής Συνομοσπονδίας των Εργατών της Ελλάδος. Σε αυτό κατατέθηκαν πληρεξούσια από 200 σωματεία, 10 εργατικά κέντρα, 2 συνδικάτα, 2 εργατικές ενώσεις τα οποία δραστηριοποιούνταν σε 20 πόλεις της Ελλάδας και αντιπροσώπευαν 48 κατηγορίες επαγγελματιών.⁴³ Στην 11μελή εκτελεστική επιτροπή που προέκυψε από το συνέδριο συμμετείχαν 4 σοσιαλιστές κι ακόμη ένας “φιλικά προσκείμενος” σε αυτούς. Έξι μήνες μετά υπό το βάρος των γεγονότων της πρωτομαγιάς⁴⁴ η ΓΣΕΕ θα διασπαστεί με το βενιζελικό της κομμάτι να αποδυναμώνεται μετά την ήττα του Βενιζέλου στις εκλογές του 1920 και το σοσιαλιστικό της να αποφασίζει την καταστατική σύνδεση με το ΣΕΚΕ.

Η επικράτηση των μπολσεβίκων στη Ρωσία σε αντίθεση με την επίδραση που είχε στα σοσιαλιστικά κόμματα στην Ευρώπη, στην Ελλάδα λειτούργησε ενωτικά ως προς τις σοσιαλιστικές ομάδες. Το Ιδρυτικό Συνέδριο του Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος Ελλάδος έγινε λίγες εβδομάδες μετά την ίδρυση της ΓΣΕΕ, τον Νοέμβρη του 1918. Η ομάδα του Γιαννιού, η οποία

⁴²Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία του Ελληνικού Εργατικού Κινήματος*, Ζ΄ Έκδοση, Εκδόσεις Μπουκουμάνη, Αθήνα, 1972, σ. 272.

⁴³Θανάσης Καμπαγιάννης, *Το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα 1918-1926*, Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο, Αθήνα, 2007, σ. 24.

⁴⁴Η πλειοψηφία της διοίκησης της ΓΣΕΕ η οποία ήταν βενιζελικής επιρροής αποσκοπούσε στην αναβολή του εορτασμού για “εθνικούς” λόγους. Αντίθετα τα υπόλοιπα πέντε μέλη διαφωνώντας με αυτή τη θέση κάλεσαν σε συγκεντρώσεις. Σε αυτές συμμετείχαν πολλοί εργάτες παρόλο που η κυβέρνηση της απαγόρευσε. Θανάσης Καμπαγιάννης, *Το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα 1918-1926*, Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο, Αθήνα, 2007, σ. 38-40.

μέσα από τον Ριζοσπάστη είχε ασκήσει σφοδρή κριτική στη Φεντερασιόν⁴⁵, αν και συμμετείχε στο συνέδριο, αποχώρησε όταν κατάλαβε πως οι απόψεις της μειοψηφούν. Ο Γιαννιός, ο οποίος πλέον στρέφεται ανοιχτά προς τον βενιζελισμό, από εδώ και πέρα δεν θα χάσει ευκαιρία να στραφεί κατά του νέου κόμματος ασκώντας κριτική άλλοτε από αριστερή και άλλοτε από δεξιά σκοπιά.⁴⁶ Η Σοσιαλιστική Οργάνωση Νεολαίας παρεμβαίνει δυναμικά στο συνέδριο προβάλλοντας το όραμα της συγκρότηση κόμματος στα πρότυπα των Μπολσεβίκων, οι Σίδερης και Κουριέλ εκπροσωπούν μια πιο μετριοπαθή ρεφορμιστική τάση και στο κέντρο βρίσκεται η πλειοψηφική ομάδα που συγκροτείται κυρίως από μέλη της Φεντερασιόν η οποία από τη μία κοιτάζει προς τα αριστερά ενώ παράλληλα διατηρεί τη δευτεροδιεθνιστική σοσιαλιστική της παράδοση.

Μέσα από τη ζύμωση των τριών τάσεων ιδρύεται το ΣΕΚΕ. Η ΓΣΕΕ και το ΣΕΚΕ στα τέλη της δεκαετίας του 1910 είναι “οργανώσεις δίδυμες, που τις έφερε στο φως η Οκτωβριανή Επανάσταση και τα διδάγματα που συνήγαγαν από την παλαιότερη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου οι Έλληνες σοσιαλιστές”.⁴⁷

⁴⁵Π.χ. *Ριζοσπάστης*, 08/09/1918 όπου πέρα από κατηγορίες σχετικά με το ότι ποτέ δεν υπήρξε σοσιαλιστική οργάνωση τη στοχοποιεί ως φιλοτουρκική και σιωνιστική.

⁴⁶*Ριζοσπάστης* 20/11/1919.

⁴⁷Άγγελος Ελεφάντης, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης*, Γ΄ έκδοση, Θεμέλιο, Αθήνα, 1999, σ. 54.

2^ο Κεφάλαιο: Από το ΣΕΚΕ στο ΚΚΕ

2.1 Μικρασιατική εκστρατεία και ΣΕΚΕ

Η περίοδος που ακολουθεί, κι ενώ παράλληλα διεξάγεται η Μικρασιατική Εκστρατεία, χαρακτηρίζεται από δυναμικές απεργίες και διαδηλώσεις. Από τη μεγάλη απεργία των τραπεζοϋπαλλήλων που θα πυροδοτήσει γενική απεργία τον Ιούνιο του 1919 μέχρι και τα τέλη του 1921 που οι εργατικές κινητοποιήσεις φτάνουν στο αποκορύφωμα τους⁴⁸, διεξάγονται δυναμικές κινητοποιήσεις σε διάφορες πόλεις της Ελλάδας, οι οποίες οδηγούν σε πρακτικές έντονης καταστολής από την πλευρά της κυβέρνησης. Η σκληρή κυβερνητική αντίδραση απέναντι στις απεργίες, τις διαδηλώσεις, αλλά και ευρύτερα το ΣΕΚΕ απορρέει και από τη συνεχή εμπόλεμη κατάσταση στην οποία βρίσκεται το ελληνικό κράτος. Τους Βαλκανικούς Πολέμους ακολουθεί ο Πρώτος Παγκόσμιος, στη συνέχεια η Ελλάδα συμμετέχει στην εκστρατεία της Ουκρανίας με στόχο να χτυπηθούν οι μπολσεβίκοι, και τον Μάιο του 1919 ξεκινά η Μικρασιατική Εκστρατεία.

Το ΣΕΚΕ μέσα από τον *Ριζοσπάστη* στρέφεται καθημερινά ενάντια στις πολεμικές επιχειρήσεις στη Μικρά Ασία, καταγγέλλει τον ελληνικό ιμπεριαλισμό και τον ρόλο της Αγγλίας και προπαγανδίζει τη συνεννόηση με τη Σοβιετική Ρωσία. Παράλληλα πολλοί κομμουνιστές στρατιώτες κάνουν αντιπολεμική προπαγάνδα στο μέτωπο. Εκεί αρχίζουν και λειτουργούν κομμουνιστικοί πυρήνες οι οποίοι συνδέονται μεταξύ τους και η δραστηριότητα τους συντονίζεται από μια Κεντρική Επιτροπή που είναι υπεύθυνη για τη δράση των κομμουνιστών φαντάρων.⁴⁹ Ομάδες κομμουνιστών στη Θεσσαλονίκη, χωρίς να έχουν πάρει εντολή ή να έχουν εξασφαλίσει τη συμφωνία της Κ.Ε. του κόμματος έστειλαν στο μέτωπο προπαγανδιστικό υλικό με τη μορφή εφημερίδων, προκηρύξεων και μπροσούρων.⁵⁰ Μια άλλη τακτική για να διευρύνουν οι κομμουνιστές την επιρροή τους στον στρατό ήταν να συγκεντρώνουν από διάφορα περιοδικά διευθύνσεις στρατιωτών και υπαξιωματικών που επιζητούσαν αλληλογραφία με δεσποινίδες και να τους στέλνουν γράμματα με στόχο να τους αφυπνίσουν κατά του πολέμου και όσων ωφελούνται από αυτόν.⁵¹

⁴⁸Seraphim Seferiades, *Working Class Movement (1870s - 1930s), A European Macrohistorical Analytical Framework and a Greece Case Study*, Columbia University, 1998.

⁴⁹Άγγελος Ελεφάντης, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης*, Γ΄ έκδοση, Θεμέλιο, Αθήνα, 1999, σ. 33.

⁵⁰Γιάννης Κορδάτος, *Αρθρογραφίες στην κομμουνιστική επιθεώρηση 1921-1924*, Συλλογή, Αθήνα, 2009, σ. 11.

⁵¹Άγης Στίνας, *Αναμνήσεις*, Β΄ Έκδοση, Ύψιλον/ Βιβλία, Αθήνα, 1985, σ. 51-52.

Στο μικρασιατικό μέτωπο υπολογίζεται ότι κυκλοφορούσαν πάνω από είκοσι αυτοσχέδιες εφημερίδες με θεματολογία γύρω από τη στρατιωτική ζωή.⁵² Στους κομμουνιστικούς πυρήνες της Μικράς Ασίας βρίσκεται επίσης και ο μετέπειτα γραμματέας του ΚΚΕ Παντελής Πουλιόπουλος. Η ομάδα του, που ήταν και η πιο δραστήρια, εξέδιδε ένα ριζοσπαστικό αντιπολεμικό έντυπο με το όνομα *Ερυθρός Φρουρός*. Αυτό δεν ήταν το μόνο αντιμιλιταριστικό έντυπο που κυκλοφορούσε ανάμεσα στους φαντάρους και είχε επαναστατικό ή αντιμιλιταριστικό περιεχόμενο. Η ίδια ομάδα εξέδιδε και το *Μποεμιό* ενώ το πιο διάσημο από αυτά ήταν η *Φούντα*, μια σατυρική εφημερίδα που έβγαζε στο μέτωπο ο Γ. Νίκολης, ο οποίος ήταν στέλεχος του ΣΕΚΕ, και της οποίας “η αντιπολεμική προπαγάνδα άναβε επαναστατικές πυρκαγιές στο Μέτωπο”.⁵³ Παράλληλα στο δίκτυο συμμετείχαν και πολλοί ναύτες οι οποίοι στα αρκετά συχνά ταξίδια τους μεταξύ Πειραιά και Σμύρνης εφοδίαζαν τους κομμουνιστές με χιλιάδες αντίτυπα του *Ριζοσπάστη*.⁵⁴ Η ομάδα των Μοναστηριώτη, Νίκολη, Μπονάνο και Οικονόμου⁵⁵ θα αντιμετωπίσει διώξεις στο μέτωπο ενώ ο Πουλιόπουλος θα βρεθεί ενώπιον κρατήσεων και φυλακίσεων για τη δράση του.⁵⁶ Επίσης, γράμματα από το μέτωπο με την υπογραφή “Το Κεντρικό Συμβούλιο των Σοβιέτ των Στρατιωτών της Ελλάδος”, δημοσιεύτηκαν στον Εργατικό Αγώνα.⁵⁷ Γενικά η πολιτική του κόμματος στις αρχές της δεκαετίας του 1920 επικεντρώνεται, σχεδόν αποκλειστικά, στην αντιπολεμική δράση αν και εκ μέρους της ηγεσίας αυτή περιορίζεται στην αρθρογραφία και στην αύξηση της επιρροής του ΣΕΚΕ σε επίπεδο μελών.⁵⁸ Η Κ.Ε. δεν είναι αυτή που δίνει το στίγμα της δράσης. Σημαντικό ρόλο παίζει η “πρώτη αντιπολιτευτική ομάδα” του ΣΕΚΕ, δηλαδή η ομάδα της Κομμουνιστικής Ένωσης, η οποία είχε στείλει στο μέτωπο τον πολύγραφο με τον οποίο έβγαιναν διάφορες προκηρύξεις αλλά και η *Φούντα*.⁵⁹

⁵² Δημήτρης Χαροντάκης (2003), “Οι εφημερίδες των στρατιωτών του Μικρασιατικού Μετώπου 1921-22”, *Τα νέα του ΕΛΙΑ*, 62, σ. 19.

⁵³ Κώστας Καστρίτης, *Η Ιστορία του Μπολσεβικισμού- Τροτσκισμού στην Ελλάδα, Μέρος Πρώτο και Δεύτερο*, Εργατική Πρωτοπορία, σ. 66..

⁵⁴ *Εργατική Αλληλεγγύη 846*, Συνέντευξη του Αλέξανδρου Γκούντα που διασώθηκε και δόθηκε στη δημοσιότητα από τον Δ. Λιβιεράτο.

⁵⁵ Δημήτρης Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα 1923-27*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα, 1983, σ. 91.

⁵⁶ “Έτσι γεννήθηκε το Κ.Κ.Ε.: Μιλούν για πρώτη φορά οι δημιουργοί του”, *Το Βήμα*, 12 Νοεμβρίου 1988

⁵⁷ *Εργατικός Αγώνας*, 20/09/1920, 29/11/1920, 03/01/1921.

⁵⁸ Ελευθέριος Σταυρίδης, *Τα Παρασκήνια του ΚΚΕ*, Αθήνα, 1953, Ελευθερις Σκέψης, Αθήνα, 2002, σ. 70.

⁵⁹ Κώστας Καστρίτης, *Η Ιστορία του Μπολσεβικισμού- Τροτσκισμού στην Ελλάδα, Μέρος Πρώτο και Δεύτερο*, Εργατική Πρωτοπορία, σ. 66.

Η Κομμουνιστική Ένωση ιδρύθηκε στις 14 Φλεβάρη του 1921 αλλά η ιστορία της ξεκινάει δύο χρόνια πίσω όταν το Α΄ Εθνικό Συμβούλιο του ΣΕΚΕ, τον Μάιο του 1919, αποκήρυξε την “οπορτουνιστική” Β΄ Διεθνή κι έδωσε εντολή “εις την Κεντρική Επιτροπή να προπαρασκευάση το έδαφος δια την προσχώρησιν εις την Γ΄ Διεθνή”.⁶⁰ Η σύγκρουση της δεξιάς και της αριστερής πτέρυγας του κόμματος η οποία επιζητούσε την άμεση σύνδεση με τη Γ΄ Διεθνή, που είχε ιδρυθεί το Μάρτιο του 1919, είχε ως αποτέλεσμα την αποχώρηση αρκετών στελεχών από το κόμμα ενώ ο Φραγκίσκος Τζουλάτι, αντιπρόσωπος της Σοσιαλιστικής Εργατικής Νεολαίας Αθηνών (ΣΕΝΑ) στο συνέδριο, θα παίξει βασικό ρόλο στη διάσπαση της πλειοψηφίας της Νεολαίας από το ΣΕΚΕ και στη συγκρότηση μιας νέας ομάδας η οποία το φθινόπωρο του 1920 ξεκινάει να εκδίδει το δεκαπενθήμερο περιοδικό *Κομμουνισμός*. Η εφημερίδα, η οποία πωλείται σε κιάσκια και στο καφενείο του συνδικάτου “Πρόοδος”, δημοσιεύει πληθώρα θεωρητικών κειμένων, αναλύσεις για την ελληνική κατάσταση, αντιπολεμικά μανιφέστα, προπαγανδίζει τους 21 Όρους της Γ΄ Διεθνούς και κατακρίνει το ΣΕΚΕ ζητώντας “ομοιογενές κομμουνιστικό κόμμα” και τη διαγραφή των “κομμουνιστών της στιγμής” και των “μικροαστικών στοιχείων”.⁶¹ Παράλληλα η ομάδα που το εκδίδει διοργανώνει καθημερινά κομμουνιστικά μορφωτικά μαθήματα στα γραφεία του *Κομμουνισμού* και στον Κομμουνιστικό Μορφωτικό Όμιλο Καμινιών στα οποία καλεί όλους τους “εργάτες που θέλουν να μορφωθούν”⁶² να τα παρακολουθήσουν. Από τον Φεβρουάριο του 1921 η εφημερίδα γίνεται το θεωρητικό όργανο της Κομμουνιστικής Ένωσης ενώ τον Μάιο της ίδιας χρονιάς διοργανώνει γιορτή υπέρ της οργάνωσης καλώντας τους συντρόφους που θέλουν να λάβουν μέρος να προμηθευτούν εισιτήρια.⁶³ Τελικά η γιορτή θα ματαιωθεί μετά την εισβολή της αστυνομίας στα γραφεία της η οποία είχε ως αποτέλεσμα την “κλοπή των χρημάτων” και την “αναβολή των μαθημάτων”.⁶⁴ Επίσης για την επανακυκλοφορία του *Προς τους Νέους* του Κροπότκιν συνελήφθησαν πολλά μέλη της ομάδας τα οποία καταδικάστηκαν σε τέσσερα χρόνια φυλάκισης και έξι χρόνια στέρησης πολιτικών δικαιωμάτων.⁶⁵

⁶⁰ Το ΚΚΕ, *Επίσημα Κείμενα, Τόμος Α΄ 1918-1924*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1974, σ. 31.

⁶¹ *Κομμουνισμός*, τ. 12, 15/03/1921.

⁶² *Κομμουνισμός*, τ. 1, 01/10/1920.

⁶³ *Κομμουνισμός*, τ. 14, 15/04/1921.

⁶⁴ *Κομμουνισμός*, τ. 15, 01/05/1921.

⁶⁵ Κώστας Καστρίτης, *Η Ιστορία του Μπολσεβικισμού- Τροτσκισμού στην Ελλάδα, Μέρος Πρώτο και Δεύτερο*, Εργατική Πρωτοπορία, σ. 56.

Στο Β΄ Συνέδριο του ΣΕΚΕ τον Απρίλιο του 1920 είχε αποφασιστεί η ένταξη του κόμματος στη Γ΄ Κομμουνιστική Διεθνή και η αποδοχή των 21 όρων που έθετε αυτή ως προϋπόθεση. Έτσι κι αλλιώς παρά τις όποιες ενστάσεις, από τον Ιανουάριο του 1919 ο Αριστοτέλης Σίδερης δήλωνε ότι ο μπολσεβικισμός ήταν εφαρμογή του σοσιαλισμού, ενώ και ο βουλευτής Αλμπέρτ Κουριέλ παραδεχόταν ότι το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα δεν μπορούσε να μείνει έξω από το παγκόσμιο επαναστατικό ρεύμα⁶⁶. Από αυτά γίνεται φανερό πως και η δεξιά πτέρυγα του κόμματος αντιλαμβανόταν τη μεγάλη σημασία της Οκτωβριανής Επανάστασης και μοιραζόταν την αντίληψη πως το παγκόσμιο επαναστατικό κίνημα ταυτιζόταν με την Γ΄ Διεθνή ή έστω, υπό την πίεση της αριστερής πτέρυγας, αποδεχόταν τη νέα πραγματικότητα που είχε διαμορφωθεί. Βέβαια, δεν πρέπει κανείς να ξεχνάει πως μετά το 1917 “το να είναι κανείς κοινωνικός επαναστάτης όλο και περισσότερο σήμαινε να είσαι οπαδός του Λένιν και της Οκτωβριανής Επανάστασης, μέλος ή οπαδός κάποιου Κομμουνιστικού Κόμματος προσδεμένου στη Μόσχα”.⁶⁷ Εξάλλου ο “σοσιαλισμός τον οποίον επαγγέλλονται οι κομμουνιστές δεν είναι ένα νεφελώδες όραμα για το μέλλον, αλλά μια πραγματικότητα που οικοδομείται στην ΕΣΣΔ, στο ένα έκτο του πλανήτη”.⁶⁸ Πάντως ο Μπεναρόγιας, ο Σίδερης και ο Γεωργιάδης αν και δεν αποτελούν την πιο ριζοσπαστική πτέρυγα του κόμματος, προσπαθούν να αφομοιώσουν τις αρχές της Γ΄ Διεθνούς αλλά και να τις μεταδώσουν καθώς αυτοί αναλαμβάνουν να παραδίδουν κομμουνιστικά μαθήματα στο εκπαιδευτικό τμήμα του κόμματος.⁶⁹ Η σημασία αυτών των μαθημάτων γίνεται φανερή από το γεγονός ότι το ΣΕΚΕ στην Αθήνα και τον Πειραιά οργάνωνε “στα γραφεία του κόμματος δύο και τρεις φορές την εβδομάδα, ειδικά μαθήματα για τα μέλη τους και τα υποχρέωναν να παρευρίσκονται ακόμη και με απειλή διαγραφής”.⁷⁰ Με την αποδοχή των όρων, το κόμμα μετονομάστηκε σε ΣΕΚΕ (Κομμουνιστικό) θέλοντας να κάνει φανερό το νέο χαρακτήρα του. Παράλληλα από τις αρχές του 1920 δημοσιεύονται στον *Ριζοσπάστη* οι πρώτες αναλύσεις πάνω στο τι είναι ο μπολσεβικισμός. Μετά από πρόσκληση του ΣΕΚΕ (Κ) και κατόπιν πιέσεων από τη Βαλκανική Κομμουνιστική

⁶⁶ Αλέξανδρος Δάγκας, Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος, Ελληνικό Τμήμα της Κομμουνιστικής Διεθνούς. *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα, 1922-1940, Ο Μεσοπόλεμος, Β΄ Τόμος*, Επιμέλεια: Χρήστος Χατζηιωσήφ, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2003, σ. 190-196.

⁶⁷ Eric Hobsbawm, *Η εποχή των άκρων, Ο σύντομος 20^{ος} αιώνας (1914-1991)*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1995, σ. 103-104.

⁶⁸ Γιώργος Ν. Αλεξιάτος, *Η εργατική τάξη στην Ελλάδα, Από την πρώτη συγκρότηση στους ταξικούς αγώνες του μεσοπολέμου*. Αναθεωρημένη Β΄ Έκδοση. Κουκκίδα, Αθήνα, 2015, σ. 201.

⁶⁹ Παναγιώτης Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα*, τόμος Β΄, Γνώση, Αθήνα, 1993, σ. 27.

⁷⁰ Αντώνης Φλουντζής, *Το Φοιτητικό Κίνημα 1923-1928*, Κέδρος, Αθήνα, 1983, σ. 38.

Ομοσπονδία και την Κομμουνιστική Διεθνή⁷¹ τα περισσότερα μέλη της Κομμουνιστικής Ένωσης θα επιστρέψουν στο κόμμα. Οι υπόλοιποι μαζί με άλλους σύντομα θα συσπειρωθούν γύρω από το περιοδικό *Αρχείον Μαρξισμού*.

Εν όψει των εκλογών της 1^{ης} Νοεμβρίου του 1920 το κόμμα τάσσεται ανεπιφύλακτα κατά της συνέχειας της εκστρατείας, οργανώνει μαζικά συλλαλητήρια ενώ η κεντρική προεκλογική του συγκέντρωση φτάνει τα 50.000 άτομα κι εξελίσσεται σε αντιπολεμική διαδήλωση.⁷² Το ΚΚΕ μέσα από τον *Ριζοσπάστη* αντιτίθεται στον “μεταπολεμικό ιμπεριαλισμό”⁷³ και στη “Βουλή Ραγιαδών”⁷⁴ του Βενιζέλου προτάσσοντας τον διεθνισμό. Πάντως χάρη στο εκλογικό σύστημα που επέτρεπε την διπλή ψήφο το ΣΕΚΕ (Κ) πήρε αρκετούς ψήφους από το ευρύτερο αντιβενιζελικό μέτωπο καθώς “το διπλοψήφισμα εις ορισμένας περιοχάς είχε γίνει σύνθημα με το εξής διάστιχο: Σφυρί-δρεπάνι κι ελιά στεφάνι”.⁷⁵

Η αποχώρηση του Βενιζέλου από την εξουσία είχε ως αποτέλεσμα το δημοψήφισμα για την επαναφορά του βασιλιά από το οποίο απείχε το ΣΕΚΕ (Κ), αν και πολλά μέλη του συμμετείχαν με ψηφοδέλτια στα οποία έγραφαν “κάτω ο πόλεμος”, “ζήτω ο Λένιν”, “μπολσεβικισμός” και άλλα συνθήματα.⁷⁶ Όπως ήδη έχει σημειωθεί το 1921 αποτελεί το απόγειο των εργατικών κινητοποιήσεων της περιόδου καθώς από τον Ιανουάριο ξεκινούν απεργίες οι καπνεργάτες της Καβάλας και της Δράμας και οι τροχιοδρομικοί της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης ενώ λίγο αργότερα αρχίζουν απεργίες οι ναυτεργάτες και οι σιδηροδρομικοί.⁷⁷ Παράλληλα το κόμμα διευρύνεται ανοίγοντας αγροτικούς ομίλους στη Μακεδονία, τη Θεσσαλία και την Πελοπόννησο. Στον Βόλο μια συγκέντρωση της Πανεργατικής Ένωσης κατά της ακρίβειας θα πάρει βίαιο

⁷¹Κώστας Παλούκης, *Η οργάνωση “Αρχείο του Μαρξισμού”*, Διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ιούνιος 2005, σ. 21.

⁷²Χρήστος Βραχνιάρης, *Ανάμεσα σε δύο εξεγέρσεις: Κιλελέρ 1910 - Τρίκαλα 1925*, Αθήνα, 1985, Αλφειός, σ. 80.

⁷³*Ριζοσπάστης*, 24 Ιανουαρίου 1921

⁷⁴*Ριζοσπάστης*, 19 Μαΐου 1920

⁷⁵Ελευθέριος Σταυρίδης, *Τα Παρασκήνια του ΚΚΕ, Αθήνα, 1953*, Ελευθερις Σκέψης, Αθήνα, 1988, σ. 38. Ο Σταυρίδης όταν γράφει αυτές τις γραμμές έχει αποχωρήσει από το ΚΚΕ κι έχει ενταχθεί στο ακροδεξιό στρατόπεδο. Τα όσα ισχυρίζεται σχετικά με την άτυπη “συμμαχία” βασιλικών και μελών του ΣΕΚΕ δεν αποκλείεται να είναι αληθή καθώς μέλη της ηγεσίας του κόμματος που προέρχονταν από τη Φεντερασιόν είχαν συνεργαστεί και στο παρελθόν με τους βασιλικούς ενώ και η τεράστια διαφορά ψήφων που πήρε το κόμμα μεταξύ των εκλογών του 1920 και αυτών του 1923 ενισχύει τον ισχυρισμό ότι το κόμμα πήρε αρκετούς ψήφους από το ευρύτερο αντιβενιζελικό στρατόπεδο.

⁷⁶Αβραάμ Μπεναρόγιας, *Η Πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου*, Β΄ Έκδοση, Κομμούνια, Αθήνα, 1986, σ. 141.

⁷⁷Θανάσης Καμπαγιάννης, *Το Εργατικό Συνδικαλιστικό Κίνημα στην Ελλάδα 1918-1926*, Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο, Αθήνα, 2007, σ. 92.

χαρακτήρα όταν κάποιοι διαδηλωτές ύστερα από προκλήσεις θα στραφούν ενάντια στα ανοιχτά καταστήματα πυροδοτώντας συγκρούσεις οι οποίες τελικά θα σταματήσουν με την επέμβαση της ηγετικής ομάδας και αφού ο στρατός έχει κατέβει στο δρόμο κι ετοιμάζεται να επιτεθεί. Κατά τη διάρκεια του συλλαλητηρίου διάφοροι μεγαλοαστοί από φόβο κρεμούσαν στα μπαλκόνια και στα παράθυρα κόκκινες κουβέρτες, κόκκινα σεντόνια και παπλώματα ενώ στη διάρκεια των γεγονότων, στα οποία συμμετείχαν αρκετοί νεολαίοι του κόμματος καθώς και 3-5 νέες, οι διαδηλωτές εισέβαλαν στο εργοστάσιο του Ματσάγγου και στο εργοστάσιο μακαρονοποιίας του Σκαρίμπα κι ύστερα από βίαιες συγκρούσεις (μάλιστα ο ένας γιος του Ματσάγγου φέρεται να έβγαλε και όπλα) πήραν τους εργαζομένους που δούλευαν σε αυτά μαζί τους και συνέχισαν την πορεία.⁷⁸ Τα γεγονότα του Βόλου είχαν ως αποτέλεσμα τη σύλληψη και τον ξυλοδαρμό πολλών μελών του κόμματος ενώ τα ηγετικά μέλη του συλλαλητηρίου, μεταξύ των οποίων ήταν οι Μπεναρόγιας, Αποστολίδης, Θέος και άλλοι, παρέμειναν στη φυλακή για δύομιση χρόνια.⁷⁹ Στην Θεσσαλονίκη, παρά την απαγόρευση του εορτασμού της Πρωτομαγιάς, η *Φωνή του Εργάτη* κυκλοφόρησε με προκήρυξη που καλούσε σε συγκέντρωση. Η κυβέρνηση αν και προχώρησε σε συλλήψεις επιφανών στελεχών, δεν κατάφερε να σταματήσει τις κινητοποιήσεις ενώ συγχρόνως μια ομάδα στρατιωτών που ετοιμαζόταν να φύγει για τη Μικρά Ασία στασίασε κι ενώθηκε με τους διαδηλωτές με αποτέλεσμα να κηρυχθεί στρατιωτικός νόμος.⁸⁰ Τέλος τον Νοέμβρη η Ομοσπονδία ηλεκτροκινήσεως ξεκίνησε αιφνίδια απεργία αφήνοντας χωρίς ρεύμα την Αθήνα και τον Πειραιά στην οποία η κυβέρνηση απάντησε με άγρια καταστολή, συλλήψεις, στρατοδικεία και πολύχρονες ποινές φυλάκισης.⁸¹ Οι διαδηλώσεις αυτές και οι εργατικές απεργίες σε όλη την Ελλάδα δεν περιορίζονταν στα ζητήματα των κλάδων τους αλλά συχνά έπαιρναν έντονο αντιπολεμικό χαρακτήρα⁸² πυροδοτώντας τις αντιδράσεις της κυβερνητικής πλευράς.

Υπό αυτό το κλίμα βίαιων κινητοποιήσεων οι οποίες απαντώνται με άγρια καταστολή, μαζικών λιποταξιών⁸³ οι οποίες συχνά κατέληγαν σε ένοπλες συγκρούσεις και δεδομένου ότι πολλά

⁷⁸Χρήστος Ν. Τσιντζιλώνης, *ΟΚΝΕ 1922-1943, Λενινιστικό, μαχητικό σχολείο των νέων*, Σύγχρονη Εποχή, 1989, σ. 36-37.

⁷⁹Αβραάμ Μπεναρόγιας, *Η Πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου*, Β' Έκδοση, Κομμούνια, 1986, Αθήνα, σ. 144.

⁸⁰Άγης Στίνας, *Αναμνήσεις*, Β' Έκδοση, Ύψιλον/ Βιβλία, Αθήνα, 1985, σ. 53.

⁸¹Θανάσης Καμπαγιάννης, *Το Εργατικό Συνδικαλιστικό Κίνημα στην Ελλάδα 1918-1926*, Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο, Αθήνα, 2007, σ. 93.

⁸²Χρήστος Βραχνιάρης, *Ανάμεσα σε δύο εξεγέρσεις: Κιλελέρ 1910 - Τρίκαλα 1925*, Αθήνα, 1985, Αλφειός, σ. 80.

⁸³Οι ανυπόταχτοι και οι λιποτάκτες έφτασαν τους 90.000, βλ. Δημήτρης Λιβιεράτος, *Το ελληνικό εργατικό κίνημα (1918-1923)*, Καρανάσης, Αθήνα, 1976, σ. 20.

στελέχη βρίσκονταν στο μικρασιατικό μέτωπο, η ηγεσία του ΣΕΚΕ(Κ) θα ψηφίσει στην Πρώτη Πανελλαδική Συνδιάσκεψη στις 6 Φεβρουαρίου του 1922 την πρόταση του Γεωργιάδη σχετικά με την τακτική της “μακρά νομίμου ύπαρξης”. Σύμφωνα με αυτή λόγω του μικροαστισμού που επικρατεί στην Ελλάδα, το κόμμα θα έπρεπε να συμμετέχει σε όλες τις κοινοβουλευτικές διαδικασίες και να αποφεύγει τις πρακτικές οι οποίες μπορεί να το φέρουν εκτός νόμου. Συγχρόνως κατέληγε στο συμπέρασμα πως οι αποφάσεις της Κομμουνιστικής Διεθνούς έχουν ιστορική σημασία αλλά δεν είναι δεσμευτικές για το κόμμα. Την ίδια στιγμή μέλη του κόμματος συλλαμβάνονται καθημερινά, τα γραφεία του Ριζοσπάστη παρακολουθούνται από την ασφάλεια και ο Πετσόπουλος καταδικάζεται για τα κείμενα του⁸⁴, η λειτουργία του Σοσιαλιστικού Βιβλιοπωλείου γίνεται πολύ δύσκολη λόγω του κύματος καταστολής, επιτάσσονται τα γραφεία του τμήματος Αθηνών και, τελικά, το καλοκαίρι του 1922 συλλαμβάνεται σύσσωμη η Κεντρική Επιτροπή η οποία στέλνεται στις φυλακές της Συγγρού με την κατηγορία της “εσχάτης προδοσίας”.⁸⁵

Πάντως παρά τις απόψεις που έχουν διατυπωθεί ανά διαστήματα, είτε από μέλη του ΚΚΕ, είτε από τους εχθρούς του⁸⁶, η δράση των κομμουνιστών στο μικρασιατικό μέτωπο δεν ήταν δυνατόν να καθορίσει το αποτέλεσμα του πολέμου. Σίγουρα όμως ήταν αυτή που αιχμαλώτισε κι εξέφρασε με τον πιο ριζοσπαστικό τρόπο τη διευρυμένη απροθυμία των στρατιωτών να συνεχίσουν να συμμετέχουν σε αυτόν. Το κομμουνιστικό δίκτυο αντιπολεμικής προπαγάνδας στον βαθμό και με τη μορφή που υφίστατο τροφοδοτούσε το συλλογικό αντιπολεμικό αίσθημα και κατάφερε πράγματι να κερδίσει νέα μέλη ανάμεσα στους συμπαθόντες, αλλά η μικρή εκπροσώπηση αυτών στο μέτωπο καθώς και η μάλλον αμήχανη στάση της ηγεσίας μπροστά στα γεγονότα δεν επέτρεψαν να πάρει αυτή η δράση μαζικό χαρακτήρα και να παίξει ρόλο στην εξέλιξη των γεγονότων. Την περίοδο αυτή στόχος της δράσης του κόμματος, η οποία ποτέ δεν πήρε ιδιαίτερα ριζοσπαστικό χαρακτήρα και παρέμεινε σε όλη τη διάρκεια του πολέμου στο επίπεδο της προπαγάνδας, ήταν ο τερματισμός του πολέμου και όχι η ήττα του ελληνικού στρατού. Αλλά και η ανεξάρτητη, πιο ριζοσπαστική, δράση αρκετών κομμουνιστών δεν φαίνεται πως στρέφεται ποτέ κατά του ελληνικού στρατού.

⁸⁴ Αβραάμ Μπεναρόγιας, *Η Πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου*, Β΄ Έκδοση, Κομμούνια, Αθήνα, 1986 σ. 38.

⁸⁵ *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, Έτος Γ΄, Αρ. 1, Ιανουάριος 1923.

⁸⁶ Χαρακτηριστική είναι η μετέπειτα τοποθέτηση του Ζαχαριάδη πως το ΚΚΕ επεδίωξε την ήττα στην μικρασιατική εκστρατεία. *Ριζοσπάστης* 12 Ιουλίου 1935.

Η μικρασιατική πανωλεθρία και η άτακτη υποχώρηση του ελληνικού στρατού που ακολούθησε είχαν ως αποτέλεσμα το στρατιωτικό κίνημα των Πλαστήρα, Φωκά, Γονατά το οποίο πέρα από την επίθεση στους μοναρχικούς θεωρείται πως “είχε ως πρώτο μέλημα τη συγκράτηση των αντιδράσεων των προλεταριοποιημένων προσφυγικών μαζών και... την απόκρουση των μισθολογικών διεκδικήσεων των εργαζομένων”.⁸⁷ Μαζί με την έλευση παραπάνω από 1.500.000 προσφύγων, αν υπολογιστούν και όσοι είχαν μετακινηθεί πριν το 1922, πέφτει κατακόρυφα και το βιοτικό επίπεδο των εργαζομένων λόγω μειώσεων στα ημερομίσθια και αυξήσεων στις τιμές των προϊόντων. Οι πρόσφυγες “προμηθεύοντας εργατική δύναμη χωρίς αγροτικούς δεσμούς και δυνατότητες επανάκαμψης στο χωριό” είχαν καταλυτικό ρόλο στη δημιουργία μιας μόνιμης εργατικής δύναμης στις πόλεις της Ελλάδας.⁸⁸ Η ηγεσία του ΣΕΚΕ(Κ) παρακολουθεί τις εξελίξεις και διατηρεί μια επιφυλακτική στάση. Πάντως, ο *Ριζοσπάστης* καλεί σε επιβολή βαριάς φορολογίας σε όσους εκμεταλλεύτηκαν τον πόλεμο, γενική αποστράτευση και γενική αμνηστία, αποζημίωση των θυμάτων του πολέμου, παραχώρηση γης στους χωρικούς και στους καλλιεργητές της, διάλυση της Βουλής και διενέργεια εκλογών με το σύστημα της απλής αναλογικής, αποκατάσταση των συνταγματικών ελευθεριών, κατάργηση της λογοκρισίας και άμεση αποφυλάκιση όλων των αγωνιστών της εργατικής τάξης ενώ επιμένει στη συνεννόηση με τη Σοβιετική Ρωσία η οποία μπορεί να είναι ο μόνος εγγυητής σταθερότητας.⁸⁹ Παράλληλα κατά την άτακτη υποχώρηση των Ελλήνων στρατιωτών στη Μικρά Ασία δεν λείπουν οι αποδοκιμασίες απέναντι στους στρατιωτικούς ανωτέρους αλλά και οι επαναστατικές εκδηλώσεις και πρακτικές.⁹⁰ Η επιστροφή πολλών κομμουνιστών από το μέτωπο άλλαξε τις κομματικές ισορροπίες. Οι αποφάσεις της ηγεσίας του κόμματος οι οποίες μάλλον προέκυψαν ως αποτέλεσμα της δυσκολίας της να διαχειριστεί τις, συχνά βίαιες, αντιδράσεις των μελών του καθώς και την αντίστοιχη κυβερνητική απάντηση δεν αντικατόπτριζαν τα μέλη τα οποία σε όλη η διάρκεια της εκστρατείας ανέπτυξαν έντονη δράση, τη νεολαία που αναδύοταν υπό το όραμα της σοβιετικής επανάστασης και όσους γυρνούσαν από το μικρασιατικό μέτωπο σαφώς πιο ριζοσπαστικοποιημένοι.

⁸⁷ Χρήστος Χατζηιωσήφ, *Η γηραιά σελήνη, Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία 1830-1930*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1993, σ. 393.

⁸⁸ Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, Το διεθνές γραφείο εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Νεφέλη, Αθήνα, 2016, σ. 85.

⁸⁹ *Ριζοσπάστης*, 11 Σεπτεμβρίου 1922

⁹⁰ Ο Μοναστηριώτης υποστηρίζει πως οι στρατιώτες αποδοκίμασαν τον Στρατηγό Βλαχόπουλο που πήγε να τους μιλήσει ενώ σηκώθηκαν και κόκκινες σημαίες, βλ. Το Βήμα, 19-11-1978. “Έτσι γεννήθηκε το Κ.Κ.Ε.: Μιλούν για πρώτη φορά οι δημιουργοί του”. Επίσης σύμφωνα με τον Μπεναρόγια οι “στρατιώται πολλαχού με τας κραυγάς “Ζήτω ο Λένιν” και με ερυθρας σημαίας απητούν από τους “επαναστάτας” την αποστολή των εις τα σπίτια” Αβραάμ Μπεναρόγιας, *Η Πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου*, Β΄ Έκδοση, Κομμούνια, Αθήνα, 1986, σ. 158.

2.2 Πολιτικές και Κομματικές Διεργασίες

Τον Οκτώβρη του 1922 όταν και συνέρχεται το έκτακτο συνέδριο του κόμματος γίνεται φανερή η διάσταση απόψεων που υπάρχει μέσα στο κόμμα χωρίς όμως να προκύψει κάποια ουσιαστική μεταβολή στη γραμμή. Εκεί διαγράφεται ο Πετσόπουλος καθώς τα άρθρα του στον *Ριζοσπάστη* τον είχαν φέρει σε σύγκρουση με την ηγεσία αν κι έχουν διατυπωθεί και άλλοι λόγοι για την διαγραφή του⁹¹, ενώ στον αντίποδα ο Σταυρίδης και άλλα νέα στελέχη που κάνουν την εμφάνιση τους επεδίωξαν αλλά δεν πέτυχαν την διαγραφή των Γεωργιάδη και Σίδηρη. Βασικό σύνθημα της ανερχόμενης ομάδας των Σαργολόγου, Σταυρίδη, Παπαναστασίου, Αγγελή ήταν “έξω οι διανοούμενοι” και “ήρθε η ώρα της προλεταριακής επανάστασης”.⁹² Λίγο αργότερα και συγκεκριμένα τον Νοέμβριο του 1922 ολοκληρώθηκε το ιδρυτικό συνέδριο της Ομοσπονδίας Κομμουνιστικών Νεολαίων Ελλάδας της οποίας πρώτος γραμματέας διετέλεσε ο Ζακ Βεντούρα. Τον Μάιο του 1923 έγινε το Εθνικό Συμβούλιο του κόμματος, το οποίο για πρώτη φορά παρακολουθεί κι εκπρόσωπος της Διεθνούς, όπου καταγγέλλεται πλέον ανοιχτά η γραμμή της “μακράς νομίμου ύπαρξης” και αποφασίζεται εκ νέου η οργανική σύνδεση με την Γ΄ Διεθνή. Ακολούθησε νέα περίοδος ενδοκομματικών συγκρούσεων και τον Αύγουστο αποχώρησαν από το κόμμα οι Γεωργιάδης και Σίδηρης.

Στο εργατικό επίπεδο, την πτώση των μαχητικών κινητοποιήσεων μεταξύ 1919-1921 ακολούθησε μια νέα μαχητική άνοδος η οποία ήταν προϊόν των νέων συνθηκών που είχαν πάρει τη μορφή μαζικών απολύσεων και μειώσεων των ημερομισθίων με την πλήρη κάλυψη του κρατικού μηχανισμού.⁹³ Για να αντιμετωπίσει αυτές τις τακτικές το ΣΕΚΕ (Κ) ακολούθησε την πολιτική της δημιουργία Επιτροπών Αμύνης, στο πνεύμα της πολιτικής του Ενιαίου Μετώπου που προωθούσε η Κ.Δ., όπου θα συμμετείχαν και συνδικαλιστές οι οποίοι δεν ταυτίζονταν με τη ΓΣΕΕ.⁹⁴ Μέσα σε αυτό το κλίμα και με την ενεργό συμμετοχή του ΣΕΚΕ(Κ) και των οργανώσεων Παλαιών Πολεμιστών προκηρύχθηκε γενική απεργία τον Αύγουστο του 1923 στην οποία η κυβέρνηση απάντησε με άγρια καταστολή και με δολοφονίες διαδηλωτών και απεργών στο Πασαλιμάνι. Υπό

⁹¹Ο Στίνας υποστηρίζει πως ο Πετσόπουλος διαγράφηκε επειδή σε μια συγκέντρωση στη Σόφια, αφού χαιρέτησε το πλήθος, αγκάλιασε και φίλησε τον Τούρκο αντιπρόσωπο και μαζί κάλεσαν τους λαούς να συναδελφωθούν και να αγωνιστούν για τον σοσιαλισμό. Κατά τον Στίνα αυτή η “διεθνιστική στάση του Πετσόπουλου ήταν ασυμβίβαστη με την πολιτική της νομίμου ύπαρξεως και την υποστολή της σημαίας της πάλης των τάξεων” με αποτέλεσμα να οδηγήσει στη διαγραφή του. Βλ. Άγης Στίνας, *Αναμνήσεις*, Β΄ Έκδοση, Ύψιλον / Βιβλία, Αθήνα, 1985, σ. 64.

⁹²Χρήστος Ν. Τσιντζιλώνης, *ΟΚΝΕ 1922-1943, Λενινιστικό, μαχητικό σχολείο των νέων*, Σύγχρονη Εποχή, 1989, σ. 36-37.

⁹³Θανάσης Καμπαγιάννης, *Το Εργατικό Συνδικαλιστικό Κίνημα στην Ελλάδα 1918-1926*, Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο, Αθήνα, 2007, σ. 103-104.

⁹⁴*Ριζοσπάστης*, 15/06/1923.

το βάρος της ήττας της γενικής απεργίας το κόμμα θα βρεθεί σε δυσμενή θέση καθώς όπως σημειώνει και ο Σεραφεΐμ Μάξιμος “στις 20 Αυγούστου είχαμε 70 - 80.000 εργάτες που μας ακολουθούσαν. Τον Σεπτέμβρη είχαμε αρκετές χιλιάδες εργατών δυσαρεστημένες από το Κόμμα μας και με μειωμένη την εμπιστοσύνη τους προς αυτό”.⁹⁵

Μέχρι τα τέλη του 1924 όταν και γίνεται το Τρίτο Έκτακτο Συνέδριο του κόμματος είτε με διαγραφές είτε με παραιτήσεις οι οποίες προκύπτουν ως αντίδραση σε αυτές, βρίσκεται εκτός κόμματος το μεγαλύτερο μέρος των σοσιαλιστών που συμμετείχαν στην ίδρυση του ΣΕΚΕ. Ο Μπεναρόγιας είναι ο τελευταίος που διαγράφεται λόγω της επιμονής του να επιστρέψουν όσοι έφυγαν από το κόμμα αλλά κυρίως λόγω του ότι εκπροσωπώντας το τμήμα Θεσσαλονίκης υπερασπίστηκε το σύνθημα της “λαϊκής δημοκρατίας” έναντι της “εργατοαγροτικής κυβέρνησης” που υιοθέτησε η νέα Κεντρική Επιτροπή. Την απομάκρυνση των ιδρυτών σοσιαλιστών θα ακολουθήσει μια σειρά νέων διαγραφών της ομάδας των Παπαναστασίου και Αρβανιτάκη, η οποία τασσόταν κατά της συμμετοχής στις κοινοβουλευτικές διαδικασίες αξιώνοντας την άμεση προλεταριακή επανάσταση, και την οποία είχε χρησιμοποιήσει η νέα ανερχόμενη ομάδα ώστε να εξασφαλίσει τη διαγραφή της παλιάς Κ.Ε. Αυτοί στην πορεία θα σχηματίσουν την Κομμουνιστική Ένωση που εξέδιδε το *Κομμουνιστικό Βήμα* και μέχρι το 1924 αποτελούν και τη βασική αντιπολιτευτική ομάδα στο ΚΚΕ. Μάλιστα την Πρωτομαγιά του 1924 τα μέλη του ΚΚΕ είχανβάλει ως στόχο ο *Ριζοσπάστης* να ξεπεράσει σε πωλήσεις το *Κομμουνιστικό Βήμα* μέσα στην πορεία με αποτέλεσμα πολλά μέλη της νεολαίας να “ξελαρυγγιάζονται” και να φωνάζουν πιο δυνατά όποτε έβλεπαν τους ανταγωνιστές τους.⁹⁶ Από το 1917 είχε καθιερωθεί οι Σοσιαλιστικές Νεολαίες να παίρνουν δραστήριο μέρος στην προετοιμασία και την οργάνωση της πρωτομαγιάτικης διαδήλωσης. Μάλιστα σε αυτό χρησιμοποιούνταν οι πολιτιστικοί τους σύλλογοι. Έτσι γύριζαν τις συνοικίες των πόλεων παίζοντας διάφορα εμβατήρια και καλώντας τους εργάτες στη διαδήλωση⁹⁷, ενώ στη Θεσσαλονίκη αντίστοιχα το Εργατικό Κέντρο από το 1918 είχε τη δικιά του μπάντα που έπαιζε μουσική και ύμνους όπως τους “Πρωτομαγιά Νέα Ζωή” και τη “Διεθνή”.⁹⁸

Στο Τρίτο Έκτακτο Συνέδριο, στο οποίο μετείχαν και οι Μανουίλσκυ και Σμέραλ ως εκπρόσωποι της Κομμουνιστικής Διεθνούς, εκλέχθηκε μια νέα Κ.Ε. καθώς και, για πρώτη φορά, Εκτελεστική Επιτροπή. Επίσης αποφασίστηκε η ευθυγράμμιση με τους 21 όρους και η αποδοχή

⁹⁵ *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, αρ. 2, Φεβρουάριος 1924.

⁹⁶ Χρήστος Ν. Τσιντζιλώνης, *ΟΚΝΕ 1922-1943, Λενινιστικό, μαχητικό σχολείο των νέων*, Σύγχρονη Εποχή, 1989, σ. 102.

⁹⁷ Ο.π. σ. 32.

⁹⁸ Γιάννης Ταμτάκος, *Αναμνήσεις μιας ζωής στο επαναστατικό κίνημα*, Κύκλοι Αντιεξουσίας, Θεσσαλονίκη, 2014, σ. 45.

όλων των αποφάσεων της Κ.Δ. καθώς και η μπολσεβικοποίηση του κόμματος καθιερώνοντας την αρχή του δημοκρατικού συγκεντρωτισμού. Συγχρόνως ξεκίνησε η αλλαγή της δομής του κόμματος εγκαταλείποντας το σοσιαλιστικό μοντέλο οργάνωσης (τοπικές οργανώσεις, όμιλοι κτλ.) και υιοθετώντας το σύστημα των πυρήνων και των αχτίδων.⁹⁹ Ενσωματώνοντας τη στρατηγική του Ενιαίου Μετώπου που είχε αποφασιστεί στο 3^ο και στο 4^ο Συνέδριο της Κ.Δ. το κόμμα προτάσσει το σύνθημα της “εργατοαγροτικής κυβέρνησης” ενώ υιοθετεί και το σύνθημα της “ανεξάρτητης Μακεδονίας και Θράκης”, σύμφωνα με τις οδηγίες της Κ.Δ., για το οποίο θα δεχθεί έντονη κριτική αλλά και επιθέσεις τα επόμενα χρόνια. Με αυτή την άποψη διαφώνησαν οι πρώην Γενικοί Γραμματείς του κόμματος Κορδάτος και Αποστολίδης οι οποίοι σύντομα θα βρεθούν εκτός κόμματος. Εξάλλου για τη νέα γενιά που αναδύοταν στην ηγεσία του κόμματος, αλλά και για τη βάση στην οποία απευθυνόταν, ο Κορδάτος, και γενικά όλη η παλιά Κ.Ε. θεωρούνταν “διαβρωμένοι από τις σοσιαλδημοκρατικές αντιλήψεις και ότι δεν ήταν ικανοί να προσαρμοσθούν στις απαιτήσεις της εποχής, που άνοιξε η πρώτη νικηφόρα προλεταριακή Επανάσταση”.¹⁰⁰ Τέλος αποφασίστηκε η μετονομασία του κόμματος σε Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος (Ελληνικό Τμήμα της Κομμουνιστικής Διεθνούς).

2.3 Τέχνη και Νέοι Βωμοί

Εκείνη την περίοδο κυκλοφορεί και το περιοδικό *Νέοι Βωμοί* που αποτελεί το πρώτο περιοδικό τέχνης το οποίο δημιουργείται υπό την στενή επιρροή του ΣΕΚΕ(Κ) κάτι που επιβεβαιώνεται και από την προαναγγελία της έκδοσης του στον *Ριζοσπάστη* στις 4 Ιανουαρίου του 1924. Στο πρώτο τεύχος του περιοδικού εκφράζεται η άποψη πως “η τέχνη δεν είναι προλεταριακή, ούτε αστική, μα ανθρώπινη. Ένα έργο τέχνης δεν μπορεί να εξυπηρετεί κανένα, δεν γράφεται για ορισμένους σκοπούς, μα σαν έργο που βγαίνει από τη δόνηση και φλόγα μιας εποχής, ένα έργο αληθινό, αναγκαστικά θα συγκινεί ολάκερη την ανθρωπότητα”.¹⁰¹ Συγχρόνως το περιοδικό από νωρίς, εκφράζοντας σε μεγάλο βαθμό και τη θέση του ΣΕΚΕ(Κ), τοποθετείται στο πλευρό των αντιμιλιταριστών διανοούμενων της Ευρώπης, ενώ μεγάλο κομμάτι της ύλης του περιοδικού βασίζεται στην αντιπολεμική ελληνική ή μεταφρασμένη λογοτεχνία. Εντύπωση επίσης προκαλεί το γεγονός πως το περιοδικό κρατά μια φιλική στάση απέναντι στους εκφραστές της μοντέρνας τέχνης. Έτσι δημοσιεύονται, με βάση φυσικά το κοινωνικό τους επαναστατικό περιεχόμενο,

⁹⁹Ελευθέριος Σταυρίδης, *Τα Παρασκήνια του ΚΚΕ*, Αθήνα, 1953, Ελευθέρις Σκέψης, Αθήνα, 1988, σ. 265.

¹⁰⁰Γιάννης Κορδάτος, *Αρθρογραφίες στην Κομμουνιστική Επιθεώρηση 1921-1924*, Συλλογή, Αθήνα, 2009, σ.13.

¹⁰¹Κ. Κλώνης, “Δεν υπάρχουν αξίες σταθερές”, *Νέοι Βωμοί*, τ. 1, 01/1924, σ. 13.

ποιήματα του Ιβάν Γκολ και του Μαγιακόφσκι, τον οποίο χαρακτηρίζουν μοντέρνο, αληθινό επαναστάτη.

Η δεκαετία του 1920 χαρακτηρίζεται από ιδεολογικές και πνευματικές ζυμώσεις που αντικατοπτρίζονται στην εκδοτική έκρηξη στον χώρο των λογοτεχνικών περιοδικών. Είναι χαρακτηριστικό ότι μόνο το 1924 φαίνεται να ξεκίνησαν πάνω από δεκαπέντε λογοτεχνικά περιοδικά στην Ελλάδα. Ο *Ριζοσπάστης* θα προτείνει στους αναγνώστες του να προμηθευτούν το περιοδικό *Νέοι Βωμοί* καθώς αυτό “παρουσιάζει μια καινοτομία μέσα στα άλλα περιοδικά του τόπου μας με τα περιεχόμενα του που την ουσία τους διακρίνει μια επαναστατική πνοή”¹⁰² και πως “οι *Νέοι Βωμοί* είναι το περιοδικό που ασχολείται αποκλειστικά με τη διεθνή προλεταριακή τέχνη. Αν και αυστηρού φιλολογικού χαρακτήρος μπορεί να το παρακολουθήσουν όχι μόνον οι διανοούμενοι αλλά και ο κάθε εργάτης”.¹⁰³

Τα μέλη του ΣΕΚΕ (Κ), επηρεασμένα από τις σοσιαλιστικές θέσεις αλλά και από τις κυρίαρχες τότε τροτσικιστικές αντιλήψεις οι οποίες εκδίδονται στον *Ριζοσπάστη* και σύμφωνα με τις οποίες δεν υπάρχει προλεταριακός πολιτισμός και προλεταριακή τέχνη, αλλά και λόγω της αδυναμίας τους να δώσουν έναν πιο σαφή ορισμό μάλλον χρησιμοποιούν τον όρο προλεταριακή τέχνη με την έννοια της τέχνης που ασχολείται με τα ζητήματα των εργατών και όχι με αυτή που πήρε κατά τη δεκαετία του 1930, ούτε με την έννοια που της έδινε η Προλετκούλτ στην Σοβιετική Ρωσία. Στο περιοδικό όμως δημοσιεύεται και κείμενο του Ανατόλ Λουνατσάρσκι όπου εξυμνείται η συμβολή της Προλετκούλτ στην πορεία για τη δημιουργία προλεταριακού πολιτισμού. Από αυτά γίνεται φανερό πως η ομάδα των *Νέων Βωμών* δεν είχε μια ενιαία άποψη πάνω στην τέχνη, κάτι που αντικατοπτρίζει και το κλίμα στην Σοβιετική Ρωσία της εποχής, με τους περισσότερους να τάσσονται υπέρ της αυτονομίας της τέχνης κρατώντας αποστάσεις από την πιο σκληρή γραμμή που διατύπωναν πολλοί κομμουνιστές. Το περιοδικό εκδίδεται από πενταμελή “συντροφιά νέων” εκ των οποίων όμως μόνο δύο γράφουν κριτικές ή εκδίδουν διηγήματα σε αυτό, ο Τάσος Δόντης και ο Άγγελος Μεντζελίδης. Στις σελίδες του όμως συναντάει κανείς πολλούς γνωστούς κομμουνιστές της εποχής όπως ο Γιάννης Κορδάτος, ο Νίκος Κατηφόρης, ο Πέτρος Πικρός αλλά και πολλούς ποιητές όπως ο Ιωσήφ Ραφτόπουλος, ο Γιώργος Τσουκαλάς, ο Μήτσος Παπανικολάου και ο Ναπολέων Λαπαθιώτης.

Ο Λαπαθιώτης, γνωστός στην αθηναϊκή κοινωνία λόγω των εκκεντρικών εμφανίσεων του, με δεδηλωμένη την ομοφυλοφιλία του και τον εθισμό του στα ναρκωτικά αποτελεί μια ενδιαφέρουσα περίπτωση ποιητή και λόγιου. Το 1914 δημοσιεύει στο *Νουμά* ένα κείμενο με τον

¹⁰²*Ριζοσπάστης*, 04/01/1924.

¹⁰³*Ριζοσπάστης*, 01/03/1924.

τίτλο “Μανιφέστο”. Σε αυτό, σε σύμπνοια με τα άλλα μανιφέστα της περιόδου όπως των φουτουριστών του Μαρινέτι και των βορτισιστών, δηλώνει πως “μέσα μου τρικυμίζει το Θείο Πνεύμα της Καταστροφής... φτύνω πάνω στην τέχνη της εποχής” και καλεί τους νέους να συντρίψουν τα είδωλα και να διαλύσουν μαζί του ό, τι ξέρουν πως είναι ψεύτικο και πλαστό.¹⁰⁴ Στη συνέχεια ο *Ριζοσπάστης* δημοσιεύει το 1921 επιστολή του, η οποία γίνεται δεκτή με ενθουσιασμό, όπου δηλώνει πως “θέλω να σου διαπιστώσω, ότι ανήκω ολόψυχα στις τάξεις των θερμών στρατιωτών σου, πρώτη φορά γυμνά χωρίς προσχήματα σ’ εκείνους που παλαίουν για τον σκοπόν”¹⁰⁵ ενώ το 1927 έστειλε επιστολή στον αρχιεπίσκοπο Αθηνών όπου του ζητούσε να τον διαγράψει από το θρησκευτικό ποίμνιο του.¹⁰⁶

Ο Λαπαθιώτης, όπως και αρκετοί από τους συνεργάτες του περιοδικού, είναι ιδιόμορφες περιπτώσεις ατόμων τα οποία αισθάνονται κοντά στους σοσιαλιστικούς και κομμουνιστικούς κύκλους καθώς αυτοί ευαγγελίζονται ένα δικαιότερο κόσμο. Από την άλλη το ΚΚΕ και οι συντακτικές ομάδες των καλλιτεχνικών περιοδικών τη δεκαετία του 1920 και μέχρι τις αρχές του 1930 δεν έχουν καταλήξει σε δόγματα πάνω στο τι είναι και πώς εκφράζεται η σοσιαλιστική τέχνη και περισσότερο βρίσκονται σε μια διαδικασία αποδόμησης του αστισμού. Εξάλλου και άτομα τα οποία βρίσκονται μέσα ή πολύ κοντά στο κόμμα δεν εκφράζουν πάντα με τα καλλιτεχνικά τους έργα ή τις κριτικές τους κάποια τετελεσμένη κομματική γραμμή. Περισσότερο, απ’ ό, τι γίνεται φανερό, τα έργα των συγγραφέων τα οποία γίνονται αποδεκτά από το κόμμα και από τους εκφραστές της γραμμής του κόμματος χαρακτηρίζονται συχνά, αλλά όχι πάντα, από στοιχεία ρεαλισμού αλλά κυρίως από την καταδίκη των “παρηκμασμένων” αστικών αξιών. Σε αυτό το πλαίσιο θα πρέπει να δει κανείς το σύνολο της “προλεταριακής” λογοτεχνικής παραγωγής και κριτικής της δεκαετίας του 1920 και μέχρι τις αρχές του 1930.

Συνεπώς, άτομα όπως ο Λαπαθιώτης αλλά και οι Γιώργος Τσουκαλάς και Μήτσος Παπανικολάου που ξενοχτούσαν στο “Μεθυσμένο Καράβι” και στο “Μπάγκειον” και είναι γνωστό πως ήταν χρήστες σκληρών ναρκωτικών γράφουν στους *Νέους Βωμούς*. Στο πρώτο τεύχος του περιοδικού εκδίδεται και το διήγημα “Χουανίττα” το οποίο το υπογράφει ο αρχισυντάκτης, από τις 5 Ιουλίου 1923 ως και τις 24 Οκτωβρίου 1924, του *Ριζοσπάστη* Γιάννης Γεναρόπουλος ο οποίος έγινε γνωστός με το όνομα Πέτρος Πικρός. Ο Πικρός είναι χαρακτηριστικό δείγμα των σοβιετικών

¹⁰⁴Ναπολέον Λαπαθιώτης, “Μανιφέστο”, *Ο Νουμάς*, 524, 19/04/1914, σ. 103.

¹⁰⁵*Ριζοσπάστης*, 13/06/1921.

¹⁰⁶Τάσος Κόρφης, *Ναπολέον Λαπαθιώτης. Συμβολή στη μελέτη της ζωής και του έργου του*, Πρόσπερος, Αθήνα, 1985, σ. 37.

επιρροών στην Ελλάδα αφού και το ψευδώνυμο που χρησιμοποιεί είναι δανεισμένο από εκεί καθώς το πικρός στα ρωσικά μεταφράζεται ως γκόργκι.

Ο Πικρός, αποτελεί μια από τις πιο σημαντικότερες μορφές του σοσιαλιστικού κινήματος της δεκαετίας, όχι τόσο λόγω της δράσης του, αλλά κυρίως λόγω των απόψεων που εξέφραζε πάνω στην τέχνη αλλά και λόγω των βιβλίων του *Χαμένα Κορμιά* (1922), *Σα θα γίνουμε άνθρωποι* (1925) και *Τουμπεκί* (1927) τα οποία έχουν χαρακτηριστεί ως “λογοτεχνία του ζόφου”.¹⁰⁷ Οι ιστορίες του διαδραματίζονται σε ταβέρνες, τεκέδες και πορνεία και οι χαρακτήρες που πρωταγωνιστούν σε αυτές δεν είναι εργάτες με σοσιαλιστικά ιδεώδη και κομμουνιστική ηθική αλλά άτομα του περιθωρίου, ναρκομανείς, αλκοολικοί και πόρνες. Όπως ο ίδιος δηλώνει στον πρόλογο του βιβλίου *Χαμένα Κορμιά* “τους τύπους μου, τους ήρωες μου, τους είδα να ζούνε, να πονάνε, να λαχταρούνε, να παραδέρνουνε μέσα στη βιοπάλη, στον κοινωνικό στρόβιλο, στο βόρβορο και στην κοσμοχαλασιά” ενώ στον πρόλογο από το *Τουμπεκί* (1927) “ο συγγραφέας δηλώνει καθαρά ότι έχει μελετήσει τα πρόσωπα του έργου του κυρίως μέσα στις φυλακές, όπου έχει βρεθεί εξαιτίας της πολιτικής ένταξης του”. Ο Πικρός, όπως έχει σημειωθεί αποτελεί “το κατεξοχήν παράδειγμα ώσμωσης μπωντλαιρισμού και μπολσεβικισμού”¹⁰⁸ ένα κράμα το οποίο είναι αρκετά σύνηθες στους συγγραφείς της δεκαετίας του 1920.

Για το *Σα θα γίνουμε άνθρωποι* ο *Ριζοσπάστης* δημοσίευσε κριτική που χαρακτήριζε το βιβλίο ως μεγάλο βήμα στο επίπεδο της τέχνης και κατέληγε ότι ο συγγραφέας πρόσφερε ένα έργο επαναστατικό.¹⁰⁹ Τα βιβλία του διαβάστηκαν πολύ και είχαν μεγάλη απήχηση καθώς “ασκούσαν μια περίεργη γοητεία σε μια κοινωνία μικροαστική και βοηθούσαν στο ξέφτισμα των αστικών αξιών”.¹¹⁰

Σημαντικός συνεργάτης των *Νέων Βωμών* και με παράλληλη πορεία με τον Πικρό την περίοδο του μεσοπολέμου είναι ο Νίκος Κατηφόρης ο οποίος από τις αρχές του 1920 έρχεται κοντά με το ΣΕΚΕ. Στους *Νέους Βωμούς* θα δημοσιεύσει το 1924 το αντιπολεμικό αφήγημα “Για μια Καινούργια Ανάσταση” ενώ συγχρόνως ξεκινά, και θα συνεχίσει για μία δεκαετία, να γράφει το χρονογράφημα του *Ριζοσπάστη* χρησιμοποιώντας τα ψευδώνυμα Προλετάριος, Πρωτοπόρος και

¹⁰⁷ Παναγιώτης Μουλάς, Εισαγωγή, “Αλήτευσε τότε ο Κνουτ Χάμσουν..”, *Η Μεσοπολεμική Λογοτεχνία, Από τον Πρώτο ως τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο(1914-1939)*, Τόμος Α΄, Σοκόλη, Αθήνα, 1996, σ. 51.

¹⁰⁸ Χριστίνα Ντουσιά, *Η δεκαετία του 1920: από την ποίηση της παρακμής στην κοινωνική αμφισβήτηση. Για μια ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας του εικοστού αιώνα. Προτάσεις ανασυγκρότησης, θέματα και ρεύματα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης. Μουσείο Μπενάκη. Ηράκλειο, 2012, σ. 69 - 75.

¹⁰⁹ Αντρέας Ερμιάς, “Τέχνη και Επανάσταση”, “Πέτρου Πικρού, Σαν θα γίνουμε άνθρωποι”, *Ριζοσπάστης*, 02-04/05/1925.

¹¹⁰ Ασημάκης Πανσέλλης, *Τότε που ζούσαμε*, Κέδρος, Αθήνα, σ. 213.

Αγωνιστής. Ο Κατηφόρης, όπως και ο Πικρός, συμμετέχει σε όλα τα λογοτεχνικά περιοδικά τα οποία θα βγουν την περίοδο του μεσοπολέμου και θα βρίσκονται κοντά στο ΚΚΕ.

Οι *Νέοι Βωμοί* θα σταματήσουν την κυκλοφορία τους μετά από έξι τεύχη και αφού οι συντάκτες του περιοδικού κάνουν την αυτοκριτική τους δηλώνοντας πως “μπορεί ίσιαμε σήμερα να έγιναν και κάποιες υποχωρήσεις στην ύλη. Ήταν ανάγκη. Από το Β΄ όμως εξάμηνο δε θα γίνει καμιά. Θα τραβήξουμε στην επαναστατική και ανθρωπιστική μας κατεύθυνση με αυστηρότητα. Συνταχτική επιτροπή θα κρίνει κάθε έργο και θα κάνει την απαραίτητη επιλογή”.¹¹¹ Από τις σελίδες του *Ριζοσπάστη* πληροφορείται κανείς πως οι *Νέοι Βωμοί* “από το 7ο φύλλο θα υψωθούν στον αληθινό προορισμό ενός επαναστατικού περιοδικού Προλεταριακής Τέχνης”.¹¹² Το περιοδικό ποτέ δεν έβγαλε εβδομο τεύχος και για τα επόμενα χρόνια οι απόψεις που εκφράζουν την επίσημη κομματική άποψη γύρω από την τέχνη θα δημοσιεύονται στον *Ριζοσπάστη*.

¹¹¹“Εξη μήνες”, *Νέοι Βωμοί*, τ. 6, 06/1924, σ. 194.

¹¹²*Ριζοσπάστης*, 13/06/1924.

3^ο Κεφάλαιο: Προς τη μπολσεβικοποίηση του κόμματος

3.1 Οι Ενώσεις Παλαιών Πολεμιστών και οι νέοι κομμουνιστές

Η νέα ηγεσία με γραμματέα τον Π. Πουλιόπουλο συνδέεται άμεσα και με της Ενώσεις Παλαιών Πολεμιστών οι οποίες αρχίζουν κι εμφανίζονται τον Σεπτέμβρη του 1922 και μέσα στα επόμενα δύο χρόνια έφτασαν τις 400.¹¹³ Οι Ενώσεις αυτές αποτελούν σε μεγάλο βαθμό προϊόν της κομμουνιστικής ζύμωσης στο μέτωπο κι εμφανίζονται με το τέλος της μικρασιατικής εκστρατείας. Οι αρκετά πιο ριζοσπαστικές από την τότε ηγεσία του ΣΕΚΕ (Κ) οργανώσεις γεννιούνται με πρωτοβουλία πολλών κομματικών μελών, συνδέονται άμεσα με την ηγεσία και μετά το συνέδριο της μπολσεβικοποίησης, λόγω της έντονης δράσης τους, θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν και ως η πρωτοπορία του κινήματος. Ουσιαστικά αποτελούν ένα μέσο διεύρυνσης σε ένα κομμάτι κόσμου το οποίο μπορεί να ταυτιστεί πιο εύκολα μαζί τους και στη συνέχεια με το ΚΚΕ αφού μέσα στο κλίμα της περιόδου “οι φαντάροι αποκαμωμένοι και αγανακτισμένοι από το Μικρασιατικό Μέτωπο επέστρεφαν κομμουνιστές”.¹¹⁴ Σε αυτές τις ενώσεις συμμετέχουν πολλά μέλη του κόμματος από τα οποία προέρχεται και η νέα ηγεσία του ΚΚΕ. Βασικά τους αιτήματα είναι “αποζημιώσεις, συντάξεις επαρκείς και ανάλογες με το κόστος ζωής, δωρεάν υγειονομική περίθαλψη και κάθε άλλο βοήθημα”¹¹⁵ προς όλα τα θύματα των πολέμων στους οποίους συμμετείχε η Ελλάδα καθώς και η παροχή δωρεάν αγροτικού κλήρου.¹¹⁶ Συγχρόνως απαιτούν αμνηστία για όλους τους στρατιωτικούς κατάδικους και μεταρρυθμίσεις στο στρατό ώστε να μην βιώσουν οι στρατιώτες της εποχής αλλά και του μέλλοντος τα προβλήματα που αντιμετώπισαν αυτοί. Για να πετύχουν το τελευταίο σκέλος προτείνουν πλατιά προπαγάνδα με βασικό σύνθημα το “Πόλεμος κατά του Πολέμου”.¹¹⁷

Η Ομοσπονδία τους, που ιδρύθηκε το 1924 ως τμήμα της Διεθνούς Παλαιών Πολεμιστών, εξέδιδε το περιοδικό *Παλιός Πολεμιστής* το οποίο έφτασε να πουλά τα 20.000 αντίτυπα¹¹⁸, ενώ το 1925 εξέδωσε και το *Βιβλίο του Φαντάρου* με στόχο αυτό να διακινηθεί μέσα στο στρατό και να προπαγανδίσει της θέσεις τους. Παράλληλα το ΚΚΕ, με αφορμή τη νέα ελληνοτουρκική κρίση του

¹¹³ Δοκίμιο της Ιστορία του ΚΚΕ, Σύγχρονη Εποχή, 2012, σ. 132.

¹¹⁴ Βασίλης Γ. Μπαρτζιώτας, *Εξήντα χρόνια κομμουνιστής*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1986, σ. 22.

¹¹⁵ Φ. Ορφανός, Πόλεμος κατά του Πολέμου, Παναγιώτης Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα, τόμος Β'*, Γνώση, Αθήνα, 1993, σ. 365.

¹¹⁶ Αγγελος Ελεφάντης, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης*, Γ' έκδοση, Θεμέλιο, Αθήνα, 1999, σ. 57.

¹¹⁷ Φ. Ορφανός, Πόλεμος κατά του Πολέμου, Παναγιώτης Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα, τόμος Β'*, Γνώση, Αθήνα, 1993, σ. 366-367.

¹¹⁸ Δημήτρης Λιβιεράτος, *Παντελής Πουλιόπουλος, Ένας διανοούμενος επαναστάτης*, Γλάρος, Αθήνα, 1992, σ.19-22.

1925, μέσα από τον *Ριζοσπάστη*, καταγγέλλει τον σοβινισμό των πλουτοκρατών και εντείνει την προπαγάνδα μέσα στα στρατόπεδα.¹¹⁹ Από τη γέννηση τους οι Παλαιοί Πολεμιστές έβαλαν ως στόχο τη σύνδεση τους με τους αγρότες γι' αυτό και στους σκοπούς τους κρίθηκε αναγκαίο να περιληφθεί και η αγροτική αποκατάσταση με διανομή χωραφιών.¹²⁰ Έτσι κι αλλιώς το ΣΕΚΕ από την ίδρυση του είχε θέσει το ζήτημα της εθνικοποίησης των τσιφλικιών και των μοναστηριακών κτημάτων ενώ στη συνέχεια είχε ταχθεί υπέρ των απαλλοτριώσεων χωρίς αποζημιώσεις.¹²¹ Η παρουσία τους είναι συνδεδεμένη με τα αγροτικά συλλαλητήρια της εποχής στη Λάρισα¹²² και τη Λιβαδειά¹²³ καθώς και στα αιματηρά γεγονότα στα Τρίκαλα τον Φεβρουάριο του 1925¹²⁴ και γενικά οι Ενώσεις ήταν η “κύρια δύναμη που ενέπνεε, οργάνωνε και διεύθυνε τους αγώνες των αγροτών”.¹²⁵ Παρόμοια ήταν και η δράση τους και σε άλλα μέρη της Ελλάδας όπως η Κρήτη όπου “το παλαιοπολεμικό κίνημα σήκωσε το κίνημα”¹²⁶, στη Μακεδονία¹²⁷ και φυσικά στην Αθήνα όπου συχνά κατέβαιναν στις πορείες με στρατιωτικές στολές.¹²⁸ Παράλληλα “η ΟΚΝΕ καλλιεργούσε στους φαντάρους και τους ναύτες την ιδέα της πάλης για την ειρήνη. Πολεμούσε το σοβινισμό και τη φιλοπόλεμη προπαγάνδα”.¹²⁹ Εξάλλου εκτός από τη *Νεολαία* κυκλοφορούν και άλλες νεανικές εφημερίδες όπως το *Ελ - Τζιοβένο* το οποίο γράφεται σε ισπανοεβραϊκή διάλεκτο, ο *Νέος Λενινιστής* ο οποίος έχει αντίστοιχο ρόλο για τη νεολαία με αυτόν της *Κομμουνιστικής Επιθεώρησης* για τα μέλη του κόμματος καθώς και αυτές που απευθύνονται στους στρατιώτες όπως

¹¹⁹Ενδεικτικά: *Ριζοσπάστης*, 01/02/1925, 04/02/1925, 05/02/1925 και Δημήτρης Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα 1923-27*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα, 1983, σ. 125.

¹²⁰*Δοκίμιο της Ιστορίας του ΚΚΕ*, Σύγχρονη Εποχή, 2012, σ. 132.

¹²¹*Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα, Τόμος Α΄*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1974, σ. 9 και σ. 126.

¹²²Χ. Βραχνιάρης, *Ανάμεσα σε δύο εξεγέρσεις: Κιλελέρ 1910- Τρίκαλα 1925*, Αλφειός, Αθήνα, 1981 σ. 84-85.

¹²³*Ριζοσπάστης*, 20/01/1925.

¹²⁴“Εκείνες τις μέρες η Ένωση Παλαιών Πολεμιστών Καστρακίου Τρικάλων κινητοποίησε τον λαο και κατέλαβε τα μοναστηριακά κτήματα. Στο απόσπασμα χωροφυλακής που πήγε να τους βγάλει αντιστάθηκαν. Βρισκόντουσαν οπλισμένοι πίσω απ’ τους βράχους και οι χωροφύλακες οπισθοχώρησαν”, Δημήτρης Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα 1923-27*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα, 1983, σ. 123 και *Ριζοσπάστης* 03/02/1925.

¹²⁵Αντώνης Φλούντζης, *Το Φοιτητικό Κίνημα 1923-1928*, Κέδρος, Αθήνα, 1983, σ. 25.

¹²⁶Δημήτρης Μιχελίδης-Μιχέλης, *Ο Σκληρός δρόμος*, Αφοί Τολίδη Ο.Ε., Αθήνα 1983, σ. 19.

¹²⁷Αντώνης Λιάκος, *Η εμφάνιση των νεανικών οργανώσεων: Το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης*, Λωτός, Αθήνα, 1988, σ. 39.

¹²⁸Όπως πχ. στην Πρωτομαγιά του 1924, Βασίλης Γ. Μπαρτζιώτας, *Εξήντα χρόνια κομμουνιστής*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1986, σ. 22.

¹²⁹Αντώνης Φλούντζης, *Το Φοιτητικό Κίνημα 1923-1928*, Κέδρος, Αθήνα, 1983, σ. 206.

ο Φαντάρος, ο Στρατώνας, η Τσιμινιέρα και η Φωνή του Εφέδρου.¹³⁰ Μάλιστα στην τελευταία “μια αντίστοιχη εφεδρική οργάνωση στη Στουτγάρδη (της) είχε στείλει ένα ολόκληρο τυπογραφείο δώρο”.¹³¹ Οι αγροτικές κινητοποιήσεις της περιόδου οι οποίες θέτουν ως βασικά ζητήματα “τη δωρεάν απαλλοτρίωση, την αποκατάσταση των προσφύγων και την τεράστια χρέωση της αγροτικής τάξης στις τράπεζες και τους ιδιώτες τοκογλύφους”¹³² θα διαλυθούν βίαια όπως και οι αντίστοιχες εργατικές κινητοποιήσεις της περιόδου.

Μέσα από τη δράση και την φρασεολογία των Ενώσεων Παλαιών Πολεμιστών γίνεται φανερό πως εκφράζουν τις σκέψεις μιας ολόκληρης γενιάς η οποία έχει βιώσει κυρίως τον πόλεμο κι έχει γαλουχηθεί μέσα σε αυτόν με αποτέλεσμα να θεωρεί την πολεμική κατάσταση ως τον κανόνα. Τα μέλη που αναδεικνύονται στην ηγεσία του κόμματος και τα οποία εκείνη την περίοδο αντικατοπτρίζουν τους νέους που βρίσκονται στο ΚΚΕ έχουν γεννηθεί στις αρχές του 20^{ου} αιώνα και συνεπώς για το μεγαλύτερο μέρος της ζωής τους έχουν βιώσει μία πολεμική κατάσταση. Για αυτούς η περίοδος ειρήνης μπορεί να οριστεί καλύτερα ως μεταβατική περίοδος μέχρι τον επόμενο πόλεμο ενώ το λεξιλόγιο του πολέμου σε πολύ μεγάλο βαθμό αφομοιώθηκε από το Κομμουνιστικό Κόμμα.¹³³ Όπως έχει εύστοχα διατυπωθεί “ο πόλεμος έφερε παρεμφερείς ιδεολογικές μεταλλάξεις σε αριστερά και δεξιά” και “η εμπειρία του πολέμου και η αίγλη του στρατού αποτυπώθηκαν στο λεξιλόγιο της αριστεράς”.¹³⁴ Αυτό βέβαια δεν είναι μια ελληνική πρωτοτυπία καθώς η μεταπολεμική γενιά σε ευρωπαϊκό επίπεδο “έμαθε να σκέφτεται πως ζει σε μια προσωρινή ανακωχή παρά σε μια ειρηνική περίοδο και να αντιλαμβάνεται την πολιτική με πολεμικούς

¹³⁰Χρήστος Ν. Τσιντζιλώνης, *ΟΚΝΕ 1922-1943, Λενινιστικό, μαχητικό σχολείο των νέων*, Σύγχρονη Εποχή, 1989, σ. 102.

¹³¹Δημήτρης Μιχελίδης-Μιχέλης, *Ο Σκληρός δρόμος*, Αφοί Τολίδη Ο.Ε., Αθήνα 1983, σ. 19.

¹³²Αγγελος Ελεφάντης, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης*, Γ΄ έκδοση, Θεμέλιο, Αθήνα, 1999, σ. 67.

¹³³Ενδεικτικά, “καλά οργανωμένο στρατό της καπιταλιστικής τρομοκρατίας” (*Ριζοσπάστης*, 15/04/1925), “δεν κλονίστηκε η εργατική τάξη και δεν πέρασε στο στρατόπεδο της συνεργασίας των λύκων με τα πρόβατα” (*Ριζοσπάστης*, 24/04/1925), “η φετινή πρωτομαγιά ορίζεται και ως μέρα εκστρατείας” (*Ριζοσπάστης*, 24/04/1925), “Στρατολογία κι επιλογή μελών” (*Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα, Τόμος Β΄*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1974, σ. 139), “τα όπλα της εργατικής τάξης απέναντι ενός ενδεχόμενου κινήματος” (*Ριζοσπάστης*, 22/04/1927), “να παραμείνετε στις γραμμές του κόμματος” (*Ριζοσπάστης*, 18/09/1927), “το άμεσο καθήκον του κόμματος (*Ριζοσπάστης*, 26/02/1928), “ενιαίο μέτωπο εργατών, αγροτών και προσφύγων” (*Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα, Τόμος Β΄*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1974, σ. 78). Επίσης όταν συλλαμβάνεται η φοιτητική φράξια το 1924 ο Μοναστηριώτης τους λέει πως “έλαβαν το βάπτισμα του πυρός” (Αντώνης Φλούντζης, *Το Φοιτητικό Κίνημα 1923-1928*, Κέδρος, Αθήνα, 1983, σ. 190) ενώ ο Μιχελίδης αναφέρει πως “Με τη φυλάκιση είχα λάβει και το πρώτο βάπτισμα του αγώνα”, Δημήτρης Μιχελίδης-Μιχέλης, *Ο Σκληρός δρόμος*, Αφοί Τολίδη Ο.Ε., Αθήνα 1983, σ. 19 κ.α.

¹³⁴Σπύρος Μαρκέτος, *Η Ελληνική Αριστερά στο Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, 1922-1940, Ο Μεσοπόλεμος, Β΄ Τόμος*, Επιμέλεια: Χρήστος Χατζηιωσήφ, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2003, σ. 128.

όρους”.¹³⁵ Εξάλλου μετά την καταδίκη της “μακρά νομίμου ύπαρξης” η επανάσταση πλέον αποτελεί τον τελικό σκοπό του κόμματος. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο πρέπει να δει κανείς και τις Ενώσεις των Παλαιών Πολεμιστών οι οποίες λόγω της πολεμικής τους εμπειρίας αποτελούν και την πρωτοπορία του κινήματος κι έτσι εξηγείται και η ανάδειξη πολλών μελών τους στην ηγεσία του κόμματος. Η επιρροή τους ήταν μεγάλη και στα υπόλοιπα μέλη του κόμματος τα οποία συχνά κυκλοφορούσαν οπλισμένα ή εξοπλισμένα με στρατιωτικό υλικό.¹³⁶ Ενδεικτικό του κλίματος είναι το κείμενο που δημοσιεύεται στο πρώτο τεύχος της *Νεολαίας* όπου μεταξύ άλλων σημειώνεται πως “ο πόλεμος γίνεται τώρα σε άλλο πεδίο, αλλά είναι εξίσου παγκόσμιος και λυσσασμένος. Πολεμούν οι δυνάμεις του Παρελθόντος με τις προσπάθειες του Μέλλοντος που η καμπάνα της Ιστορίας εσήμανε την ώρα της νίκης των. Στην πάλη αυτή πρέπει κι εμείς να διαλέξουμε τους συμμάχους μας και τους εχθρούς μας. Είμαστε Νέοι, θα πάμε μαζί με τη δύναμη του Μέλλοντος. Και όπως ήταν παγκόσμια και γενική η καταστροφή, είναι γενική και παγκόσμια η προσπάθεια της νέας δημιουργίας. Στο στρατόπεδο μας -το στρατόπεδο του Μέλλοντος- θα βρεθούν στο πλευρό μας και θα μας δώσουν το χέρι αδελφικά, οι Νέοι όλων των άλλων χωρών, με τους οποίους ίσως είχαμε βρεθεί αντιμέτωποι στο πεδίο της μάχης με τη μαγιονέτα στο χέρι”.¹³⁷ Όπως γίνεται φανερό ο πόλεμος δεν νοείται μόνο ως μια διαταξική διαμάχη αλλά παίρνει άλλες διαστάσεις ως μια σύγκρουση μεταξύ του συντηρητικού παρελθόντος και του προοδευτικού μέλλοντος το οποίο είναι σίγουρο πως θα κερδίσει. Η ΟΚΝΕ από το 1924 μέχρι και τη δικτατορία του Πάγκαλου σημειώνει μεγάλη δράση οργανώνοντας πυρήνες της Κομμουνιστικής Νεολαίας στα γυμνάσια και τα πανεπιστήμια¹³⁸ ενώ σύμφωνα με, μάλλον όχι και τόσο ακριβή, στοιχεία της ίδιας της ΟΚΝΕ από 300 μέλη που είχε το 1922 έφτασε το 1924 τα 700.¹³⁹

¹³⁵ Αντώνης Λιάκος, *Η εμφάνιση των νεανικών οργανώσεων: Το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης*, Λωτός, Αθήνα, 1988, σ. 36.

¹³⁶ Ο Βάσος Βασιλείου κατά τη διάρκεια σύλληψης του είχε ξεχάσει σφαίρες πιστολιού στην τσέπη του, βλ. Αντώνης Φλούντζης, *Το Φοιτητικό Κίνημα 1923-1928*, Κέδρος, Αθήνα, 1983, σ. 189, ενώ κι ο Ν. Ζαχαριάδης σε σύλληψη του το 1926 βρέθηκε να οπλοφορεί, Νίκος Ζαχαριάδης, Αυτοβιογραφικό σημείωμα προς την ΚΕ του ΚΚΕ (15/08/1946). Επίσης ο Μιχελίδης αφήνοντας τη Λαμία σημειώνει πως παρέδωσε κι ένα πιστόλι της οργάνωσης που το έπαιρνε μαζί σε σπάνιες περιπτώσεις, Δημήτρης Μιχελίδης-Μιχέλης, *Ο Σκληρός δρόμος*, Αφοί Τολίδη Ο.Ε., Αθήνα 1983, σ. 69. Ακόμη ο Σταυρίδης διηγείται πως κατά τη διάρκεια της παγκαλικής δικτατορίας “επήγα κι εφόρεσα την καμπαρντίνα μου και επήρα δύο πιστόλια γεμάτα” ενώ και ο Λεάνδρος Κρητικός είχε “δύο κάτω από το μαξιλάρι του κρεβατιού του”, Ελευθέριος Σταυρίδης, *Τα Παρασκήνια του ΚΚΕ*, Αθήνα, 1953, Ελευθέριος Σκέψης, Αθήνα, 1988, σ. 297.

¹³⁷ *Νεολαία*, 01/08/1922.

¹³⁸ “Κάθε μέρα, στους γύρω δρόμους του Γυμνασίου, μας περίμεναν οι καλύτεροι κομματικοί σύντροφοι... που συμβούλευαν τους κομμουνιστές μαθητές πώς να οργανώσουν την προπαγανδιστική και πολιτική δουλειά τους... μας κατατόπιζαν για τις πολιτικές εξελίξεις και μας εφοδίαζαν μαρξιστικά βιβλία... που οι κομμουνιστές μαθητές έμαθαν να τα χρησιμοποιούν σωστά στην ιδεολογική προπαγανδιστική τους δουλειά”, Ανάμεσα στα έντυπα που αναφέρονται

Ειδικά για τη νεολαία οι “νέοι που πολέμησαν στη δεκαετία του 1910 αποτελούσαν ίνδαλμα στα μάτια των αμέσως νεότερων τους”¹⁴⁰ ενώ η αίγλη του πολέμου γίνεται φανερή από την αντίληψη των κομμουνιστών σχετικά με την απαραίτητη τεχνογνωσία χειρισμού όπλων μέσω της στρατιωτικής θητείας. Όπως περιγράφει ο Μάρκος Βαφειάδης “Εμείς σαν μέλη της Κομμουνιστικής Νεολαίας, αποφασίσαμε να καταταγούμε από την πρώτη μέρα γιατί, το να υπηρετούμε στο στρατό το θεωρούσαμε, μια που αναγκαστικά ήμασταν υποχρεωμένοι να καταταγούμε στον αστικό στρατό, σαν επαναστατικό καθήκον και πραγματοποίηση της Λενινιστικής εντολής για το νέο προλεταριάτο- όπως ακούγαμε στις διαλέξεις και τα μαθήματα που μας γίνονταν πως, όταν θα τον καλέσουν στο στρατό και θα του δώσουν το όπλο να μάθει καλά την τέχνη του πολέμου όχι βέβαια για να σκοτώνει τα αδέρφια του τους εργάτες των άλλων χωρών στους ιμπεριαλιστικούς πολέμους που κάνει η άρχουσα τάξη, αλλά να στρέφει ενάντια στους εκμεταλλευτές της χώρας του”.¹⁴¹ Επίσης η ΟΚΝΕ “καλλιεργούσε στους φαντάρους την ιδέα της πάλης για την ειρήνη, πολεμούσε τον σοβινισμό και την φιλοπόλεμη προπαγάνδα” καθώς σύμφωνα με τις ανακοινώσεις της “θεωρώντας αναπόφευκτο τον πόλεμο μέσα στον ιμπεριαλισμό, εργαζόμαστε για τη μετατροπή του σε εμφύλιο, σε επανάσταση. Είμαστε υπέρ της ήττας της καπιταλιστικής πατρίδας “μας” των καπιταλιστών... καλούμε τους φαντάρους σε συναδέλφωση... σκοπός μας είναι να ενισχύσουμε το ρώσικο προλεταριάτο... η αντιιμπεριαλιστική ή αντιπολεμική δράση πρέπει να στηρίζεται σε γερές παράνομες οργανώσεις (προ πάντων κατά τον πόλεμο) μέσα στο στρατό. Γι’ αυτό είμαστε κατά της λιποταξίας. Είμαστε κατά του αστικού μιλιταρισμού, αλλά θέλουμε το προλεταριάτο να μάθει την πολεμική τέχνη για να τη χρησιμοποιήσει κατά της πλουτοκρατίας “μας””.¹⁴² Με βάση αυτό, κομμουνιστικοί πυρήνες λειτουργούσαν σε “όλους σχεδόν τους λόχους”.¹⁴³ Το στρατιωτικό τμήμα του ΚΚΕ με το όνομα ΑΜΙ (αντιιμπεριαλιστικό), το οποίο λειτουργούσε με πλήρη μυστικότητα και συνωμοτικότητα, οργανώθηκε στις αρχές του 1924

είναι η έρευνα του Κορδάτου για το 1821, η *Νεολαία και η Διάπλαση των Παιδών*, Βασίλης Γ. Μπαρτζιώτας, *Εξήντα Χρόνια Κομμουνιστής*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1986, σ. 28.

¹³⁹Χρήστος Ν. Τσιντζιλώνης, *ΟΚΝΕ 1922-1943, Λενινιστικό, μαχητικό σχολείο των νέων*, Σύγχρονη Εποχή, 1989, σ. 74, σ. 136.

¹⁴⁰Αντώνης Λιάκος, *Η εμφάνιση των νεανικών οργανώσεων: Το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης*, Λωτός, Αθήνα, 1988, σ. 38.

¹⁴¹Μάρκος Βαφειάδης, *Απομνημονεύματα*, Τόμος Α΄, Δίφρος, Αθήνα, 984, σ. 73.

¹⁴²Χρήστος Ν. Τσιντζιλώνης, *ΟΚΝΕ 1922-1943, Λενινιστικό, μαχητικό σχολείο των νέων*, Σύγχρονη Εποχή, 1989, σ. 147.

¹⁴³Μάρκος Βαφειάδης, *Απομνημονεύματα*, Τόμος Α΄, Δίφρος, Αθήνα, 1984, σ. 81.

από την Κ.Ε. του ΚΚΕ και με συμμετοχή της ΟΚΝΕ¹⁴⁴ και “μέχρι το 1925 -που εξαρθρώθηκε- λειτουργούσε στον στρατό υποδειγματικό κομμουνιστικό δίκτυο”¹⁴⁵ σε πάρα πολλές πόλεις της Ελλάδας. Από τα παραπάνω γίνεται φανερή η επίδραση του απερχόμενου αλλά και του επερχόμενου πολέμου ως στοιχείο συγκρότησης της κομμουνιστικής συνείδησης.

Παράλληλα, κυρίως στην Αθήνα, εμφανίζεται έντονη δραστηριότητα στους χώρους των φοιτητών στους οποίους εντοπίζεται και μεγαλύτερη ενεργή συμμετοχή των γυναικών σε σχέση με τις εργάτριες. Αυτοί κυκλοφορούν την εφημερίδα *Φοιτητικό Βήμα* ως ανεπίσημο όργανο της οργάνωσης κομμουνιστών σπουδαστών της Κομμουνιστικής Νεολαίας. Βασικά τους ζητήματα είναι η αντίθεση στην αύξηση των διδάκτρων, η επιβολή της αγοράς των βιβλίων των καθηγητών τους και τα προβλήματα των απόστρατων φοιτητών οι οποίοι συμμετέχουν και στις οργανώσεις των Παλαιών Πολεμιστών.¹⁴⁶ Οι απόστρατοι έχουν σημαντικό ρόλο και στο φοιτητικό κίνημα. Μάλιστα όταν μετά από μια απαγόρευση μιας φοιτητικής κινητοποίησης οι κομμουνιστές αποφάσισαν να μεταβούν για να διαμαρτυρηθούν στο σπίτι του Πρύτανη και αφού βρέθηκαν αντιμέτωποι με άντρες της Ειδικής Ασφάλειας “κάτι παλικάρια παλαιοί πολεμιστές” κρατώντας “κάτι γερές μαγκούρες” μπήκαν μπροστά σημειώνοντας πως “εμείς πολεμούσαμε και σκοτωνόμαστε στο μέτωπο... κι εσύ καθόσουνα στα μετόπισθεν κι έπαιρνες γαλόνια. Τώρα μην θέλεις να μας σταθείς εμπόδιο, όταν ζητάμε το δίκιο μας και μας κοροϊδεύουν”¹⁴⁷ με αποτέλεσμα να δεχτεί η ασφάλεια να μούνε τρία άτομα στο σπίτι του Πρύτανη.

3.2 Πρώτες απόπειρες μπολσεβικοποίησης

Εδώ ξεκινά και η προσπάθεια μπολσεβικοποίησης του κόμματος η οποία πλέον αποτελεί και τον στόχο της νέας ηγεσίας. Σύμφωνα με τις οδηγίες της νέας Εκτελεστικής Επιτροπής σημαντική προϋπόθεση για τη μπολβεβικοποίηση είναι η συστηματική μορφωτική λενινιστική εργασία κάτι στο οποίο υστερεί το ΚΚΕ του οποίου τα στελέχη βασίζονται πολύ στον εμπειρισμό. Σε αυτό το πλαίσιο το κόμμα αναγγέλλει την ανάγκη οργάνωσης τριών κατηγοριών κομμουνιστικών μαθημάτων τα οποία θα διαχωρίζονται σε αυτά που απευθύνονται στον πλατύ κύκλο των συμπαθούντων, αυτά για τα υποψήφια και τα ήδη μέλη του κόμματος και αυτά για

¹⁴⁴Ελευθέριος Σταυρίδης, *Τα Παρασκήνια του ΚΚΕ*, Αθήνα, 1953, Ελεύθερις Σκέψης, Αθήνα, 1988, σ. 194.

¹⁴⁵Αλέξανδρος Δάγκας, *Ο Χαφιές*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1995, σ. 62.

¹⁴⁶Αντώνης Φλούντζης, *Το φοιτητικό κίνημα, 1923-1928*, Κέδρος, Αθήνα, 1983, σ. 127 και σ. 208 για τη συμμετοχή των γυναικών.

¹⁴⁷Χρήστος Ν. Τσιντζιλώνης, *ΟΚΝΕ 1922-1943, Λενινιστικό, μαχητικό σχολείο των νέων*, Σύγχρονη Εποχή, 1989, σ. 83.

όσους προορίζονται για υψηλόβαθμα στελέχη του κόμματος. Κάθε οργάνωση καλείται να θεσπίσει κομμουνιστικό σχολείο που θα κάνει δύο με τρία μαθήματα κάθε εβδομάδα. Εκεί θα γίνεται ανάλυση του κομμουνιστικού αλφάβητου και προγράμματος, ανάλυση του προγράμματος δράσεως της Κόκκινης Επαγγελματικής Διεθνούς¹⁴⁸ και ιστορία της πάλης των τάξεων. Τα μαθήματα θα έχουν διάρκεια πέντε μηνών για κάθε σειρά και δεν μπορούν να γίνουν μέλη του κόμματος όσοι δεν επιβεβαιωθεί ότι απέκτησαν στοιχειώδη κομμουνιστική μόρφωση. Τέλος καλεί σε οργάνωση τακτικών εργατικών μαθημάτων στα εργατικά κέντρα για όλους τους εργάτες και αγροτικών μαθημάτων για τους χωρικούς. Φυσικά αυτά τα μαθήματα πρέπει να συνοδεύονται και από δράσεις σε όλα τα πεδία εργασίας καθώς δεν μπορεί το κόμμα να μεταβληθεί σε απλό σχολείο κομμουνιστικής μόρφωσης.¹⁴⁹ Παρά τις μορφωτικές προσπάθειες που γίνονται οι έννοιες που εισάγονται στη φρασεολογία του ΚΚΕ, “μια φρασεολογία που σχεδόν ήταν διάλεκτος”¹⁵⁰, δυσκολεύουν τα μέλη του ενώ ειδικά όσοι προέρχονται από την εργατική τάξη δεν καταφέρνουν να αφομοιώσουν τις έννοιες. Όπως αποκαλύπτει ο Ιωακείμ Τσατσακός “φτάσαμε στην ηγεσία του κόμματος χωρίς να έχουμε καταλάβει καλά-καλά τι ήταν αυτό που λέγανε λικβινταρισμός, τι αυτοδιάθεση και τι αυτονομία στο Μακεδονικό”.¹⁵¹

Από το 1923, που ανέλαβε την έκδοση του *Ριζοσπάστη* το δίδυμο των Κορδάτου - Πικρού, στις σελίδες του άρχισαν να δημοσιεύονται και οι θέσεις πως “όποιος εργάτης αγοράζει εφημερίδες βενιζελικές ή βασιλικές υποστηρίζει τους εχθρούς του, γίνεται ένοχος προδοσίας των συμφερόντων του. Είναι συνεργάτης των αστών στον αγώνα τους κατά της εργατικής τάξης. Είναι ένας ασυνείδητος εργάτης, που όχι μόνο για τον εαυτό του αλλά και για τα παιδιά του ακόμη φτιάχνει αλυσίδες σκλαβιάς κι εκμετάλλευσης”¹⁵² και “όποιος εργάτης διαβάζει αστικές εφημερίδες προδίδει τα συμφέροντα του. Γίνεται εχθρός της τάξεως του, σκάβει ο ίδιος το λάκκο του”¹⁵³ ενώ σύντομα ξεκινά να αποτυπώνεται και η θέση πως “κάθε αναγνώστης του “Ριζοσπάστη” να κάνει κι

¹⁴⁸ Η Κόκκινη Επαγγελματική Διεθνής (Προφιντέρν) ιδρύθηκε τον Ιούλιο του 1921 στη Μόσχα ως απάντηση στη Διεθνή του Αμστερνταμ, η οποία είχε ιδρυθεί το 1919 από τις προπολεμικές συνδικαλιστικές οργανώσεις οι οποίες συνδέονταν με τη Β' Διεθνή. Η Προφιντέρν είχε ως στόχο να συσπειρώσει όλα τα επαναστατικά συνδικάτα και να αποτελέσει το καθοδηγητικό τους όργανο υπέρ της ταξικής οργάνωσης και πάλης. Για περισσότερα, βλ. *Η Διεθνής των Κόκκινων Συνδικάτων, 1ο συνέδριο 3-19 Ιούλη 1921*, μετάφραση: Σταύρος Τσελεμέγκος, Πλανήτης 70, Αθήνα.

¹⁴⁹ *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα, Τόμος Β', Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα, 1974, σ. 14-19.

¹⁵⁰ Αντώνης Φλούντζης, *Το Φοιτητικό Κίνημα 1923-1928*, Κέδρος, Αθήνα, 1983, σ. 245.

¹⁵¹ “Έτσι γεννήθηκε το Κ.Κ.Ε.: Μιλούν για πρώτη φορά οι δημιουργοί του”, *Το Βήμα*, 24/11/1978.

¹⁵² *Ριζοσπάστης*, 25/07/1923.

¹⁵³ *Ριζοσπάστης*, 22/01/1924.

έναν άλλο ακόμη αναγνώστη”¹⁵⁴ η οποία στη συνέχεια συναντάται σε όλα τα έντυπα του κόμματος σε όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου. Είναι η περίοδος που το ΚΚΕ προσπαθεί να διευρυνθεί και να γίνει “Κόμμα μαζών”¹⁵⁵ στο οποίο θα ενταχθούν καινούργια μέλη τα οποία “πρέπει να είναι κυρίως εργάτες και αγρότες (ντόπιοι και πρόσφυγες)”.¹⁵⁶ Στη βάση αυτή “αποφασίστηκε και η οργανωτική του ανασυγκρότηση με κέντρο τους εργοστασιακούς πυρήνες”¹⁵⁷ ενώ μέσα στον κρατικό μηχανισμό και στο στρατό οι κομμουνιστές, χάριν των κανόνων συνωμοτικότητας, οργανώνονταν σε τριάδες. Οι τριάδες χρησιμοποιήθηκαν μαζικά στο μέλλον σε όλες τις φάσεις που το ΚΚΕ βρέθηκε εκτός νόμου. Αντίστοιχα οι φοιτητές χωρίστηκαν σε πυρήνες Ιατρικής, Νομικής, Φιλοσοφικής, Φυσικομαθηματικής και του Πολυτεχνείου και καθοδηγούνταν από την Οργάνωση Κομμουνιστών Σπουδαστών.¹⁵⁸ Τέλος, την ίδια περίπου περίοδο, η ΓΣΕΕ συνδέεται με την Κόκκινη Συνδικαλιστική Διεθνή, η οποία είχε ιδρυθεί στη Μόσχα, σύμφωνα με την οποία “τα εργατικά συνδικάτα θα έπρεπε να αναδιοργανωθούν ώστε να ενώσουν τους εργάτες όχι κατά ειδικότητα αλλά κατά κλάδο παραγωγής και σε εθνική κλίμακα”. Όπως σημειώνει ο Αντώνης Λιάκος “οι κομμουνιστές αντιλαμβάνονταν την πολυμορφία του εργατικού κινήματος μέσα από ιεραρχημένες κατηγορίες. Στο κατώφλι, οι μη συνειδητοί εργάτες, στο κεφαλόσκαλο, οι πλέον συνειδητοί”.¹⁵⁹

Σημαντική επίσης επίδραση πάνω στο κομμουνιστικό κίνημα είχε ο θάνατος του Λένιν. Το ΚΚΕ για αρκετές μέρες αρνείται να επιβεβαιώσει την είδηση ενώ τελικά στις 26/01/1924 ο *Ριζοσπάστης* θα κυκλοφορήσει με εξώφυλλο την προσωπογραφία του Λένιν όπου χαρακτηρίζεται ως “μεγαλοπράγμων Αρχηγός της παγκόσμιας κοινωνικής Επανάστασεως” και η μεγαλύτερη ιστορική φυσιογνωμία μέσα στους αιώνες αντάξιος του Ιησού, του Μωάμεθ και του Βούδα οι οποίοι αν και λατρεύονται από εκατομμύρια το έργο τους δεν είχε κοινωνικά αποτελέσματα ενώ το έργο του Λένιν ήταν “γιγάντιο, πολυμερές, ασύλληπτο, ασύγκριτο, κολοσσιαίο, άφταστο και συγκλονιστικό ώστε να έχει διεθνή αποτελέσματα”.¹⁶⁰ Όπως περιγράφει ο Στίνας “πήγαμε στα

¹⁵⁴*Ριζοσπάστης*, 15/04/1925.

¹⁵⁵*Κομμουνιστή Επιθεώρηση*, τ. 11, 11/1924.

¹⁵⁶*Ριζοσπάστης*, 24/04/1925.

¹⁵⁷Γιώργος Ν. Αλεξιάτος, *Η εργατική τάξη στην Ελλάδα, Από την πρώτη συγκρότηση στους ταξικούς αγώνες του μεσοπολέμου*. Αναθεωρημένη Β΄ Έκδοση. Κουκκίδα, Αθήνα, 2015, σ. 240.

¹⁵⁸Αντώνης Φλούντζης, *Το Φοιτητικό Κίνημα 1923-1928*, Κέδρος, Αθήνα, 1983, σ. 212.

¹⁵⁹Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, Το διεθνές γραφείο εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Νεφέλη, Αθήνα, 2016, σ. 141.

¹⁶⁰*Ριζοσπάστης*, 26/01/1924.

γραφεία της Κομματικής Οργάνωσης και βγάλαμε έξω στο παράθυρο μεσίστιο τη Σημαία του κόμματος. Μέχρι το βράδυ συγκεντρώνονταν εκεί μέλη του κόμματος, νεολαίοι, συμπαθούντες, απλοί εργάτες και χωρικοί, νοικοκυρές. Σ' όλους ήταν βαθιά αποτυπωμένη στο πρόσωπο τους η συγκίνηση και μόλις μπορούσαν να αρθρώσουν μερικές λέξεις". Συνεχίζοντας ο Στίνας περιγράφει πως για τους νέους κομμουνιστές της εποχής "ο Λένιν είχε πάντα δίκιο" και όλα όσα πιστεύανε "ήταν απόλυτα συνυφασμένα με αυτό το όνομα".¹⁶¹

Η επέτειος του θανάτου του Λένιν, η οποία με τα χρόνια γίνεται και ημέρα μνήμης των Λίμπκνεχτ - Λούξεμπουργκ, η Πρωτομαγιά και η επέτειος της Οκτωβριανής επανάστασης είναι σημεία αναφοράς για το κομμουνιστικό κίνημα της Ελλάδας και μέχρι τη μεταξική δικτατορία έχουν σχεδόν θρησκευτική επίδραση πάνω στους οπαδούς του ΚΚΕ. Ειδικά η ημέρα της Πρωτομαγιάς αποτελεί μια μορφή ιεροτελεστίας καθώς "οι εργάτες και οι εργάτριες σε οργανωμένη από το σωματείο τους πορεία -μαζί και ολόκληρες οικογένειες- με τα λάβαρα του σωματείου τους, πλακάτ και συνθήματα και άλλα, συγκεντρώνονταν εκεί και ύστερα από τις ομιλίες για τη σημασία της επετείου ο κόσμος χωρίζονταν κατά ομάδες, οικογένειες και φιλικές παρέες και περνούσαν όλη τους την ημέρα με φαγοπότι, χορούς και τραγούδια επαναστατικά, λαϊκά και άλλα. Στον ίδιο χώρο υπήρχαν και κέντρα εξοχικά όπου μπορούσες να καθίσεις και να 'χεις ό,τι σου χρειάζεται, αν και οι πολλοί φέρνανε και μαζί τους τρόφιμα και πιοτά".¹⁶² Επίσης περιγράφει ο Νεφελούδης "θυμάμαι λοιπόν ότι ο Στρατής, που ήταν ο πρώτος ομιλητής, άρχισε την προσφώνηση του με τη λέξη συνάδελφοι. Από κάτω ο κόσμος φώναζε σύντροφοι. Τελικά υπέκυψε σαν προσφώνηση και αυτός σύντροφοι... Μετά πήρε το λόγο ο Μάξιμος, ο οποίος ήταν δεινός ρήτορας και κήκε το πελεκούδι. Και ύστερα από αυτό το επίσημο σκέλος, ακολούθησε το γλέντι. Είχε εκεί γύρω ταβερνάκια με μαριδούλα φρέσκια, με ωραία ντόπια ντομάτα. Σκορπίσαμε στα ταβερνάκια εκεί πέρα και καθίσαμε εκεί όλη μέρα, μέχρι το βράδυ. Ήταν μια πολύ όμορφη μέρα που τη χαρήκαμε".¹⁶³ Επίσης ο Μιχελίδης, περιγράφοντας την Πρωτομαγιά του 1926 στην Κρήτη αναφέρει πως "όλοι μαζί με μια σημαία μπροστά που έγραφε μόνο δύο αριθμούς 1886-1926 πήγαμε ψηλά στο νεκροταφείο" όπου ακολούθησε λόγος και διάφορα επαναστατικά τραγούδια της εποχής.¹⁶⁴ Η παραγωγή επετείων σχετίζεται άμεσα και με την προσπάθεια που είχε ξεκινήσει στη Σοβιετική Ένωση με στόχο την αναδιοργάνωση του ίδιου του χρόνου. Όπως είναι γνωστό το 1929

¹⁶¹ Άγης Στίνας, *Αναμνήσεις*, Β' Έκδοση, Ύψιλον / Βιβλία, Αθήνα, 1985, σ. 107.

¹⁶² Μάρκος Βαφειάδης, *Απομνημονεύματα, Τόμος Α'*, Δίφρος, Αθήνα, 1984, σ. 62.

¹⁶³ Βασίλης Νεφελούδης, "Αν επρόκειτο να ξανάρχιζα, πάλι τα ίδια θα έκανα" σε Στέλιος Κούλογλου, *Μαρτυρίες για τον εμφύλιο και την ελληνική αριστερά*, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 3^η Έκδοση, Αθήνα, 2006, σ. 32.

¹⁶⁴ Δημήτρης Μιχελίδης-Μιχέλης, *Ο Σκληρός δρόμος*, Αφοί Τολιδη Ο.Ε., Αθήνα, 1983, σ. 15.

η Σοβιετική Ένωση καθιέρωσε το Σοβιετικό Ημερολόγιο το οποίο εκτόπισε το Γρηγοριανό αποβάλλοντας τις χριστιανικές αργίες και αντικαθιστώντας τους παραδοσιακούς κοινωνικούς δεσμούς με σοβιετικούς.¹⁶⁵ Αυτή η προσπάθεια αντικατοπτρίζεται και στην Ελλάδα μέσα από τη σημασία που αποκτούν και τον τρόπο που γιορτάζονται αυτές οι επέτειοι. Όπως και στη Σοβιετική Ένωση κι εδώ, ήδη αρκετά νωρίτερα από το 1929, οι κόκκινοι εορτασμοί αποκτούν την ίδια ιερή σημασία και απεικόνιση όπως οι θρησκευτικές ιεροτελεστίες τις οποίες επιδίωκαν να αντικαταστήσουν.¹⁶⁶

Η περίοδος αυτή διακόπτεται απότομα υπό το βάρος της κυβερνητικής αντίδρασης η οποία κορυφώνεται με τη δικτατορία του Πάγκαλου τον Ιούνιο του 1925. Από τον Απρίλιο είχαν ξεκινήσει διώξεις λόγω της θέσης του ΚΚΕ για “Ανεξάρτητη Μακεδονία και Θράκη” κατά τις οποίες είχαν συλληφθεί και οι Πουλιόπουλος και Μάξιμος. Η δικτατορία Πάγκαλου θα κρατήσει ιδιαίτερα σκληρή στάση απέναντι στους κομμουνιστές θέτοντας το κόμμα εκτός νόμου, απαγορεύοντας τα έντυπα του, απειλώντας με διάλυση τη ΓΣΕΕ και στέλνοντας στη φυλακή ή την εξορία περίπου 1.000 άτομα.¹⁶⁷ Το τέλος της θα βρει το ΚΚΕ σε δυσμενή θέση αφού οι Ενώσεις Παλαιών Πολεμιστών έχουν πάψει να υφίστανται. Παράλληλα το ΚΚΕ ενόψει του 3^{ου} Συνεδρίου της ΓΣΕΕ “χάριν της ενότητας της εργατικής τάξεως, διακόπτει την οργανική σύνδεσίν του και με την Γενικήν Συνομοσπονδία εργατών και κηρύσσεται υπέρ της πλήρους οργανικής ανεξαρτησίας της. Αλλά δε νομίζει ότι η ανεξαρτησία αυτή πρέπει να νοηθεί ως άρνησις του πολιτικού αγώνος της εργατικής τάξεως διότι τούτο θ’ απετέλει άρνησις αυτής της αρχής της πάλης των τάξεων, τεθέντος ότι η τελική απελευθέρωσις της εργατικής τάξεως, θα επιτευχθεί δια του πολιτικού αγώνος αυτής και όχι δια του επαγγελματικού”.¹⁶⁸ Πριν το συνέδριο η παγκαλική δικτατορία προχώρησε σε πολλές συλλήψεις κομμουνιστών με αποτέλεσμα να επικρατήσουν άλλες τάσεις στη ΓΣΕΕ. Αυτή η αλλαγή ισορροπιών είχε ως αποτέλεσμα την αποχώρηση της ΓΣΕΕ από την Κόκκινη Διεθνή και τη σύνδεση της με αυτή του Άμστερνταμ.

Λόγω της φυλάκισης σχεδόν όλης της κεντρικής επιτροπής του ΚΚΕ, την ηγεσία ανέλαβαν οι Χαϊτάς, Ευτυχιάδης με γραμματέα τον Σταυρίδη. Οι δύο πρώτοι μάλιστα είχαν συμμετάσχει στην Οκτωβριανή Επανάσταση και στις αρχές του 1920 είχαν φοιτήσει στο Κομμουνιστικό

¹⁶⁵Malte Rolf, *Constructing a Soviet Time: Bolshevnik Festivals and Their Rivals during the First Five-Year Plan*, *Kritika* 1, no. 3 (Summer 2000), σ. 447-473.

¹⁶⁶Malte Rolf, *A Hall of Mirrors: Sovietizing Culture under Stalinism*, *Slavic Review*, Vol. 68, No. 3 (Fall, 2009), σ. 604.

¹⁶⁷Άγγελος Ελεφάντης, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης*, Γ΄ έκδοση, Θεμέλιο, Αθήνα, 1999, σ. 71.

¹⁶⁸*Το ΚΚΕ. Επίσημα Κείμενα, τόμος Β΄, 1925-1928*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1974, σ. 127-128.

Πανεπιστήμιο Εργαζομένων της Ανατολής (KUTV). Η νέα ηγετική ομάδα στη διάρκεια της δικτατορίας του Πάγκαλου έθεσε ως στόχο του κόμματος την “αριστερή δημοκρατία”¹⁶⁹, θέση που δεν βρήκε σύμφωνη τη βάση του κόμματος και ιδιαίτερα τη νεολαία.¹⁷⁰ Στη Σύσκεψη Παραγόντων που συνήλθε στις 5 - 8 Σεπτεμβρίου του 1926 καταγγέλθηκε το σύνθημα της “αριστερής δημοκρατίας” το οποίο θεωρήθηκε δεξιά παρέκκλιση κι επανεξελέγη γραμματέας του κόμματος ο Πουλιόπουλος που όμως δεν αποδέχτηκε αυτή τη θέση με αποτέλεσμα να βρεθεί στην ηγεσία του κόμματος ο Γιατσόπουλος ο οποίος παρέμεινε γραμματέας μέχρι τον Μάρτιο του 1927.

Τότε ξεσπά μια μεγάλη εσωκομματική κρίση η οποία, παρά την εκλογική επιτυχία του κόμματος τον Νοέμβριο του 1926, όταν αυτό κατάφερε να εκλέξει για πρώτη φορά 10 βουλευτές, διογκώθηκε μέσα στο επόμενο διάστημα. Η ομάδα Πουλιόπουλου - Γιατσόπουλου, οι οποίοι χαρακτηρίστηκαν “λικβινταριστές”, θεωρούσε πως στην ηγεσία δεν υπάρχουν μέλη τα οποία έχουν μαρξιστική κατάρτιση καθώς και την ικανότητα να προσαρμόσουν τις κομμουνιστικές αρχές στην εγχώρια ελληνική κατάσταση και πως επιβάλλεται η ποιοτική βελτίωση του δυναμικού του κόμματος ώστε να ξεπεραστούν τα όποια προβλήματα.¹⁷¹ Σε αυτό έρχονταν σε συμφωνία με τους αρχαιομαρξιστές οι οποίοι έθεταν ως στόχο πρώτα τη μόρφωση και μετά τη δράση και οι οποίοι την περίοδο της δικτατορίας είχαν αυξήσει αρκετά την επιρροή τους με αποτέλεσμα να ενταθούν οι συγκρούσεις αυτών με τα μέλη του ΚΚΕ.¹⁷² Στη βιβλιογραφία η οποία συγκροτείται από μέλη ή πρώην μέλη του ΚΚΕ οι αρχαιομαρξιστές φέρονται να κυκλοφορούσαν με φαλτσέτες και να έκαναν συχνές επιθέσεις στα μέλη του ΚΚΕ. Από την άλλη, σε τέτοιες συμπλοκές, που η κάθε πλευρά διαφωνεί για το πώς ξεκινούσαν, πολλοί αρχαιομαρξιστές είναι γνωστό ότι έχασαν τη ζωή τους. Πάντως το ΚΚΕ σε όλη τη μεσοπολεμική περίοδο πολεμάει με μένος τους αρχαιομαρξιστές ενώ για τους αρχαίους αντίστοιχα “εθεωρείτο ντροπή να μην τα βγάξει πέρα ένα μέλος τους, τουλάχιστον με 3-4 σταλινικούς”.¹⁷³

Πάντως, μετά την παγκαλική δικτατορία το ΚΚΕ φαίνεται πως αυξάνει τις δυνάμεις του καθώς, πάλι σύμφωνα με τα στοιχεία της ΟΚΝΕ, στα τέλη του 1927 η οργάνωση έφτασε τα 1886

¹⁶⁹ Ριζοσπάστης, 28/06/1926.

¹⁷⁰ Αντώνης Φλούντζης, *Το φοιτητικό κίνημα, 1923-1928*, Κέδρος, Αθήνα, 1983, σ. 81, σ. 240, Χρήστος Ν. Τσιντζιλώνης, *ΟΚΝΕ 1922-1943, Λενινιστικό, μαχητικό σχολείο των νέων*, Σύγχρονη Εποχή, 1989, σ. 119.

¹⁷¹ Παναγιώτης Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα*, τόμος Γ', Γνώση, Αθήνα, 1993, σ. 30.

¹⁷² Βασίλης Γ. Μπαρτζιώτα, *Εξήντα Χρόνια Κομμουνιστής*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1986, σ. 67-68. Χρήστος Ν. Τσιντζιλώνης, *ΟΚΝΕ 1922-1943, Λενινιστικό, μαχητικό σχολείο των νέων*, Σύγχρονη Εποχή, 1989, σ. 74, σ. 141.

¹⁷³ Γιώργος Ν. Αλεξιάτος, *Η εργατική τάξη στην Ελλάδα, Από την πρώτη συγκρότηση στους ταξικούς αγώνες του μεσοπολέμου*. Αναθεωρημένη Β' Έκδοση. Κουκκίδα, Αθήνα 2015, σ. 206.

μέλη και η *Νεολαία* έφτασε να πουλά 8.000 φύλλα.¹⁷⁴ Παράλληλα “τιμώντας την 10^η επέτειο της Οκτωβριανής Επανάστασης η ΟΚΝΕ οργάνωσε, τον Οκτώβρη του 1927, έρανο για την αποστολή στον Κόκκινο Στρατό ενός πολυβόλου”. Μάλιστα, “από τα λεφτά που συγκεντρώθηκαν αγοράστηκαν πολυβόλα και σχηματίστηκε μια πολυβολαρχία στη φρουρά της Μόσχας, που πήρε τιμητικά την ονομασία της ΟΚΝΕ”.¹⁷⁵ Την ίδια περίοδο ξεκινά μια μεγάλη καμπάνια για εγγραφή νέων μελών. Όπως αναφέρει ο Αντώνης Φλούντζης “το πλησίασμα και η σύνδεση μας με τους εργάτες των εργοστασίων ήταν πάντοτε μια από τις κύριες αλλά και δυσκολοκατάφερτες επιδιώξεις μας... Για το πλησίασμα εφαρμόζαμε δύο κυρίως τρόπους. Ο ένας ήταν να πηγαίνουμε έξω απ’ αυτά ή στα γύρω καφενεία και μαγειριά την ώρα που οι εργάτες σκόλαγαν απ’ τη δουλειά... (και) το πλησίασμα των εργατών στις συνοικίες και στους συνοικισμούς τους, στα κέντρα (καφενεία, ζαχαροπλαστεία κλπ.) ή και στα σπίτια τους με όσους δημιουργούσαμε στενότερες σχέσεις”.¹⁷⁶

Ενδεικτική του κλίματος της εποχής είναι και η παρακάτω αφήγηση: “Κυριακάτικο πρωινό του 1926... Στη συγκέντρωση εργάτες οι περισσότεροι, κάμποσοι φοιτητές και διάφοροι άλλοι. Γυναίκες δυο-τρεις. Όλοι-όλοι καμιά τετρακοσαριά άτομα. Παντού κασκέτα εργατικά. Μια μεγάλη ομάδα φοράει τη χακιά στολή του τροχιοδρομικού. Άλλοι διαβάζουν *Ριζοσπάστη*, άλλοι κουβεντιάζουν κι άλλοι κοιτάνε γύρω να βρουν γνωστές φάτσες, περιεργάζονται με συμπάθεια τους καινούργιους... Η χορωδία της νεολαίας πιάνει το “Ψηλά στις Ρωσίας τα χιόνια” και σε συνέχεια όλα τ’ αγαπημένα τραγούδια του αγώνα –τα κόκκινα τραγούδια. Η συγκέντρωση αρχίζει. Όλοι όρθιοι τραγουδάνε συγκινημένοι τη “Διεθνή”... Ένας - ένας βγαίνουν στη σκηνή οι ομιλητές ηγέτες του Κόμματος, που μόλις τελευταία γύρισαν απ’ την εξορία. Οι παλιοί που τους γνωρίζουν κατατοπίζουν τους πλαϊνούς. Ζητωκραυγές και συνθήματα: “Κάτω η μπουρζουαζία”, “ζήτω η Οκτωβριανή επανάσταση!”, “Ζήτω το Κομμα μας”... Ύστερ’ απ’ τους λόγους η απαραίτητη απαγγελία της εποχής εκείνης: Το χέρι τούτο που άξια μου χαρίζει, Μόνο μου βίος και κέρδος το ψωμί. Δεν έγινε συγκέντρωση που να μην ειπωθεί. Κι αν το ξεχνούσαν καμιά φορά το απαιτούσε η πλατεία σαν παράλειψη”.¹⁷⁷ Τα όσα γράφει η Παρτσαλίδου φανερώνουν το πώς λειτουργούσε το κομμουνιστικό κίνημα της εποχής. Από τις πηγές φαίνεται πως είναι σύνηθες τις Κυριακές, όταν τα μέλη του κόμματος δεν εργάζονται, να συγκεντρώνονται σε τέτοιου είδους εκδηλώσεις οι οποίες,

¹⁷⁴Χρήστος Ν. Τσιντζιλώνης, *ΟΚΝΕ 1922-1943, Λενινιστικό, μαχητικό σχολείο των νέων*, Σύγχρονη Εποχή, 1989, σ. 74, σ. 136.

¹⁷⁵Χρήστος Ν. Τσιντζιλώνης, *ΟΚΝΕ 1922-1943, Λενινιστικό, μαχητικό σχολείο των νέων*, Σύγχρονη Εποχή, 1989, σ. 74, σ. 144.

¹⁷⁶Αντώνης Φλούντζης, *Το φοιτητικό κίνημα, 1923-1928*, Κέδρος, Αθήνα, 1983, σ. 81, σ. 249.

¹⁷⁷Αύρα Παρτσαλίδου, *Αναμνήσεις από τη ζωή της ΟΚΝΕ*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1983, σ. 9-10.

αντίστοιχα με τις συνήθειες άλλων κοινωνικών ομάδων που την ίδια μέρα πάνε στην Εκκλησία, έχουν συγκεκριμένη ιεροτελεστική δομή. Αντίθετα όμως με αυτούς που πάνε εκκλησία με τα “καλά” τους ρούχα, οι κομμουνιστές φαίνεται πως επιλέγουν μια πιο εργατική αμφίεση, αν και αυτό δεν φαίνεται πως ισχύει πάντα. Παράλληλα μέσα από τα “κόκκινα τραγούδια” της χορωδίας αλλά και από τα συνθήματα, οι συγκεντρωμένοι εξοικειώνονται με τη κομμουνιστική φρασεολογία και δένονται μεταξύ τους. Τραγούδια όπως το “Ψηλά στη Ρωσία τα χιόνια” στο οποίο αναφέρεται πως “Ψηλά απ’ τη μεγάλη τη χώρα, που παντού φυσάει ο βοριάς, στον κόσμο ξεχύνεται τώρα, θερμή μια πνοή λευτεριάς” ξεσηκώνουν τους συγκεντρωμένους οι οποίοι ευελπιστούν στην επανάσταση εμπνεόμενοι από το παράδειγμα της Σοβιετικής Ρωσίας.

3.3 Περιοδικά και ζητήματα τέχνης

Στο λογοτεχνικό επίπεδο τον Αύγουστο του 1926 κυκλοφορεί το περιοδικό *Αναγέννηση* του Δημήτρη Γληνού. Το εύρος όσων συμμετέχουν σε αυτό είναι αρκετά μεγάλο καθώς στην *Αναγέννηση* συναντά κανείς άρθρα του Νίκου Καζαντζάκη, του Κώστα Βάρναλη, του Χρήστου Καρούζου, της Ρόζας Ιμβριώτη, του Γιάννη Κορδάτου, της Αύρας Θεοδωροπούλου και πολλών άλλων καθώς και τα πρώτα άρθρα της Γαλάτειας Καζαντζάκη για το φεμινιστικό κίνημα. Η Σοβιετική Ένωση φαντάζει για το περιοδικό ως “η μόνη ελπίδα της γης”¹⁷⁸ όπως μπορεί κανείς να διαβάσει σε ένα από τα άρθρα του Καζαντζάκη για την εμπειρία του εκεί και τις συζητήσεις του με τον Παναΐτ Ιστράτη ενώ από τις σελίδες του διαφημίζονται τα βιβλία της Σοσιαλιστικής Βιβλιοθήκης. Συγχρόνως σε άρθρο του ο Κλέων Παράσχος πλέκει το εγκώμιο του Βάρναλη καθώς αυτός δεν είναι απλά ένας καλλιτέχνης αλλά “μια δρώσα προσωπικότης” ενώ αλλού η Ελένη Ουράνη (Άλκης Θρύλος) γράφει πως “δημιουργοί είναι μόνον όσοι βρίσκονται στην πρωτοπορία, όσοι αγωνίζονται ν' ανοίξουν δρόμους”.¹⁷⁹ Το περιοδικό μετά τις διαφωνίες μεταξύ των ομάδων του Δελμούζου και του Γληνού που οδήγησαν στην διάσπαση του Εκπαιδευτικού Ομίλου το 1927, άρχισε να στρέφεται όλο και περισσότερο προς τον “σοσιαλισμό χωρίς αυστηρό κομμουνιστικό ή ορθόδοξο μαρξιστικό δογματισμό”¹⁸⁰, θέση που θα συνεχίσει να έχει ο Γληνός και στο επόμενο περιοδικό που θα εκδώσει την περίοδο 1928-1929 με τίτλο *Νέος Δρόμος*. Η διάσπαση του Εκπαιδευτικού Ομίλου είναι ένα ακόμη δείγμα της δύναμης που αποκτούσαν οι μαρξιστικές

¹⁷⁸Ν. Καζαντζάκης, “Τι γίνεται στη Ρωσία”, *Αναγέννηση*, 01/1928.

¹⁷⁹Άλκης Θρύλος, “Σονέτο”, *Αναγέννηση*, 11/1926.

¹⁸⁰Έτσι προσδιορίζεται το περιοδικό *Αναγέννηση* μέσα από τις σελίδες του *Νέου Δρόμου*, του περιοδικού το οποίο άρχισε να εκδίδει ο Δ. Γληνός τον Οκτώβριο του 1928 και το οποίο εξέφραζε τις απόψεις του Εκπαιδευτικού Ομίλου που προέκυψε μετά την διάσπαση. “Ιδεολογικές Ροπές 1928, Β΄ Μέρος”, *Ο Νέος Δρόμος*, τ. 7, 01/02/1929.

απόψεις όχι μόνο μέσα στην ελληνική εργατική τάξη αλλά και στον χώρο της διανοήσης και του πνεύματος τη δεκαετία του 1920. Οι φιλομαρξιστικές θέσεις του περιοδικού βέβαια δεν ήταν αρκετές ώστε να σταματήσουν τον πόλεμο που δεχόταν από τα έντυπα που βρίσκονταν υπό την επιρροή του ΚΚΕ.

Τον Φεβρουάριο του 1927 εμφανίζεται ένα νέο περιοδικό, η *Λογοτεχνική Επιθεώρηση* του οποίου εκδότης είναι ο Αιμίλιος Χουρμούζιος ο οποίος βρίσκεται πολύ κοντά στο ΚΚΕ. Με το περιοδικό συνεργάζονται αρκετοί κομμουνιστές όπως ο Κορδάτος, ο Πικρός, ο Κώστας Σκλάβος, ο Παντελής Πουλιόπουλος αλλά και λογοτέχνες όπως ο Γιάννης Γρυπάρης και ο Δημοσθένης Βουτυράς.

Σε αυτό θα δημοσιευθούν κομμάτια από το βιβλίο του Τρότσκι *Φιλολογία και Επανάσταση*. Επίσης η συντακτική ομάδα θα παρουσιάσει μερικές θέσεις πάνω στο ρόλο της τέχνης, όπου ο καλλιτέχνης χαρακτηρίζεται ως ο καθρέφτης της εποχής του, από τις οποίες γίνεται φανερή η προσπάθεια να δοθεί ένα κοινωνικό στίγμα στην τέχνη. Αντίστοιχα στον *Ριζοσπάστη* την ίδια περίοδο δημοσιεύεται η άποψη ότι “η τέχνη για την τέχνη είναι μια αρρωστημένη αντίληψη που κυριαρχεί στους αστικούς φιλολογικούς κύκλους”.¹⁸¹ Συγχρόνως εμφανίζονται διάφορες κριτικές βιβλίων και άρθρων από τη σκοπιά των συντακτών του περιοδικού. Από αυτές, αν και οι περισσότερες συνήθως κινούνται σε μετριοπαθές ύφος, ξεχωρίζει η κριτική του Πικρού με τίτλο “Απολεμικός κομπογιανντισμός” σε σχέση με τη μελέτη του Βάρναλη “Πόλεμος και Τέχνη” η οποία δημοσιεύτηκε στην *Αναγέννηση* όπου λίγο πολύ ο Βάρναλης θεωρείται αντιδραστικός ιδεαλιστής. Αντίστοιχα σχόλια συναντάμε σε άρθρο της *Λογοτεχνικής Επιθεώρησης*, κατά πάσα πιθανότητα του Πικρού, για τον Γληνό και τον κύκλο της *Αναγέννησης* για τους οποίους γράφει πως “το ότι συμβαδίζουμε, το ότι χτυπάμε ένα κοινό εχθρό, αυτό δεν εμποδίζει διόλου το να ξεκαθαριζόμαστε αναμεταξύ μας, το να ξεμασκαρεύουμε, να ξεσκεπάζουμε, να καυτηριάζουμε εκείνους που είτε δε βρίσκονται ακόμα σε τάξη με τον εαυτό τους, είτε παρανοούν τον αγώνα μας, είτε έρχονται σε μας γιατί είναι ανίκανοι να σταθούν στο εχθρικό στρατόπεδο, είτε, τέλος πάντων, γιατί παρασυρόμενοι από ένα ψυλικατζίδικο πνεύμα υπολογισμού για τα μικροσυμφεροντάκια τους καταφεύγουν άλλοτε σε δονκιχωτικές χειρονομίες και άλλοτε σε φερσίματα λεπτεπίλεπτης δεσποινίδας. Σ’ αυτού του είδους τους κακούς “συνοδοιπόρους” ο αγώνας επιβάλλεται. Επιβάλλεται το ξεσκέπασμα. Είναι οι κακοί σύντροφοι, οι ύποπτοι συναγωνιστές, οι επικίνδυνοι. Όταν επιμένουν στις παρεκκλίσεις τους, όταν ξεφεύγουν από τον ίσιο δρόμο, όταν κατανοούν εμπόδια και γίνονται έτσι σύμμαχοι του εχθρού ...έ, άλλο μέσο δεν υπάρχει: το

¹⁸¹ *Ριζοσπάστης*, 02/05/1927.

ξεσκέπασμα!”¹⁸²Στις διαπιστώσεις του Πικρού αντικατοπτρίζεται το ευρύτερο κλίμα της εποχής. Γίνεται φανερό από τη μία η σύγκρουση με τους λικβινταριστές και τους, ενδυναμωμένους εκείνη την περίοδο, αρχαιομαρξιστές και από την άλλη η απαξίωση των σοσιαλιστών οι οποίοι πλέον αντιμετωπίζονται ως εχθροί του Κομμουνιστικού Κόμματος και ως “κακοί συνοδοιπόροι”. Εξάλλου, κυρίως από αυτή την περίοδο και μέχρι και το 1934, το ΚΚΕ προσπαθεί να αποδείξει πως αυτό και μόνο αυτό αποτελεί την πρωτοπορία της εργατικής τάξης κι εκφράζει τα συμφέροντα της. Οι υπόλοιποι ακόμη κι αν συγκλίνουν ως προς τον κοινό εχθρό, σε καμία περίπτωση δεν μπορούν να θεωρηθούν “σύντροφοι”. Οι σχέσεις των δύο περιοδικών εξελίσσονται σε εχθρικές κάτι που γίνεται κατανοητό μέσα από τα συχνά άρθρα της εποχής μέσω των οποίων ανταλλάσσουν κατηγορίες ενώ συχνά η *Αναγέννηση* δέχεται επιθέσεις μέσα και από τις σελίδες του *Ριζοσπάστη*.¹⁸³

Εύκολα μπορεί κανείς να διαπιστώσει πως η πλουραλιστική γραμμή η οποία ίσχυε στους *Νέους Βωμούς*, και πάνω στην οποία βασίστηκε αρχικά και η *Λογοτεχνική Επιθεώρηση*, έχει αρχίσει να μεταβάλλεται και δίνει τη θέση της στο νέο κλίμα που έχει διαμορφωθεί λόγω των νέων συνθηκών. Όταν γράφονται αυτές οι γραμμές η ΓΣΕΕ έχει αποπέμψει από τη διοίκηση τους κομμουνιστές με τη βοήθεια των “σοσιαλεργατικών” κάτι που έχει εντείνει τις απόψεις περί σοσιαλφασισμού. Στο Τρίτο Τακτικό Συνέδριο του κόμματος τον Μάρτιο του 1927 έχει διαγράψει ο Κορδάτος για αντικομματική στάση λόγω της θέσης του για το μακεδονικό ενώ ήδη μέσα στο κόμμα διεξάγεται έντονη διαμάχη μεταξύ σταλινικών και λικβινταριστών. Το Κομμουνιστικό Κόμμα λοιπόν βρίσκεται σε κρίση, καθώς μέσα σε αυτό λαμβάνουν χώρα μεγάλες ιδεολογικές συγκρούσεις, και αυτό αντικατοπτρίζεται και στα άρθρα του Πικρού. Στις απόψεις του Πικρού θα απαντήσει ο Πουλιόπουλος, ο οποίος φέρεται να είχε προτείνει στο ΚΚΕ να ενταχτούν στο κόμμα ο Γληνός και άλλοι από την ομάδα της *Αναγέννησης*¹⁸⁴, γράφοντας πως “αυτοί που καλλιεργούν σήμερα μέσα στο Κόμμα το ρωμείο εργατιστικό πνεύμα και δυσφημούνε τους διανοουμένους επαναστάτες, δεν είναι οι εργάτες, αλλά μονάχα ο κυβερνών τυχοδιωκτικός ψευτοεπαναστατισμός μερικών “διανοουμένων” που ζητούν να μονοπωλήσουν την επαναστατική διάνοηση” ενώ αλλού σχολιάζοντας τη δραστηριότητα του Πικρού σημειώνει ότι “είναι φαινόμενο εσχάτης κατάπτωσης, η κομμουνιστική οργάνωση της πρωτεύουσας να παρουσιάζει τέτοια πολιτική γυμνότητα και παιδαριώδη αναρχία μπροστά στην εργατική τάξη και να μην μπορεί να εκπροσωπηθεί δημόσια

¹⁸²“Σκέψεις και γνώμες”, *Λογοτεχνική Επιθεώρηση*, τ. 4, 05-06/1927.

¹⁸³Ο Κορδάτος μάλιστα γράφοντας πολύ αργότερα για εκείνη την περίοδο χαρακτηρίζει τον Γληνό φανατικό αντικομμουνιστή που σωστά τότε δεχόταν τα πυρά του *Ριζοσπάστη*. Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας 1453-1961*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1983, σ. 645.

¹⁸⁴Ετσι τουλάχιστον θα υποστηρίξει αργότερα ο *Ριζοσπάστης*, κάτι που δεν αποδέχεται η συντακτική ομάδα της *Αναγέννησης*. *Ριζοσπάστης*, 18/05/1928, “Σχόλια”, *Αναγέννηση*, τ. 10, 06/1928, σ. 466.

παρά από έναν κοινό τύπο θορυβομανούς ρωμιού λογίου, του οποίου η ψευτοεπαναστατική κενολογία σκεπάζει σήμερα τη γνωστή σε όλους μας επαίσχυντη στάση, που κράτησε άλλοτε σε κρίσιμες στιγμές του αγώνα. Και ακόμα περισσότερο ο “σύντροφος” αυτός καταντήσαμε να εκπροσωπεί σχεδόν επίσημα το Κόμμα στο φιλολογικό επίπεδο και να ξεπροβάλει από τις στήλες του οργάνου του κόμματος ως “μαρξιστής” λογοτέχνης”.¹⁸⁵ Ο Πουλιόπουλος εκείνη την περίοδο θεωρούσε πως υπήρχε έλλειψη ηγετικού πυρήνα με μαρξιστική κατάρτιση και ότι στο κόμμα βρίσκονται άτομα που προέρχονται από “τα πιο σκάρτα στοιχεία του προλεταριάτου, από λούμπεν - προλετάρους”. Συνεπώς πρότεινε την ανάπτυξη της μορφωτικής εργασίας, την δημοκρατικοποίηση του συγκεντρωτισμού και το τέλος του διορισμό υπαλλήλων και της μηχανικής κατασκευής “εξ επαγγέλματος επαναστατών”.¹⁸⁶

Οι απόψεις της ομάδας Πουλιόπουλου σε μεγάλο βαθμό καθοδηγούνταν και από τη συμπάθεια τους προς το πρόσωπο του Τρότσκι ο οποίος διεγράφη, μαζί με όλη την ενιαία αντιπολίτευση στο 15^ο Συνέδριο τον Δεκέμβρη του 1927, όταν πια η σταλινική ομάδα υπερίσχυσε πανηγυρικά εντός του κόμματος. Με αυτές τις απόψεις συντάχτηκε και η πλειοψηφία της οργάνωσης Πειραιά. Η αντίδραση της ηγεσίας ήταν άμεση διαγράφοντας τους Πουλιόπουλο - Γιατσόπουλο και άλλα 100 μέλη του κόμματος ενώ η διαφωνία της ομάδας Μάξιμου, Σκλάβου, Χαϊνογλου με αυτή την απόφαση και η παραίτηση τους από το ΠΓ είχε ως αποτέλεσμα και τη δική τους διαγραφή τον Φεβρουάριο του 1927.¹⁸⁷ Πάντως οι θέσεις της πρώην ηγεσίας δεν κατάφεραν να βρουν μεγάλη απήχηση μέσα στο κόμμα αφού “οι εργάτες έβλεπαν τον εαυτό τους να ονομάζεται “κατακάθια” απ’ τους λικβινταριστές, που φώναζαν υστερικά πως το Κόμμα πρέπει να ξεκαθαριστεί απ’ τα “κατακάθια”, τους “αμόρφωτους εργάτες” και να γίνει ένα “σοβαρό” κόμμα διανοουμένων”.¹⁸⁸ Ίσως γι’ αυτό “όλα τα εργατικά - συνδικαλιστικά στελέχη (Θέος, Σιάντος, Παπαρήγας, Πυλιώτης, Ασίκης) και η συντριπτική πλειοψηφία των μελών και στελεχών της ΟΚΝΕ”¹⁸⁹ δεν συντάχθηκαν με αυτές τις θέσεις. Ενδεικτική πάντως αναπαράσταση της κατάστασης της εποχής και των εσωκομματικών προβλημάτων που εντόπιζαν οι “λικβινταριστές” είναι η περιγραφή του Πουλιόπουλου για μια συγκέντρωση του κόμματος με ομιλητή τον Πικρό όπου “Ολόκληρος ο λόγος του ήταν ένα συνονθύλευμα από κούφιας επαναστατικές φράσεις,

¹⁸⁵ Παντελής Πουλιόπουλος - Παστιάς Γιατσόπουλος, *Νέο Ξεκίνημα, Γράμμα στα μέλη του ΚΚΕ*, Αθήνα 06/06/1927, Ουτοπία, Αθήνα, 1982.

¹⁸⁶ Άγγελος Ελεφάντης, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης*, Γ΄ έκδοση, Θεμέλιο, Αθήνα, 1999, σ. 84.

¹⁸⁷ Άγγελος Ελεφάντης, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης*, Γ΄ έκδοση, Θεμέλιο, Αθήνα, 1999, σ. 88-89.

¹⁸⁸ Αύρα Παρτσαλίδου, *Αναμνήσεις από τη ζωή της ΟΚΝΕ*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1983, σ. 23.

¹⁸⁹ Άγγελος Ελεφάντης, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης*, Γ΄ έκδοση, Θεμέλιο, Αθήνα, 1999, σ. 87.

βωμολοχίες της ταβέρνας και του πορνείου (στις οποίες έχει φιλολογική σπесиαιλιτέ), από ανακρίβειες και γελοίες ανοησίες -ένα αληθινό αίσχος για το Κόμμα... Τα μόνα “συνθήματα” που “ανέλυσε” ήταν: 1. “Δεν θέλουμε την προστασία σας”, 2. “θα πολεμήσουμε ή θα πεθάνουμε”, 3. “Κάτω τα μπαγάσικα κόλπα”... Η “ανάλυση” των “συνθημάτων” έγινε με μια πρωτάκουστη “συζητητική” μέθοδο μεταξύ πολλών εξημμένων νεαρών προσώπων του ακροατηρίου (πιθανότατα αρχειομαρξιστών) ή άλλων ανωμάλων τύπων... και του ρήτορα του Κόμματος από το άλλο μέρος. Στα “μπαγάσικα κόλπα” του ρήτορα απαντούσαν τα: “κολόπανο” (το Σύνταγμα), “πουτάνα” (η Κυβέρνηση), “πορνείο” (η Βουλή), κτλ. και τα επιβεβαιωτικά επιφωνήματα του θριαμβεύοντος ρήτορα: Ναι σύντροφοι...”.¹⁹⁰ Αν και στα έντυπα της εποχής δεν παρουσιάζεται τέτοια φρασεολογία, δεν θα πρέπει να αποκλείσει κανείς την περίπτωση να ισχύουν τα όσα υποστηρίζει ο Πουλιόπουλος και πράγματι σε διάφορες συγκεντρώσεις της εποχής να υπήρχε αυτή η φρασεολογία.

Μέσα σε αυτό το κλίμα εσωτερικής πάλης και διάλυσης του κόμματος η κυκλοφορία της *Λογοτεχνικής Επιθεώρησης* θα σταματήσει μετά το τέταρτο τεύχος για να ξαναεμφανιστεί τον Ιανουάριο του 1928 ως *Νέα Επιθεώρηση* υπό τον έλεγχο του Πικρού και τη διεύθυνση του Χουρμούζιου ο οποίος, σε μια προσπάθεια απαλοιφής της αστικής του καταγωγής και θέλοντας να δείξει τη μεγαλύτερη του αφοσίωση στον επαναστατικό αγώνα, αρχίζει πλέον να αρθρογραφεί ως Αντρέας Ζεβγάς. Στο περιοδικό επίσης συμμετέχουν οι Κατηφόρης, Δόντης, Βάρναλης και Κορδάτος, αρκετοί συμπαθούντες όπως ο Νίκος Νικολαΐδης, ο Γιοσέφ Ελιγιά, ο Ασημάκης Πανσέληνος, και δημοσιεύονται λογοτεχνικά κείμενα του Ιστράτι, του Μπλοκ, του Λόντον και πολλών άλλων ενώ συναντά κανείς άρθρα του Λουνατσάρσκι, του Μπογκντάνοφ, του Πλεχάνωφ, του Γκόρκι αλλά και του Τρότσκι, παρά το γεγονός ότι είχε ήδη διαγραφεί από το ΚΚΣΕ.

Εκείνη την περίοδο το κομμουνιστικό κίνημα δεν έχει καταλήξει ακόμη πάνω στο τι είναι και αν υπάρχει σοσιαλιστική ή προλεταριακή τέχνη. Φαίνεται όμως ότι υπερισχύει η προτίμηση προς τα έργα που προβάλλουν την παρακμή των αστικών αξιών έναντι αυτών που θέτουν ως στόχο να δώσουν ένα καθαρά ιδεολογικό στίγμα. Έτσι, για το *Τουμπεκί* του Πικρού ο Αντρέας Ζεβγάς, σημειώνει πως “μας δίνει αδρά δείγματα ωριμασμένης προλεταριακής αντίληψης, τεχνικής αρτιότητας και βαθιάς ισορροπημένης παρατηρητικότητας”¹⁹¹ ενώ ο Κορδάτος στην κριτική του για το μυθιστόρημα του Παρορίτη *Οι δύο δρόμοι* σημειώνει ότι “εκείνο που έχει να παρατηρήσει κανείς σε ένα λογοτέχνημα είναι πρώτα-πρώτα αν είναι καλά γραμμένο, αν έχει εσωτερική πνοή,

¹⁹⁰ Παντελής Πουλιόπουλος - Παστιάς Γιατσόπουλος, *Νέο Ξεκίνημα, Γράμμα στα μέλη του ΚΚΕ*, Αθήνα 06/06/1927, Σπάρτακος, Ουτοπία, Αθήνα, 1982.

¹⁹¹ Αντρέας Ζεβγάς, “Πέτρου Πικρού, Τουμπεκί”, *Νέα Επιθεώρηση*, τ. 2, 02/1928.

αν αναβλύζει από τη δημιουργική πηγή του τεχνίτη του. Όσο για τις ιδέες ενός λογοτεχνικού έργου ή καλύτερα για την thèse του, αυτή δεν μπορεί να επηρεάσει έτσι κι αλλιώς το λογοτέχνημα αν πραγματικά είναι τέτοιο, αν δηλαδή έχει αξία...καταπιάστηκε με τη θεωρία των κομμουνιστών χωρίς να τη χωνέψει”.¹⁹² Η σύγκρουση του Κορδάτου με τον Παρορίτη είχε ξεκινήσει νωρίτερα στο περιοδικό *Ερμής* της Αλεξάνδρειας όπου ο Κορδάτος απαντώντας σε άρθρο του Παρορίτη περί σοσιαλιστικής τέχνης επέμενε στη θέση πως δεν υπάρχει σοσιαλιστική ή προλεταριακή τέχνη καθώς χρειάζονται αιώνες για την δημιουργία ενός πολιτισμού και πως οι Τρότσκι, Λουνατσάρσκι και Μπουχάριν έχουν καταπολεμήσει τέτοια αντιμαρξιστικά δόγματα.¹⁹³ Εδώ πρέπει να σημειωθεί πως ο Ζεβγάς όταν γράφει για το *Ελεγεία και Σάτιρες* του Κώστα Καρυωτάκη είναι αρκετά θετικός χαρακτηρίζοντας τον ποιητή με ταλέντο και προτρέπει τους αναγνώστες να διαβάσουν την τελευταία του συλλογή για να το διαπιστώσουν¹⁹⁴ ενώ εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι δεν καταδικάζεται από το περιοδικό η αυτοκτονία του όπως μπορεί κανείς να διαπιστώσει από την νεκρολογία του την οποία γράφει πάλι ο Ζεβγάς.¹⁹⁵ Όμως κι ο Πικρός κρίνοντας τα *Διηγήματα* του Στρατή Μυριβήλη, με τον οποίο βέβαια σημειώνει πως δεν υπάρχει ιδεολογική συγγένεια, θα τον επαινέσει για την απεικόνιση της φρίκης του πολέμου και θα τον αποκαλέσει μεγάλο συγγραφέα που ανά φάσεις φτάνει τα επίπεδα του “Λάτσκο και του Μπαρμπύς”.¹⁹⁶ Τέλος, ενδεικτικό του κλίματος της εποχής γύρω από την προβολή της παρακμής των αστικών αξιών είναι η δημοσίευση εικόνας του χαράκτη Αλφόνσο Χόροβιτς με τίτλο “Οι πωλήτριες της ηδονής” ως έργο που “δείχνει με ωμό ρεαλισμό δυο γυναίκες, απ’ αυτές που η σημερινή κοινωνία έχει ρίξει στο περιθώριο, ξεχνώντας πως η κατάντια τους είναι δημιούργημα δικό της”.¹⁹⁷

Η συντακτική ομάδα του περιοδικού στη συνέχεια θα προσπαθήσει να προσεγγίσει τα ζητήματα της τέχνης, τα οποία απασχολούν εκείνη την περίοδο, πέρα από τη Σοβιετική Ένωση, την Ευρώπη μέσα από τις μεταφράσεις αποσπασμάτων από το περιοδικό “Monde” του Henri Barbusse τις οποίες παρουσιάζει ο Ζεβγάς. Εκεί θα τεθεί το ζήτημα της προλεταριακής τέχνης μέσα από κείμενα του Barbusse, σύμφωνα με τα οποία πρέπει να υπάρχει επαναστατική τέχνη η οποία όμως

¹⁹²Γιάννης Κορδάτος, “Κ. Παρορίτη, Οι δύο δρόμοι”, *Νέα Επιθεώρηση*, τ. 1, 01/1928.

¹⁹³Χριστίνα Ντουλιά, *Λογοτεχνία και πολιτική στο μεσοπόλεμο. Τα λογοτεχνικά περιοδικά της αριστεράς: 1924-1936*, Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ), 1988, σ. 49.

¹⁹⁴Αντρέας Ζεβγάς, “Κώστα Καρυωτάκη, Ελεγεία και Σάτιρες”, *Νέα Επιθεώρηση*, τ. 3, 03/1928.

¹⁹⁵Αντρέας Ζεβγάς, “Εκείνοι που φεύγουν...Κώστας Καρυωτάκης”, *Νέα Επιθεώρηση*, τ. 8, 08/1928.

¹⁹⁶Πέτρος Πικρός, “Στρατή Μυριβήλη, Διηγήματα”, *Νέα Επιθεώρηση*, τ. 5, 05/1928.

¹⁹⁷*Νέα Επιθεώρηση*, τ. 2, 02/1928.

δεν πρέπει να μπερδεύεται με την προλεταριακή η οποία ούτε υπάρχει, ούτε πρόκειται να υπάρξει, υμνείται η αργκό των χαρακωμάτων που εμφανίστηκε την περίοδο του πολέμου καθώς “κυλάει προλεταριακό αίμα στις φλέβες” της και τίθεται το ζήτημα του κατά πόσο η επαναστατικότητα μπορεί να περιορίζεται μόνο στο περιεχόμενο και να μην επεκτείνεται στη μορφή.¹⁹⁸ Στο τέλος εκφράζεται η πεποίθηση πως οι αναδημοσιεύσεις σε σχέση με το ζήτημα θα συνεχιστούν. Αυτό όχι απλά δεν πραγματοποιείται αλλά στο επόμενο τεύχος δημοσιεύεται μια τετρασέλιδη αυτοκριτική όπου η συντακτική ομάδα ουσιαστικά απολογείται γιατί το περιοδικό έχασε το εκλαϊκευτικό του περιεχόμενο κι έτσι απομακρύνθηκε από την εργατική τάξη στην προσπάθεια του να προσεγγίσει τους διανοούμενους ενώ στο ίδιο τεύχος δημοσιεύεται μελέτη του Μπογκντάνοφ με τίτλο “Τι είναι προλεταριακή ποίηση;”¹⁹⁹ Τρεις μήνες αργότερα και αφού καταγγέλλεται ο πόλεμος που δέχονται οι συντάκτες του από κρατικά όργανα το περιοδικό σταματά την κυκλοφορία του.

3.4 Η περίοδος της “φραξιονιστικής πάλης”

Με τις τελευταίες μαζικές διαγραφές των “λικβινταριστών” εγκαινιάζεται μια νέα περίοδος για το ΚΚΕ. Από εδώ και πέρα στο κόμμα κυριαρχεί η ομάδα των “κούτβηδων”, δηλαδή αυτοί που παρακολούθησαν σπουδές στο Κομμουνιστικό Πανεπιστήμιο Εργαζομένων της Ανατολής (KUTV). Συνεπώς διαφέρουν σε σχέση με τις προηγούμενες καθώς οι εμπειρίες τους δεν περιορίζονται στην ελληνική κατάσταση αλλά βασίζονται στην καθοδήγηση και τη μόρφωση που έλαβαν στη Σοβιετική Ένωση. Θα μπορούσε να πει κανείς πως από εδώ πιθανόν να πηγάζει και η “αυθεντία” της ηγεσίας του Κομμουνιστικού Κόμματος αφού από το 1927 και μετά στην Κ.Ε. βρίσκονται άτομα τα οποία πέρα από τη συμμετοχή τους στα ελληνικά γεγονότα, έχουν και τις “ευλογίες” της Κ.Δ.. Παράλληλα λόγω της σχέσης τους με τη Σοβιετική Ένωση είναι λογικό να απολαμβάνουν μεγαλύτερης αποδοχής και να εμπνέουν τον θαυμασμό στα άλλα μέλη του κόμματος.

Χαϊτάς, Ευτυχιάδης, Ρούσος, Θέος, Σκλάβαινας, Νεφελούδης, Ζέβγος, Παπαρήγας, Ιωαννίδης, Χατζηβασιλείου, ο μετέπειτα γραμματέας του κόμματος Νίκος Ζαχαριάδης, που την περίοδο 1925-1926 είναι γραμματέας της ΟΚΝΕ κι έχει συχνή αρθρογραφία στο *Ριζοσπάστη* με το παρατσούκλι “Κούτβης”²⁰⁰, καθώς και μια σειρά από στελέχη του κόμματος τα οποία βρίσκονται στην κορυφή του κόμματος μέχρι την μεταξική δικτατορία και γαλουχήθηκαν μέσα από τις αρχές

¹⁹⁸ *Νέα Επιθεώρηση*, τ. 11, 11/1928.

¹⁹⁹ *Νέα Επιθεώρηση*, τ. 12, 12/1928

²⁰⁰ Πχ. *Ριζοσπάστης*, 02/02/1927.

της ΚΥΤΥ την περίοδο αυτή εκπροσωπούν την σταλινική πτέρυγα του κόμματος. Αυτοί προωθούνται από την Κομμουνιστική Διεθνή ώσπου τελικά να βρεθούν στην ηγεσία του κόμματος. Αν και δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί με σιγουριά η άποψη πως η Σοβιετική Πρεσβεία στην Ελλάδα προωθούσε τα συγκεκριμένα μέλη²⁰¹, το σίγουρο είναι πως οι απόψεις τους είναι κυρίαρχες και στο συνδικαλιστικό κομμάτι του κόμματος αλλά και στη νεολαία. Την περίοδο αυτή επίσης ξεκινούν να εμφανίζονται στον *Ριζοσπάστη* και μεγάλα αφιερώματα στον Στάλιν και στο έργο του.

Από τον Μάρτιο του 1927 μέχρι τα τέλη του 1931 γραμματέας του κόμματος είναι ο Ανδρόνικος Χαϊτάς. Την περίοδο της ηγεσίας του διευρύνεται η επιθετική στάση του ΚΚΕ απέναντι στους σοσιαλιστές και τους αρχαιομαρξιστές οι οποίοι ταυτίζονται με τους φασίστες. Ο φασισμός από τις αρχές του 1924 συναντάται πλέον πολύ συχνά στο λεξιλόγιο των κομματικών ανακοινώσεων και εκφράζει ένα ευρύ πλαίσιο πολιτικών τάσεων στις οποίες αντιτίθεται το Κομμουνιστικό Κόμμα. Συνεπώς δεν είναι τυχαίο πως φασιστική ονομάζεται η κυβέρνηση Μιχαλακοπούλου - Κονδύλη²⁰², φασιστική θεωρείται η ΓΣΕΕ μετά την απομάκρυνση των κομμουνιστών²⁰³, “δικτατορική” χαρακτηρίζεται η κυβέρνηση Βενιζέλου²⁰⁴ και αγροτοφασίστες, αρχαιοφασίστες και σοσιαλφασίστες χαρακτηρίζονται οι πολιτικές ομάδες που κατά το ΚΚΕ εξυπηρετούν τον ρεφορμισμό και την αντίδραση. Πάντως θα ήταν λάθος να θεωρήσει κανείς πως αυτή η φρασεολογία είναι εφεύρημα της σταλινικής τάσης του κόμματος καθώς αυτή τροφοδοτείται από την προηγούμενη περίοδο κι εμφανίζεται και πριν τη διαγραφή των λεγόμενων “λικβινταριστών”.²⁰⁵ Πάντως είναι σίγουρο πως αυτή η πολιτική, όπου όσοι δεν ταυτίζονται με τις θέσεις του ΚΚΕ θεωρείται πως ταυτίζονται με τον φασισμό, εδραιώνεται αυτή την περίοδο και συνεχίζεται μέχρι το 1934. Φυσικά αυτό απορρέει και από τις αποφάσεις του 6^{ου} Συνεδρίου της Κομμουνιστικής Διεθνούς όπου επισημοποιείται η εκτίμηση πως ο καπιταλισμός έχει εισέλθει στην τρίτη περίοδο όπου οι μη κομμουνιστές είναι σύμμαχοι της στροφής του καπιταλισμού προς τον φασισμό που στοχοποιεί την εργατική τάξη και τη Σοβιετική Ένωση. Είναι η περίοδος που σημαία των κομμουνιστικών κομμάτων γίνεται το σύνθημα της “τάξης εναντίον τάξης”. Συγχρόνως, από τις αρχές του 1930 στον *Ριζοσπάστη* και τη *Νεολαία* είναι πολύ συχνά τα δημοσιεύματα που καλούν σε υπεράσπιση της προλεταριακής πατρίδας απέναντι στην ένοπλη επέμβαση που προετοιμάζουν οι καπιταλιστές. Για τους κομμουνιστές θεωρείται δεδομένο από τα τέλη του 1920 πως οι

²⁰¹ Ελευθέριος Σταυρίδης, *Τα Παρασκήνια του ΚΚΕ*, Αθήνα, 1953, Ελευθέριος Σκένης, Αθήνα, 1988, σ. 307-308.

²⁰² *Ριζοσπάστης*, 02/01/1925.

²⁰³ *Το ΚΚΕ Επίσημα Κείμενα, τόμος Β΄*, 1925-1928, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1974, σ. 563.

²⁰⁴ *Ριζοσπάστης*, 01/09/1930.

²⁰⁵ Πχ. *Ριζοσπάστης* 06/08/1926 όπου αποδοκιμάζονται οι “σοσιαλφασίστες”.

καπιταλιστικές χώρες θα επέμβουν στρατιωτικά στη Σοβιετική Ένωση και προετοιμάζονται για τον επερχόμενο πόλεμο.

Αυτή την περίοδο γίνεται πιο έντονη η προσπάθεια σύνδεσης με τις μάζες και την ελληνική εργατική τάξη. Με το 4^ο Συνέδριο της ΟΚΝΕ στις αρχές του 1929 “άρχισε να δίνεται συστηματική προσοχή στα ιδιαίτερα προβλήματα της εργαζόμενης και σπουδάζουσας νεολαίας, στον αθλητισμό, στην ψυχαγωγία. Εκεί τελείωσε ουσιαστικά και η όποια αυτονομία υπήρχε στην ΟΚΝΕ σε σχέση με το ΚΚΕ καθώς αποφασίστηκε πως “η Κομμουνιστική Νεολαία πρέπει να παίζει το ρόλο ενός πλατύτερου ή μαζικότερου πολιτικού οργανισμού” και “όχι να αντικαταστήσει το κόμμα της εργατικής τάξης”.²⁰⁶ Στο πλαίσιο της διεύρυνσης του κόμματος δημιουργείται η Ομοσπονδία Εργατικού Αθλητισμού²⁰⁷, στο πνεύμα της Κόκκινης Αθλητικής Διεθνούς, και το Τμήμα Νέων της Ενωτικής Γενικής Συνομοσπονδίας. Η διάδοση των εφημερίδων της *Νεολαίας* και του *Εργατικού Σπορ* και η σύνδεση με τα μικρά σωματεία και τις προσφυγικές οργανώσεις ήταν το βασικό καθήκον της νεολαίας του κόμματος εκείνη την εποχή.²⁰⁸ Όσον αφορά την Ενωτική Γενική Συνομοσπονδία, αυτή ιδρύθηκε τον Φεβρουάριο του 1929, καθώς τον Μάιο του 1928 στο 4^ο Συνέδριο της ΓΣΕΕ μετά από πολλές μεθοδεύσεις αποκλείστηκαν οι κομμουνιστές αντιπρόσωποι διασπώντας ουσιαστικά το συνδικαλιστικό κίνημα. Εδώ τελειώνει και η κοινή πορεία του ΚΚΕ και της ΓΣΕΕ η οποία είχε ξεκινήσει αρκετά ελπιδοφόρα πριν από μία δεκαετία.

Παράλληλα η ενιαία ηγετική ομάδα διασπάται στα δύο όπου από τη μία οι Χαϊτάς - Ευτυχιάδης, συνεχίζοντας στη γραμμή της αριστερής δημοκρατίας, θεωρούν πως είναι απαραίτητη η οργανωτική ωρίμανση του κόμματος βάζοντας σε δεύτερη μοίρα το σύνθημα της γενικής απεργίας και από την άλλη η ομάδα των Θέου, Παπαρρήγα και Σιάντου οι οποίοι προωθούν τη θέση της ραγδαίας αριστεροποίησης των εργατοαγροτικών μαζών και της νέας επαναστατικής περιόδου.²⁰⁹ Σε μεγάλο βαθμό οι απόψεις της πρώτης ομάδας εκφράζουν και τις απόψεις του Νικολάι Μπουχάριν ο οποίος εκείνη τη περίοδο είχε έρθει σε ρήξη και με τον Στάλιν σχετικά με το ζήτημα της κολεκτιβοποίησης που προωθούνταν τότε στη Σοβιετική Ένωση. Η διαμάχη των δύο απόψεων μέσα στο ΚΚΕ έμεινε γνωστή ως “φραξιονιστική πάλη χωρίς αρχές”. Αυτή η διαμάχη αντικατόπτριζε σε μεγάλο βαθμό την αδυναμία και των δύο τάσεων του κόμματος να ευθυγραμμιστούν με τις επαναστατικές διακηρύξεις της Κ.Δ.. Η διχογνωμία μεταξύ ελληνικής

²⁰⁶Χρήστος Ν. Τσιντζιλώνης, *ΟΚΝΕ 1922-1943, Λενινιστικό, μαχητικό σχολείο των νέων*, Σύγχρονη Εποχή, 1989, σ. 173.

²⁰⁷Αύρα Παρτσαλίδου, *Αναμνήσεις από τη ζωή της ΟΚΝΕ*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1983, σ. 31.

²⁰⁸Δημήτρης Μιχελίδης- Μιχέλης, *Ο Σκληρός δρόμος*, Αφοί Τολίδη Ο.Ε., Αθήνα 1983, σ. 17.

²⁰⁹Παναγιώτης Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα, τόμος Γ'*, Γνώση, Αθήνα, 1993, σ. 47.

πραγματικότητας και αντιλήψεων της Κ.Δ. και ο τρόπος ώστε να ξεπεραστούν τα προβλήματα που γεννούσε αυτή χώρισε στα δύο το κόμμα, οδήγησε σε διάλυση τις οργανώσεις και συνέβαλε αποφασιστικά στην εκλογική πτώση του κόμματος. Αυτή η κατάσταση διακόπηκε με την παρέμβαση της Κομμουνιστικής Διεθνούς η οποία διόρισε νέα τριμελή ηγεσία και καθαίρεσε την Κ.Ε. και το Π.Γ. του ΚΚΕ. Νέος ηγέτης του ΚΚΕ αναδεικνύεται ο Νίκος Ζαχαριάδης και όλες οι οργανώσεις του κόμματος καλούνται ν' αναγνωρίσουν την ορθότητα της επέμβασης.²¹⁰ Η αλήθεια είναι πως η ελληνική περίπτωση δεν αποτελεί την εξαίρεση. Αντίστοιχες παρεμβάσεις της Κ.Δ. αυτή την περίοδο εντοπίζονται στα Κομμουνιστικά Κόμματα της Πολωνίας, της Ρουμανίας, της Τσεχοσλοβακίας, της Γιουγκοσλαβίας, της Γερμανίας, της Αυστρίας, της Ισπανίας και της Γαλλίας²¹¹ με στόχο την αντικατάσταση της Κ.Ε. και την προώθηση συγκεκριμένων στελεχών στην ηγεσία του κόμματος. Εξάλλου τότε “αποφάσιζε η Κ.Δ.... Έπρεπε να εφαρμόζουμε χωρίς καμιά αντίρρηση και χωρίς καμιά αμφιβολία τις αποφάσεις, τη γραμμή, τις υποδείξεις της Κ.Δ.”²¹²

3.5 Η έκδοση των Πρωτοπόρων

Λίγο νωρίτερα, τον Φεβρουάριο του 1930, ξεκινάει την κυκλοφορία του το σημαντικότερο κομμουνιστικό περιοδικό σε ζητήματα τέχνης του μεσοπολέμου με τίτλο *Πρωτοπόροι*. Το περιοδικό διευθύνεται από συντακτική επιτροπή με τον Πικρό να έχει το ρόλο του φιλολογικού διευθυντή και κυκλοφορεί από τις εκδόσεις Γκοβόστης. Το περιοδικό από το εισαγωγικό του άρθρο με τίτλο “Συνεχίζοντας...” κάνει ξεκάθαρο ότι αποτελεί τη συνέχεια της *Νέας Επιθεώρησης*, εξάλλου συμμετέχουν σε αυτό σχεδόν όλοι οι συνεργάτες του πλην του Ζεβγά, αλλά και των *Νέων Βωμών* και διεκδικεί τον τίτλο του οργάνου της ελληνικής πρωτοπορίας στα ζητήματα τέχνης. Συγχρόνως τονίζει πως σε αυτό συμμετέχει ένα ευρύ φάσμα συντακτών με διαφορετικές αισθητικές και ιδεολογικές προσεγγίσεις και τονίζει την ανάγκη να γνωρίσουν τη μάζα και να τους γνωρίσει και αυτή.²¹³

Στο ίδιο φύλλο των *Πρωτοπόρων* επιλέγεται να δημοσιευτεί “Ο Οδηγητής”, απόσπασμα από τη διασκευή του ποιήματος το “Το Φώς που καίει”, την οποία ετοιμάζε τότε ο Βάρναλης σε μια προσπάθεια να προσαρμοστεί στην πιο καθαρή ιδεολογική κατεύθυνση που επέβαλε η κομμουνιστική στράτευση. Ο Βάρναλης αποτελεί μια ειδική περίπτωση συγγραφέα αφού η σχέση

²¹⁰Αγγελος Ελεφάντης, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης*, Γ' έκδοση, Θεμέλιο, Αθήνα, 1999, σ. 127.

²¹¹Αγγελος Ελεφάντης, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης*, Γ' έκδοση, Θεμέλιο, Αθήνα, 1999, σ. 134-135.

²¹²Βασίλης Νεφελούδης, “Αν επρόκειτο να ξανάρχιζα, πάλι τα ίδια θα έκανα” σε Στέλιος Κούλογλου, *Μαρτυρίες για τον εμφύλιο και την ελληνική αριστερά*, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 3η Έκδοση, Αθήνα, 2006, σ. 34.

²¹³“Συνεχίζοντας”, *Πρωτοπόροι*, τ. 1, 02/1930.

του με τα περιοδικά του μεσοπολέμου που πρόσκεινται στο ΚΚΕ θα μπορούσε να χαρακτηριστεί αρκετά σύνθετη. Η προσχώρηση του στον μαρξισμό γίνεται αρχικά ορατή το 1919 μέσα από το ποίημα του “Ο Προσκυνητής” κι αρκετά έντονη στη συνέχεια με “Το Φώς που καίει” το οποίο το κυκλοφόρησε το 1922 με το ψευδώνυμο Δήμος Τανάλιας. Η επιλογή του ψευδώνυμου πιθανολογείται πως συνδέεται με το στίχο του ποιήματος “για να μην ψάχνεις άδικα να μας δαγκώσεις ξαφνικά, γραμμή τα ξεριζώσαμε τα δόντια σου τα παστρικά” τον οποίο απευθύνει ο λαός στον άρχοντα και είναι ένα ακόμη δείγμα της επιρροής της Σοβιετικής επανάστασης στους καλλιτεχνικούς κύκλους που συνδέονται με το ΚΚΕ.²¹⁴ Την ίδια χρονιά απαντώντας στον Παλαμά ο οποίος είχε παρομοιάσει τους μπολσεβίκους με λύκους στο “Τραγούδι των Προσφύγων” θα του απαντήσει μέσα από το ποίημα του “Λευτεριά” πως “σπάραζαν τους μωρούς Ποιητές οι Λύκοι”, πως “μέσα στου πόνου, που βογγά, την άσωτη άβυσσο κατέβα και θα βρεις της αλήθειας τον ρυθμό” και τέλος πως “από τη Βία λυτρών η Βία, όχι η άρνηση κι η καλοσύνη και το ξετύλιγμα το αργό”. Όταν ο Βάρναλης αργότερα θα δεχθεί διώξεις και θα εκδιωχτεί από την Παιδαγωγική Σχολή, που διεύθυνε ο Γληνός, όπου δίδασκε θα ξεσπάσει μεγάλο κύμα διαμαρτυρίας στο οποίο θα συμμετέχουν πολλοί διανοούμενοι, μεταξύ τους ο Παλαμάς και ο Καβάφης.

Στη συνέχεια, όπως ήδη αναφέρθηκε, θα στοχοποιηθεί μέσα από τις σελίδες της *Λογοτεχνικής Επιθεώρησης* από τον Πικρό, μάλλον λόγω της σχέσης του με τον Γληνό, αν και δεν θα σταματήσει να συνεργάζεται με τα περιοδικά της κομμουνιστικής αριστεράς και το έργο του θα συνεχίσει να δημοσιεύεται εκεί ενώ τα βιβλία του *Ο Σολωμός χωρίς μεταφυσική* του 1925, *Σκλάβοι Πολιορκημένοι* το 1927 και *Η αληθινή απολογία του Σωκράτη* το 1931 θα επαινεθούν από αυτά ιδιαίτερα. Όμως το γεγονός ότι ο Βάρναλης δεν ήταν μέλος του κόμματος και η ποίηση του δεν διέθετε καθαρά ιδεολογικά επαναστατικά χαρακτηριστικά ενώ επίσης συχνά στρεφόταν γύρω από περιθωριακά υποκείμενα, κάτι που είναι ευδιάκριτο στα έργα του “Οι Μοιραίοι”, που είχε δημοσιευθεί το 1922, και στο ποίημα “Εξαγνισμός” που δημοσιεύθηκε στη *Νέα Επιθεώρηση* το 1928²¹⁵, έκανε τον συγγραφέα να μην είναι απολύτως αποδεκτός από τους σοσιαλιστικούς κύκλους.²¹⁶ Μέσα σε αυτό το κλίμα θα ξεκινήσει η συνεργασία του Βάρναλη με τους *Πρωτοπόρους*.

²¹⁴Αρχείο της ΕΡΤ, *Εποχές και συγγραφείς- Κώστας Βάρναλης*,

<http://www.ert-archives.gr/V3/public/main/page-assetview.aspx?tid=0000008499&tisz=0&autostart=0>

²¹⁵*Νέα Επιθεώρηση*, τ. 5, 05/1928.

²¹⁶Χριστίνα Ντουριά, *Λογοτεχνία και πολιτική στο μεσοπόλεμο. Τα λογοτεχνικά περιοδικά της αριστεράς: 1924-1936*, Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ), 1988, σ. 72.

Στο περιοδικό συναντά κανείς επίσης τα ονόματα του Γιάννη Κορδάτου, της Γαλάτειας Καζαντζάκη, του Βάσου Χανιώτη, του Τάσου Δόντη, της Λιλίκας Νάκου και πολλών άλλων ενώ διαφημίζεται το *Όσο κρατάει το σκοτάδι* του Νίκου Κατηφόρη. Το περιοδικό, για το οποίο η συντακτική ομάδα δηλώνει πως έχει μεγάλες ελλείψεις και πως εκεί παρουσιάστηκαν σελίδες για τα οποίες ντρέπονται²¹⁷, μετά το δεύτερο τεύχος του θα αναστείλει την κυκλοφορία του για περίπου ένα χρόνο ως τον Φεβρουάριο του 1931 που θα επανακυκλοφορήσει με εκδότη τον Θανάση Γκογκώνη, ο οποίος αντικαθιστά τον Γκοβόστη που στην πορεία θα δεχθεί τα πυρά του περιοδικού, αρχισυντάκτρια την Γαλάτεια Καζαντζάκη, και τον Πικρό να συνεχίζει να έχει το ρόλο του φιλολογικού διευθυντή. Η συντακτική ομάδα δηλώνει ότι οι κρατικοί μηχανισμοί χρησιμοποιώντας διάφορα μέσα, πλην της απαγορεύσεως ώστε να μην προκύψουν αντιδράσεις, έκανε αδύνατη τη συνέχεια της κυκλοφορίας του περιοδικού.²¹⁸

Από νωρίς φαίνεται ότι το καινούργιο εγχείρημα των *Πρωτοπόρων* διαφέρει από τα προηγούμενα καθώς από τα πρώτα τεύχη δίνεται το πλαίσιο μέσα στο οποίο θα πρέπει να λειτουργήσουν και οι αναγνώστες. Συγκεκριμένα, πέρα από την Κεντρική Ομάδα η οποία γράφει στο περιοδικό κι έχει ως στόχο τη δημιουργία πρωτοποριακού κινήματος, σε κάθε επαρχιακή πόλη πρέπει να δημιουργηθούν Ομάδες Πρωτοπόρων οι οποίες μπορούν να αντιπροσωπεύονται στην Κ.Ο. ή μέσω ενός μονίμου αντιπρόσωπου στην Αθήνα ή έχοντας τακτική επαφή με αυτή. Παράλληλα η κάθε περιφερειακή ομάδα πρέπει να δημιουργεί και να καθοδηγεί μικρότερες τοπικές ομάδες σε χωριά ή συνοικίες. Οι ομάδες πρέπει να συνεδριάζουν συχνά, να οργανώνουν τη δράση τους και να στρατολογούν νέα μέλη με στόχο στο τέλος του 1931 να γίνει ένα Πανελλαδικό Συνέδριο Πρωτοπόρων.²¹⁹ Στη συνέχεια καλεί τις ομάδες να στείλουν στην Κ.Ο. μια έκθεση στην οποία θα παραθέτουν την οργανωτική τους κατάσταση, την κοινωνική τους σύνθεση, τα ονόματα της γραμματείας και τέλος το πώς έχουν κινηθεί ως τώρα, πώς έχουν σκοπό να συνεχίσουν μέσα στο επόμενο τρίμηνο και τι πορίσματα έχουν βγάλει μέσα από την δράση τους.

Επίσης καλεί τις ομάδες να κάνουν δημόσιες παρεμβάσεις και να συνδεθούν με τις μάζες δείχνοντας προσαρμοστικότητα κι ευκαμψία στις αντικειμενικές συνθήκες και σε όσους εκφράζουν επιφυλάξεις καθώς για να δημιουργηθεί ταξική και αληθινά λαϊκή τέχνη, υπάρχει πρώτα η ανάγκη οι μάζες να αγαπήσουν την τέχνη. Ακόμη κάνει ξεκάθαρο ότι όπου υπάρχουν περιοδικά ή εφημερίδες “με αριστερές ή “αριστεροφανείς” τάσεις” πρέπει να ερωτηθούν “αν θα συμβαδίσουν

²¹⁷ *Πρωτοπόροι*, Α΄ Περίοδος, τ. 2, 03/1930.

²¹⁸ *Πρωτοπόροι*, Β΄ Περίοδος, τ. 1, 02/1931.

²¹⁹ *Πρωτοπόροι*, Α΄ Περίοδος, τ. 2, 03/1930.

μαζί μας και κάτω από ποιες συνθήκες είναι διατεθειμένοι να τεθούν στη διάθεση του οργανισμού” και ανάλογα με το τι θα απαντήσουν θα πρέπει οι ομάδες να δράσουν αποφασιστικά. Παρόμοια “αποφασιστική” θα πρέπει να είναι η δράση απέναντι σε εκδότες “που για κερδοσκοπικούς λόγους διαστρεβλώνουν και αποστραβώνουν τους πελάτες τους”. Τέλος, δίνοντας το στίγμα της δράσης δηλώνει ότι “οι ομάδες μας έχουν καθήκον να διαφωτίσουν το αναγνωστικό κοινό στην ακτίνα της δράσης τους. Να το καθοδηγούν και να εξυπηρετούν. Ακόμη και να το εκφανατίζουν... η μάχιμη δύναμη μας σεβαστή στους φίλους και αδυσώπητη για τους εχθρούς”.²²⁰

Από τις ομάδες των Πρωτοπόρων ξεχωρίζει η ομάδα του Μεταξουργείου η οποία διοργανώνει διάφορες εκθέσεις και η απόπειρα τους για την εδραίωση της προλεταριακής τέχνης ήταν “η πρώτη εκθεσιακή δραστηριότητα στον ελληνικό χώρο- στην πρώην Λέσχη “Sans-Sousi”, όπου στεγάζονταν τα γραφεία του Σωματείου Υπαλλήλων Ανώνυμων Εταιριών, Τραπεζών κ.α, - που έβγαινε από τις συνήθειες αίθουσες των αστών φιλότεχνων και των διανοουμένων για να απευθυνθεί σε κατώτερα υπαλληλικά και εργατικά στρώματα”.²²¹ Παράλληλα οι ομάδες των Πρωτοπόρων δεν περιορίζονται σε ζητήματα τέχνης αλλά στηρίζουν τις διάφορες πολιτικές διεκδικήσεις μοιράζοντας φαγητό στους απεργούς εργάτες και συμμετέχοντας στους εργατικούς αγώνες.

Η συντακτική ομάδα καλεί τους αναγνώστες να κρίνουν την ύλη του περιοδικού αλλά και να στέλνουν συγγραφικά δείγματα στα οποία τους απαντά εμψυχώνοντας ή αποδοκιμάζοντας τους. Έτσι εγκαινιάζοντας τη στήλη “Οι πρωτοπόροι που ξεκινούν” η συντακτική ομάδα προωθεί τις απόψεις της γύρω από την τέχνη και συγχρόνως προσπαθεί να εμψυχήσει, ή ακόμη και να επιβάλει, αφού κρίνει ως άτεχνο ό, τι δεν αρέσει σε αυτή, αυτές τις απόψεις στον τρόπο συγγραφής των αναγνωστών ή συνεργατών του περιοδικού. Συγχρόνως, οι συντάκτες επανειλημμένως δηλώνουν πως δεν θα απαντάν σε κείμενα υπογεγραμμένα με ψευδώνυμο καθώς “όποιος έχει τη δύναμη να γράφει κάτι, πρέπει να έχει και την τόλμη να το μαρτυρεί με την υπογραφή του”.²²² Αυτή είναι μια νέα τάση σε σχέση με το παρελθόν όπου η χρήση των ψευδώνυμων ήταν αρκετά συνηθισμένη στα κομμουνιστικά έντυπα και συνδέεται με τις προσπάθειες διεύρυνσης του περιοδικού προς τις μάζες ξεπερνώντας τις διάφορες συνωμοτικές τακτικές.

Η σύνδεση του περιοδικού με τον λαό και τους εργάτες παραμένει σταθερά το μόνιμο πρόβλημα που αντιμετωπίζει η συντακτική ομάδα. Στο τρίτο τεύχος κάνουν την αυτοκριτική τους

²²⁰ *Πρωτοπόροι*, Β΄ Περίοδος, τ. 3, 04/1931.

²²¹ Ευγένιος Δ. Ματθαίουπουλος, *Εικαστικές Τέχνες Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα, 1922-1940, Ο Μεσοπόλεμος*, Β΄ Τόμος, Επιμέλεια: Χρήστος Χατζηιωσήφ, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2003, σ. 434.

²²² *Πρωτοπόροι*, Β΄ Περίοδος, τ. 3, 04/1931.

“για το βαρύ σφάλμα” το οποίο έκαναν καθώς δεν προσπάθησαν να αντλήσουν από τη μάζα το “νέο αίμα” αλλά διατήρησαν “την παλιά, τη χρεωκοπημένη διανοουμενίστικη αντίληψη”, για το ότι δεν κατάφεραν να αποσαφηνίσουν και να αναδείξουν την πραγματική φύση της λαϊκότητας και για το γεγονός ότι δεν εξήγησαν πιο προσεχτικά στους αναγνώστες όσα δημοσιεύτηκαν στο περιοδικό. Όπως νωρίτερα στη *Νέα Επιθεώρηση*, κι εδώ η συντακτική ομάδα καλείται να κάνει τη δημόσια αυτοκριτική της επειδή απομακρύνθηκε από την εργατική βάση του κόμματος. Η “χρεωκοπημένη παλιά αντίληψη” θα πρέπει να εκληφθεί ως ευθεία αναφορά στην παλιότερη δευτεροδιεθνιστική τάση του κόμματος αλλά κι ευρύτερα στους εκπροσώπους του, εκτός ΚΚΕ, σοσιαλισμού στην Ελλάδα όπως ο Γληνός και όσοι συνεργάζονται μαζί του. Για το ΚΚΕ αυτοί έρχονται σε αντίθεση με το “νέο αίμα” που θα πρέπει να προέρχεται από την εργατική τάξη και όχι από τους αστικούς “διανοουμενίστικους” κύκλους τους οποίους το κόμμα αντιμετωπίζει εχθρικά.

Στο ίδιο τεύχος ανακοινώνεται πως βρέθηκαν δύο νέοι προλετάριοι, ο Κώστας Αυγήτας και η Πέρσα Βλάση, οι οποίοι έχουν πολύ ταλέντο και θα παρέμεναν άγνωστοι αν δεν υπήρχε το περιοδικό.²²³ Η ανακάλυψη της Πέρσας Βλάση, αδερφή της Αύρας Παρτσαλίδη, η οποία γρήγορα θα ενταχθεί στη Συντακτική Επιτροπή “υπήρξε σε μεγάλο βαθμό σκηνοθετημένη και υπαγορευτήκε από την ανάγκη να ενισχυθεί η γραμμή του περιοδικού στον τομέα των συνεργασιών”.²²⁴

Η συντακτική ομάδα προσπαθεί, και είναι πολύ πιθανόν να ασκείται πίεση προς αυτήν την κατεύθυνση από την καθοδήγηση του ΚΚΕ, να αναδείξει καλλιτεχνικά έργα τα οποία θα έχουν γνήσια προλεταριακή αφετηρία και τα οποία θα διατηρούν το βιοματικό χαρακτήρα που είχαν την προηγούμενη δεκαετία μέσα όμως από το πρίσμα της κομμουνιστικής ιδεολογίας. Ουσιαστικά το ΚΚΕ ελπίζει και πιέζει προς την ανάδειξη μιας νέας γενιάς λογοτεχνών η οποία θα απαρτίζεται από εργάτες και της οποίας τα έργα θα πραγματεύονται τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει η εργατική τάξη και την καταπίεση που υφίσταται από την κυρίαρχη αστική. Όμως πέρα από την περιγραφή αυτών των συνθηκών κυρίαρχο συστατικό της νέας αυτής λογοτεχνίας, που ουσιαστικά θα τη διαχωρίζει από την παλαιότερη, θα είναι η προπαγάνδα υπέρ της συμμετοχής σε κοινωνικούς αγώνες και στο κομμουνιστικό κόμμα ως τρόπο απελευθέρωσης από τις τωρινές συνθήκες. Η προσπάθεια πάντως αυτή δεν φαίνεται να τελεσφορεί καθώς το μεγάλο ποσοστό του υλικού το οποίο δέχονται δεν φαίνεται να συγκινεί τους συντάκτες κάτι που θα τους κάνει να δηλώσουν πως “στη μεγάλη τους πλειονότητα τα όσα μας στέλνονται είναι τόσο άστοχα, τόσο τσαπατσούλικα και

²²³ *Πρωτοπόροι*, Β΄ Περίοδος, τ. 3, 04/1931.

²²⁴ Χριστίνα Ντουνιά, *Λογοτεχνία και πολιτική στο μεσοπόλεμο. Τα λογοτεχνικά περιοδικά της αριστεράς: 1924-1936*, Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ), 1988, σ. 89.

τόσο βιαστικά γραμμένα, ώστε να καταντά πραγματική πρόκληση στον κοινό νου αυτή και μόνη η αποστολή τους”.²²⁵

Πολλοί συγγραφείς συνεργάστηκαν με τους *Πρωτοπόρους* όπως ο Ασημάκης Πανσέληνος και ο Πέτρος Στυλίτης, η Σωτηρία Ιατρίδου, ο Ρήγας Γκόλφης καθώς και ο Γιοσέφ Ελιγιά. Ενδιαφέρον επίσης προκαλούν οι συχνές δημοσιεύσεις ποιημάτων από Έλληνες της ΕΣΣΔ όπου μπορεί κάποιος να εντοπίσει το ιδιαίτερο αλφάβητο που είχαν καθιερώσει εκεί. Επίσης, στο περιοδικό δημοσιεύονται πολλοί Κύπριοι ποιητές (το τεύχος του Νοέμβριου του 1931 θα ασχοληθεί σχεδόν αποκλειστικά με αυτούς παρουσιάζοντας στο κοινό και τον Ναζίμ Χικμέτ²²⁶) όπως ο Νίκος Νικολαΐδης, ο Λεωνίδας Παυλίδης ο οποίος για μια μικρή περίοδο είχε διατελέσει αρχισυντάκτης του *Ριζοσπάστη*, και ο Τεύκρος Ανθίας ο οποίος με την ποιητική του συλλογή *Τα σφυρίγματα του αλήτη* είναι για τους συντάκτες του περιοδικού “δείγμα σπουδαίου ταλέντου μέσα στην ξεραΐλα”.²²⁷ Από αυτή την κριτική φαίνεται πως οι αντιλήψεις που ίσχυαν τη δεκαετία του 1920, όπου η καταγγελία των αστικών αξιών και η προβολή της παρακμής της κοινωνίας εντάσσονταν στην επαναστατική τέχνη, επιβιώνουν ως τις αρχές του 1930. Τελευταία αποτύπωση αυτής της τάσης στους *Πρωτοπόρους* θα είναι η δημοσίευση του ποιήματος της Γαλάτειας Καζαντζάκη “Αμαρτωλό”²²⁸.

Η Καζαντζάκη από νωρίς μπαίνει στο στόχαστρο για αυτές τις εκφραστικές επιλογές οι οποίες τη δεκαετία του 1930 δεν συνάδουν πλέον με το κομμουνιστικό όραμα. Ποιήματα όπως το “Αμαρτωλό” με στίχους όπως “σπίτι, πατρίδα έχω τα μπουρδέλα... το σήμερα χειρότερο απ’ το χτες και τ’ αύριο απ’ το σήμερα θε να ‘ναι, φιλιά από στόματ’ άγνωστα, βρισιές κι οι χωροφύλακες να με τραβολογάνε” και το οποίο περιγράφει την παρακμή της αστικής κοινωνίας και τις καθημερινές δυσκολίες, έρχονται σε αντίθεση με το θετικό κι επαναστατικό πρόσταγμα που θέλει να προβάλλει το ΚΚΕ. Ενδεικτική είναι η κριτική για το βιβλίο της *Ιπ.μ. - Ιμ.μ.* στο πρώτο τεύχος του περιοδικού όπου ο κριτικός αποδοκιμάζει την έλλειψη επαναστατικής συνειδητοποίησης και την απουσία μιας “θετικής αγανακτισμένης προσωπικότητας”.²²⁹ Η Καζαντζάκη θα απαντήσει μέσα από την αυτοκριτική της που δημοσιεύεται στο επόμενο τεύχος πως “όλα στο αστικό καθεστώς έτσι τα βλέπω, είναι σαπίλα, εκμετάλλευση, βία. Τώρα, αν στα διηγήματα μου οι

²²⁵*Πρωτοπόροι*, Β΄ Περίοδος, τ. 5, 06/1931.

²²⁶*Πρωτοπόροι*, Β΄ Περίοδος, τ. 10, 11/1931.

²²⁷*Πρωτοπόροι*, Α΄ Περίοδος, τ. 2, 03/1930.

²²⁸*Πρωτοπόροι*, Α΄ Περίοδος, τ. 3, 04/1931.

²²⁹*Πρωτοπόροι*, Α΄ Περίοδος, τ. 1, 02/1930.

περισσότεροι τύποι είναι ξεπεσμένοι ηθικά αντί να είναι επαναστάτες, αυτό συμβαίνει επειδή από τέτοιους πλεονάζει η ζωή γύρω μου”.²³⁰ Όπως γίνεται φανερό και στην περίπτωση της Καζαντζάκη χρησιμοποιείται και πάλι η δημόσια αυτοκριτική ως πειθαρχικό μέσο για την παρέκκλιση από τη γραμμή του κόμματος. Η δημόσια αυτοκριτική αποτελεί μια ιδιαίτερη πτυχή του κομμουνιστικού κινήματος και συναντάται συχνά στα κομματικά έντυπα της εποχής.

Η διαφοροποίηση αυτή απέναντι στην Καζαντζάκη σε συνδυασμό με την δημοσίευση της καινούργιας εκδοχής από “Το Φως που Καίει” του Βάρναλη, το οποίο έχει χαρακτηριστεί ως “ευκρινές και πρώιμο δείγμα σοσιαλιστικού ρεαλισμού, αφού περικλείει ορισμένα στοιχεία που συνδέονται άρρηκτα με τις αρχές του δόγματος: μαχητικότητα, επαναστατική αισιοδοξία, θετικό πρότυπο, καθαρότητα”²³¹, αποτελούν τα πρώτα δείγματα της πορείας που θα ακολουθήσει η αριστερή διάνοηση στη δεκαετία του 1930. Συγχρόνως οι νέες απόψεις που εκφράζονται, εγκαταλείποντας τις προηγούμενες κυρίαρχες τροτσικιστικές θέσεις, είναι σαφώς επηρεασμένες από την Σοβιετική Ρωσία όπου η “αντίληψη των θεωρητικών του Προλετκούλτ ήταν ότι η καινούρια, προλεταριακή κουλτούρα μπορεί να δημιουργηθεί μόνο από τις δυνάμεις του ίδιου του προλεταριάτου, χωρίς τη συμβολή διανοουμένων που προέρχονται από άλλες τάξεις και που θα μπορούσαν γι’ αυτό να νοθεύσουν τον ταξικό χαρακτήρα αυτής της κουλτούρας”²³² κάτι που φανερώνεται και από τις δημοσιεύσεις άρθρων του Λουνατσάρσκι. Η ανάγκη της επαναστατικής διεξόδου γίνεται φανερή και από δημοσιεύματα στη *Νεολαία* στην οποία εκείνη την περίοδο δημοσιεύεται η θέση πως “εμείς όμως οι εργάτες δεν πρέπει να αφήνουμε να μας πιάνει η απελπισία και να τρελαινόμαστε, αλλά ν’ αγωνιζόμαστε ενωμένοι για το γκρέμισμα του καπιταλισμού”.²³³

Στις σελίδες του περιοδικού υπάρχει συχνή ανταπόκριση από τις συνεδριάσεις της “Ένωσης Ελλήνων Λογοτεχνών” και της “Εταιρίας Θεατρικών Συγγραφέων”. Επίσης, μέσα από τους *Πρωτοπόρους*, οι αναγνώστες ενημερώνονται για την ίδρυση και τις διαλέξεις των “Φίλων της ΕΣΣΔ”, στους οποίους συμμετέχουν αρκετοί διανοούμενοι, επιστήμονες και καλλιτέχνες, μεταξύ τους ο Καζαντζάκης και ο Γληνός, του οποίου οι σχέσεις με το ΚΚΕ φαίνεται ότι αρχίζουν αυτή την περίοδο να εξομαλύνονται καθώς αρχίζει να δημοσιεύει άρθρα του στο περιοδικό.

²³⁰ *Πρωτοπόροι*, Α΄ Περίοδος, τ. 2, 03/1930.

²³¹ Δημήτρης Κόκορης, *Η εισαγωγή κανονιστικών αρχών στο λογοτεχνικό πεδίο, Η παρέμβαση της ελληνικής Αριστεράς του μεσοπολέμου (1930-936)*, Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 1994, σ. 186.

²³² Αντώνης Βογιάζος, *Σοσιαλισμός και κουλτούρα, 1917-1932, τόμος Α΄*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1978, σ. 25.

²³³ *Νεολαία*, 15/07/1932.

Τον Νοέμβριο του 1931 κυκλοφορεί το τελευταίο τεύχος στο οποίο συμμετέχει ο Πικρός. Σε αυτό γίνεται μια αναφορά σε αλλαγές που συμβαίνουν στην συντακτική επιτροπή. Στο ίδιο τεύχος δημοσιεύει και ο Πικρός μια απάντηση όπου αναφέρει “εξάντλησα όλα τα δυνατά μέσα για να προσφύγω στον αρμόδιο πολιτικό οργανισμό σύμφωνα με την ταξική πειθαρχία που τήρησα απαρέγκλιτα από μακρυνά χρόνια... Η μηχανογραφία ήταν τόσο καλά στημένη, ώστε ήταν αδύνατον να ακουσθώ... δεν μου μένει παρά να προβώ σε τούτη τη δήλωση. Ασφαλώς δεν είναι ο καλύτερος ταξικός δρόμος. Αλλά δεν τον διάλεξα εγώ. Οι προσωπικές ραδιουργίες μου απόκλεισαν κάθε άλλη διέξοδο.”²³⁴

Η απομάκρυνση του Πικρού τον ίδιο μήνα που γίνονται και οι αλλαγές στην ηγεσία του κόμματος με την παρέμβαση της Κομμουνιστικής Διεθνούς είναι δύσκολο να θεωρηθεί τυχαία. Η νέα ηγεσία φαίνεται πως εισηγήθηκε την απομάκρυνση του Πικρού και ζήτησε να τους παραδώσει τον τίτλο του περιοδικού κάτι που αυτός αρνήθηκε καθώς θεωρούσε το περιοδικό δικό του δημιούργημα.²³⁵ Με την δημοσίευση της απάντησης του ο Πικρός ουσιαστικά έρχεται σε ρήξη με το ΚΚΕ. Θα βγάλει ένα ακόμη τεύχος των *Πρωτοπόρων*, τον Δεκέμβριο της ίδιας χρονιάς, συνοδευόμενο με τη φράση “προς μια πραγματική ομαδική προσπάθεια” στο οποίο θα προσπαθήσει να εξηγήσει τους λόγους της απομάκρυνσης του κάνοντας σκληρή επίθεση στην υπόλοιπη συντακτική ομάδα αλλά και στο κόμμα.²³⁶ Η προσπάθεια του αυτή θα αποδειχθεί άκαρπη καθώς αυτό το τελευταίο τεύχος δεν αγοράζεται από κανέναν ενώ μέχρι και οι συνδρομητές επιστρέφουν τα τεύχη που τους έχουν σταλεί.²³⁷

²³⁴“Η Σύνταξη των Πρωτοπόρων”, *Πρωτοπόροι*, Β΄ Περίοδος, τ. 10, 11/1931

²³⁵“Η Σύνταξη των Πρωτοπόρων”, *Πρωτοπόροι*, Β΄ Περίοδος, τ. 10, 11/1931. Πέτρος Πικρός, “Γιατί υπερασπίζω τους Πρωτοπόρους”, *Πρωτοπόροι*, Β΄ Περίοδος, τ. 11-12, 12/1931-01/1932.

²³⁶Πέτρος Πικρός, “Γιατί υπερασπίζω τους Πρωτοπόρους”, *Πρωτοπόροι*, Β΄ Περίοδος, τ. 11-12, 12/1931-01/1932.

²³⁷Χριστίνα Ντουριά, *Λογοτεχνία και πολιτική στο μεσοπόλεμο. Τα λογοτεχνικά περιοδικά της αριστεράς: 1924-1936*, Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ), 1988, σ. 98.

4^ο Κεφάλαιο: Μέχρι τη δικτατορία του Μεταξά

4.1 Η κρατική καταστολή

Μετά τη δικτατορία του Πάγκαλου και ειδικά μετά το 1927 εντοπίζεται και μια ανάκαμψη των απεργιακών κινητοποιήσεων στις οποίες πρωτοστατούν οι καπνεργάτες οι οποίοι μετράνε και πολλούς νεκρούς στις συγκρούσεις τους με τις Αρχές. Οι καπνεργάτες στα τέλη του 1920 υπολογιζόταν πως φτάνουν τους 43.000 και θεωρούνταν μια “επικίνδυνη τάξη”.²³⁸ Αυτές οι κινητοποιήσεις φτάνουν στο αποκορύφωμα τους τον Ιούνιο του 1928, κι ενώ έχουν έλθει ξανά στην εξουσία οι Φιλελεύθεροι με αρχηγό τον Βενιζέλο, όταν καταλήγουν συνολικά να απεργούν 60.000 εργαζόμενοι. Παράλληλα, όπως έχει ήδη αναφερθεί, πολλές ομοσπονδίες εργαζομένων που είναι κοντά στο ΚΚΕ όπως οι καπνεργάτες, οι οικοδόμοι και μηχανουργοί, οι τροχιοδρομικοί, οι τυπογράφοι και άλλοι μαζί με Εργατικά Κέντρα, την Εργατική Βοήθεια (ελληνικό τμήμα της Διεθνούς Κόκκινης Βοήθειας με στόχο την υποστήριξη των διωκόμενων αγωνιστών) καθώς και οργανώσεις αθλητισμού αλλά και θυμάτων πολέμου συγκροτούν την Ενωτική ΓΣΕΕ²³⁹ η οποία στην πορεία εξελίσσεται σε σημαντική δύναμη. Πολλά από αυτά τα σωματεία κυκλοφορούν αυτοσχέδιες εφημερίδες και τις μοιράζουν στους άλλους εργάτες.²⁴⁰ Σημαντική είναι και η προσπάθεια συγκρότησης πυρήνων μέσα στο στρατό καθώς το 1930 κυκλοφορούν διάφορα κομμουνιστικά έντυπα μέσα στο στρατό όπως *Τηλεγραφήτης και Σκαπανέας, Ο Φαντάρος* και άλλα. Πέρα από αυτές τις εκδόσεις, είναι σίγουρο ότι το 1933 κυκλοφορούν 13 επίσημα έντυπα που ελέγχονται από το ΚΚΕ. Αυτά είναι ο *Ριζοσπάστης*, η *Νεολαία*, ο *Εργάτης* (όργανο της ενωτικής ΓΣΕΕ), το *Δελτίο της Εργατικής Βοήθειας*, η *Φτωχολογιά του Κάμπου*, η *Φωνή του Εργάτη*, η *Λευτεριά*, η *Φωνή του Σκλάβου*, το *Εμπρός*, η *Σπίθα*, ο *Εργάτης Θαλάσσης*, ο *Υπαλληλικός Κήρυξ* και η *Φοιτητική Σημεία*.²⁴¹

Η κυβέρνηση, τον Ιούλιο του 1929, προχώρησε στην ψήφιση του “Νόμου περί προστασίας του κοινωνικού καθεστώτος”, περισσότερο γνωστού ως “Ιδιώνυμο”. Το στίγμα του νόμου έδωσε ο

²³⁸Εκ των οποίων οι 26.000 ήταν άντρες και οι 17.000 γυναίκες, Αντώνης Λιάκος, *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, Το διεθνές γραφείο εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Νεφέλη, Αθήνα, 2016, σ. 421 και σ. 430.

²³⁹Γιώργος Ν. Αλεξάτος, *Η εργατική τάξη στην Ελλάδα, Από την πρώτη συγκρότηση στους ταξικούς αγώνες του μεσοπολέμου*. Αναθεωρημένη Β΄ Έκδοση. Κουκκίδα, Αθήνα, 2015, σ. 251.

²⁴⁰Πχ. Στον Βόλο κυκλοφορεί ο γραμμένος στο χέρι Κόκκινος *Μηχανουργός* ως όργανο του Κομμουνιστικού πυρήνα ο οποίος καταγράφει τα προβλήματα των εργατών και τους καλεί να γίνουν μέλη του ΚΚΕ και της ΟΚΝΕ, *Κόκκινος Μηχανουργός*, 06/07/1930. Αντίστοιχα την ίδια εποχή στην Αθήνα κυκλοφορεί από τον Κομμουνιστικό Πυρήνα Μεταξουργείου η *Εφημερίδα Εργοστασίων* η οποία καλεί σε εκλογή αντιπροσώπων που θα πάνε στη Ρωσία ώστε να ενημερώσουν κατόπιν τους Έλληνες εργάτες για την εκεί κατάσταση, *Εφημερίδα Εργοστασίων*, 04/1930.

²⁴¹*Ριζοσπάστης*, 23/07/1933.

ίδιος ο Βενιζέλος ο οποίος διακήρυττε “Να εξηγούμεθα. Εάν είσθε κομμουνιστάι είσθε εχθροί του Κράτους και θα διαλύσωμεν τα σωματεία σας ως εχθρικά. Δεν σας αναγνωρίζομεν το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι ίνα γίνεσθε ισχυρότεροι και εχθρικότεροι προς το Κράτος”.²⁴² Το “Ιδιώνυμο” έβαλε στο στόχαστρο τους κομμουνιστές αλλά κι ευρύτερα όλη την οργανωμένη εργατική τάξη. Εξάλλου είχε ήδη ιδρυθεί η Υπηρεσία Ειδικής Ασφάλειας με στόχο την παρακολούθηση της “ξένης προπαγάνδας και του κομμουνισμού”.²⁴³ Συνέπεια αυτής της πολιτικής του Βενιζέλου θα είναι χιλιάδες συλλήψεις, καταδίκες κι εκτοπίσεις, η εκτός νόμου τοποθέτηση της Ενωτικής ΓΣΕΕ, η απαγόρευση των απεργιών στον δημόσιο τομέα καθώς και σοβαροί τραυματισμοί και δολοφονίες ατόμων που συμμετέχουν σε διάφορες κινητοποιήσεις. Αντίστοιχα στον στρατό είναι συχνές οι διώξεις και τα βασανιστήρια με συχνές αναφορές όλων των εντύπων της αριστεράς στις συνθήκες ζωής στον Πειθαρχικό ουλαμό Καλπακίου.

Στη μονάδα αυτή, που ξεκίνησε να λειτουργεί το 1924, στέλνονταν κυρίως κομμουνιστές στρατιώτες, καθώς και ναύτες μετά την κατάργηση της “Μαρμάρως”²⁴⁴, αλλά και περιθωριακοί. Ο Φλούντζης περιγράφει πως “έστελναν εκεί και μερικά στραβόξυλα, χασικλήδες και αλήτες. Αλλά αυτοί ήταν “εθνικόφρονες” “τα καλά παιδιά” τους, και όσους κατάφερναν τους χρησιμοποιούσαν για να παρακολουθούν τους άλλους, τους κομμουνιστές, να τους προκαλούν, να τους επιτίθενται, να τους βασανίζουν. Για να του κάνουν δηλαδή ακόμη πιο μαρτυρική τη ζωή”.²⁴⁵ Οι στρατιώτες που στέλνονταν εκεί αναγκάζονταν σε 16 -18 ώρες εργασία την ημέρα, τους απαγορευόταν η συζήτηση και το διάβασμα ενώ δεν έλειπαν και τα βασανιστήρια. Αυτά δικαιολογούν και την άποψη πως “αν τα νησιά του Αιγαίου είναι Ελληνική Σιβηρία, το Καλπάκι είναι η Σαχαλίνη της Ελλάδος”.²⁴⁶ Συχνές φυσικά είναι και οι αντιδράσεις καθώς δεν λείπουν οι συγκρούσεις ενώ την 1^η Σεπτεμβρίου του 1930 θα σημειωθούν σημαντικά επεισόδια μεταξύ στρατιωτών και φρουρών. Η δίκη που ακολούθησε αλλά και γενικά τα βασανιστήρια που αντιμετωπίζουν οι στρατιώτες στο Καλπάκι αποτελούν μόνιμο σημείο αναφοράς για το ΚΚΕ αυτή την περίοδο καθώς τα έντυπα που

²⁴²Μαρία Αγγέλη, *Ο Κόσμος της εργασίας, Γυναίκες και άντρες στην παραγωγή και επεξεργασία του καπνού*, Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα, 2007, σ. 362.

²⁴³ Πολυμέρης Βόγλης, *Η Εμπειρία της φυλακής και της εξορίας. Οι πολιτικοί κρατούμενοι στον εμφύλιο πόλεμο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2004, σ.58.

²⁴⁴Η ναυτοφυλακή Αιγαίο ή “Μαρμάρω” είχε την ίδια λειτουργία με το Καλπάκι αλλά για τους στρατιώτες που υπηρετούσαν στο ναυτικό. Δυστυχώς οι λίγες αναφορές σε αυτή είναι σκόρπιες και καθόλου αναλυτικές με αποτέλεσμα οι πληροφορίες σε σχέση με τη “Μαρμάρω” να είναι ελάχιστες.

²⁴⁵Αντώνης Φλούντζης, *Το Φοιτητικό Κίνημα 1923-1928*, Κέδρος, Αθήνα, 1983, σ. 416.

²⁴⁶Αβραάμ Μπεναρόγιας, *Η Πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου*, Β΄ Έκδοση, Κομμούνια, Αθήνα, 1986, σ. 71.

πρόσκεινται σε αυτό δημοσιεύουν συνεχώς ανταποκρίσεις ενώ η *Νεολαία* καλεί για την μεταφορά της πάλης “απ’ τα εργοστάσια στον στρατώνα”.²⁴⁷ Τελικά το “Καλπάκι” θα κλείσει το 1934 μετά από μεγάλες διαμαρτυρίες και αντιδράσεις από μεγάλο μέρος της κοινής γνώμης.

4.2 Οι Νέοι Πρωτοπόροι

Στο λογοτεχνικό πεδίο, τον Δεκέμβριο του 1931 κυκλοφορεί το περιοδικό *Νέοι Πρωτοπόροι*. Στο αρχικό άρθρο με τίτλο “Πάνου από άτομα με νέα ορμή προς τη μάζα” ο Πικρός στοχοποιείται ως “η μεγάλη πληγή του κινήματος” ενώ κατηγορείται και για το πώς διαχειρίστηκε το ταμείο του περιοδικού ενώ αλλού ο εκδότης Γκογκώνης, ο οποίος αρχικά υπερασπίστηκε τον Πικρό, δηλώνει πως παραπλανήθηκε και πως θα στηρίζει το νέο περιοδικό. Η άποψη της συντακτικής ομάδας για τον πρώην συνεργάτη τους συμπυκνώνεται στο επίγραμμα του πρώτου τεύχους όπου σημειώνουν “Ενθάδε κείται ο Πικρός και να τον κλαις διαβάτη έζησε σαν Γκόρκι μιτασιόν και πέθανε σαν Ιστράτι”.²⁴⁸

Από νωρίς τίθεται ξανά το ζήτημα της σύνδεσης με τη μάζα αλλά και της λειτουργίας των ομάδων των *Πρωτοπόρων* όπου γίνεται ξεκάθαρο ότι η σύνθεση πρέπει να “περικλείει άτομα από τα πιο διάφορα κοινωνικά στρώματα... της κουλτούρας και της κοινωνικής δράσης, δεν επιτρέπει να παίρνουν οι ομάδες έναν αποκλειστικό χαρακτήρα, να γίνονται π.χ. ομάδες φιλολογούντων ή ομάδες επιστημόνων”.²⁴⁹ Ενώ τονίζεται ότι οι κύκλοι “δεν είναι οργανωτική ομάδα αλλά απλώς τρόπος οργάνωσης της εργασίας στα διάφορα επίπεδα... εξαρτώνται απευθείας από το Κεντρικό Γραφείο που παρακολουθεί τις εργασίες τους και συγκεντρώνει τ’ αποτελέσματα τους.. δεν απασχολούνται με τα γενικά ζητήματα ιδεολογικά ή οργανωτικά των *Πρωτοπόρων* αλλά μόνο με τα ειδικά τους θέματα”.²⁵⁰

Πάντως πέρα από τις εκθέσεις, διάφορες εκδηλώσεις των ομάδων πραγματοποιούνται συχνά στην Αθήνα όπως διαλέξεις για τον πόλεμο, την θρησκεία, την ΕΣΣΔ και τον αλκοολισμό. Επίσης γίνονται ψυχαγωγικές εκδηλώσεις όπως παραστάσεις θεάτρου σκιών με τον Καραγκιόζη ενώ δίνονται κι εσωτερικά μαθήματα για την κατάρτιση των μελών τους.²⁵¹ Αντίστοιχες

²⁴⁷*Νεολαία*, 01/10/1932.

²⁴⁸Ο Ιστράτι που παλιότερα αποτελούσε πρότυπο για τους κομμουνιστές μετά το 1929, όταν δηλαδή εναντιώθηκε στο σοβιετικό καθεστώς, παρουσιάζεται συχνά από τις σελίδες του περιοδικού ως αντιδραστικός και προδότης. *Νέοι Πρωτοπόροι*, τ. 1, 12/1931.

²⁴⁹*Νέοι Πρωτοπόροι*, τ. 1, 12/1931.

²⁵⁰*Νέοι Πρωτοπόροι*, τ. 2, 01/1932.

²⁵¹Κάποια στοιχεία από τη δράση των ομάδων της Αθήνας δίνονται στο διπλό τεύχος του καλοκαιριού του 1932 όπου κατακρίνονται και όσες ομάδες απομακρύνονται από την “πρακτική δουλειά” κάνοντας “υψηλή θεωρητικολογία”. *Νέοι*

παραστάσεις θεάτρου σκιών αλλά και με ηθοποιούς διοργανώνουν συχνά και οι Εργατικές Λέσχες στις οποίες συμμετέχουν αρκετοί εργάτες.²⁵² Το ίδιο συμβαίνει και σε διάφορες πόλεις της χώρας με δράσεις και διαλέξεις από ομιλητές που προέρχονται από τον κύκλο του περιοδικού οι οποίες φέρονται να έχουν μεγάλη συμμετοχή, πχ. στον Βόλο σε μια αντιπολεμική διάλεξη γράφεται πως παρευρέθηκαν χίλια άτομα.²⁵³ Παρόλο που τα μέλη της συντακτικής ομάδας δεν δημοσιεύουν, λόγω ιδιώνυμου, τα ονόματα τους είναι γνωστό πως αυτή απαρτιζόταν από τους Φούλα Χατζηδάκη, Ασημάκη Πανσέληνο, Γιάννη Κορδάτο, Πέρσα Βλάση, Νίκο Κατηφόρη, Σταύρο Τσακίρη και τον τυπογράφο Κώστα Παπούλια. Συχνά επίσης αρχίζει να εμφανίζεται το όνομα του Μιλτιάδη Πορφυρογένη ο οποίος είναι υψηλό στέλεχος του ΚΚΕ. Πλάι στους παλιούς συνεργάτες όπως η Καζαντζάκη, ο Βάρναλης, ο Λαπαθιώτης, που θα δημοσιεύσει εκεί το “Τραγούδι για το ξύπνημα του Προλεταριάτου”, και ο Καρθαίος προστίθενται τα ονόματα του Νικήτα Ράντου και του Γληνού καθώς και νέων συγγραφέων όπως του Θέμου Κορνάρου, του Τάκη Κοντού, του Στρατή Τσίρκα, του Μανώλη Κανελλή και άλλων. Παράλληλα μαζί με τις μεταφράσεις του Λουνατσάρσκι και του Λένιν ή του Γκόρκι συναντά κανείς λογοτεχνικά έργα των Μαγιακόφσκι, Χικμέτ και Αραγκόν. Παράλληλα στην Αθήνα στις αρχές του 1930 η Πρεσβεία της ΕΣΣΔ αρχίζει να έχει μια πιο παρεμβατική πολιτιστική δράση διοργανώνοντας κύκλους μαθημάτων γλώσσας, εκθέσεις, διαλέξεις για την μαρξιστική αισθητική και τη σοβιετική τέχνη και άλλες πολιτιστικές εκδηλώσεις. Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται και η επίσκεψη του Λουνατσάρσκι στην Ακρόπολη το 1931.²⁵⁴

Παρά τις αλλαγές που υφίστανται στο περιοδικό οι *Νέοι Πρωτοπόροι* διατηρούν ως ένα βαθμό μετριοπαθείς απόψεις και φαίνονται να έχουν διάθεση να κρατήσουν ανοιχτούς ορίζοντες αν και από τις σελίδες τους κατακεραυνώνονται όσοι θεωρούνται αντιδραστικοί όπως π.χ. οι Μελάς, Κύρος, Μυριβήλης, Παπαδημητρίου, Πολίτης, Δημαράς, Τσάτσος, Μοσχοβίτης, Θεοτοκάς²⁵⁵ ή ανήκουν στην τροτσκιστική αντιπολίτευση η οποία συχνά απαξιώνεται από τις σελίδες του

Πρωτοπόροι, τ. 7-8, 06-07/1932. Ενδιαφέρον πάντως προκαλεί το γεγονός ότι “υψηλή θεωρητικολογία” προσάπτεται από την νέα Κ.Ε. και στην πρώην ηγεσία του κόμματος. Παναγιώτης Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα, τόμος Γ΄*, Γνώση, Αθήνα, 1993.

²⁵²“Πάνω από 500 εργάτες παρακολούθησαν την παράσταση της Εργατικής Λέσχης στον Πειραιά”, *Ριζοσπάστης*, 26/01/1932, Επίσης *Ριζοσπάστης*, 04/02/1927.

²⁵³*Νέοι Πρωτοπόροι*, τ. 6, 05/1932.

²⁵⁴Ευγένιος Δ. Ματθαίουπουλος, *Εικαστικές Τέχνες, Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα, 1922-1940, Ο Μεσοπόλεμος, Β΄ Τόμος*, Επιμέλεια: Χρήστος Χατζηιωσήφ, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2003, σ. 404 .

²⁵⁵Οι αναφορές είναι συχνές. Ενδεικτικά, *Νέοι Πρωτοπόροι*, τ. 9, 08/1932, *Πρωτοπόροι*, τ. 3-4, Μάρτιος-Απρίλιος/1933

περιοδικού ενώ δεν λείπουν τα άρθρα τα οποία επιτίθενται απευθείας στον Τρότσκι.²⁵⁶ Συγχρόνως φαίνεται να κρατάνε αποστάσεις από τα κομματικά στελέχη²⁵⁷ όπως φαίνεται από μία κριτική του βιβλίου του Π. Γ. Σκυτάλη, γραμματέα της Κομματικής Οργάνωσης Αθηνών, με τίτλο *Τέχνη και Συγγραφέας*. Εκεί διαβάζει κανείς πως “για να καταπιαστεί κανένας με το θέμα που καταπιάστηκε ο Σκυτάλης πρέπει να ναι πάρα-πολύ ειδικός. Δεν αρκεί μονάχα να ξαίρει το Μαρξισμό, να βάλει κάτω τα κιτάπια ν’ αρπάξει τσιτάτα από δώ και από κεί και να γράψει μόνο και μόνο για να σκαρώσει ένα βιβλίο και να παρουσιαστεί ως συγγραφέας... μέσα στα τόσα κακογραμμένα μαρξιστικά βιβλία στη χώρα μας παρουσιάζεται κι ένα ακόμα κακό που είναι το χειρότερο ίσως στο είδος του... δεν εξυπηρετεί την προσπάθεια δημιουργίας προλεταριακής τέχνης στη χώρα μας, αντίθετα τη βλάπτει και τη ζημιώνει... η γλώσσα του απαίσια από κάθε άποψη σε κάνει φοβερά ν’ αγαναχτείς... η εγκληματική απόπειρα του Σκυτάλη στη γλώσσα πρέπει να χτυπηθεί... μας απέδειξε ότι δεν έχει ιδέα από τέχνη και δεν είναι συγγραφέας”.²⁵⁸

Σε αυτό το κλίμα ξεκινά μια συζήτηση μέσα από το περιοδικό σχετικά με την προλεταριακή τέχνη, ζήτημα που είχε απασχολήσει ιδιαίτερα την αριστερά όλη την προηγούμενη δεκαετία, καθώς η συντακτική ομάδα αντιμετώπιζε δυσκολίες στον ορισμό της και συνεπώς στο να μπορεί να δώσει εν συνεχεία οδηγίες και στους επίδοξους προλετάριους συγγραφείς. Ο Κατηφόρης υποστηρίζει πως η τέχνη ως κοινωνικό φαινόμενο διαπερνάται από την πάλη των τάξεων και πως αυτή λειτουργεί ως αντανάκλαση της κοινωνίας και συνεπώς επηρεάζεται από τις αλλαγές που συμβαίνουν στο κοινωνικό γίνεσθαι. Αν και σημειώνει πως “η καλλιτεχνική δημιουργία χρειάζεται μια απεριόριστη ελευθερία” καταλήγει ότι για τον προλεταριακό συγγραφέα είναι απαραίτητη η επιστημονικά στηριγμένη προλεταριακή άποψη η οποία κατακτάται μέσα από τη μελέτη και την κατανόηση του μαρξισμού αλλά και μέσω της οργανικής σύνδεσης με τον πολιτικό φορέα της εργατικής τάξης.²⁵⁹ Οι απόψεις του Κατηφόρη, που μάλλον εκπροσωπούν τις απόψεις της συντακτικής ομάδας, σε συνδυασμό με τη δημοσίευση ενός άρθρου με τίτλο “Ο Λένιν για την

²⁵⁶Ενδεικτικά, *Νέοι Πρωτοπόροι*, τ. 11, 10/1932, *Νέοι Πρωτοπόροι*, τ. 9, 08/1932, *Νέοι Πρωτοπόροι*, τ. 7-8, 06-07/1932.

²⁵⁷Ο Νούτσος αναφέρει πως ο Σκυτάλης την περίοδο που του γίνεται αυτή η κριτική έχει πέσει σε δυσμένεια από τη νέα ηγεσία λόγω των δεσμών του με την ομάδα Χαϊτά. Από την άλλη η Ντουνιά βλέπει τον Σκυτάλη ως κομματικό στέλεχος με μεγάλη επιρροή ο οποίος στο βιβλίο του εκφράζει την υπάρχουσα “δυσαρέσκεια στα κομματικά μέλη για τη Συντακτική Επιτροπή ενός περιοδικού το οποίο, ενώ θεωρείται κομματικό, δεν ελέγχεται άμεσα από την κομματική πολιτική ηγεσία.” Παναγιώτης Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα*, τόμος Γ’, Γνώση, Αθήνα, 1993, σ. 50. Χριστίνα Ντουνιά, *Λογοτεχνία και πολιτική στο μεσοπόλεμο. Τα λογοτεχνικά περιοδικά της αριστεράς: 1924-1936*, Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ), 1988, σ. 104.

²⁵⁸*Νέοι Πρωτοπόροι*, τ. 7-8, 06-07/1932.

²⁵⁹*Νέοι Πρωτοπόροι*, τ. 3, 02/1932.

λογοτεχνία” στο οποίο αναφέρεται ότι “η λογοτεχνία πρέπει να γίνει λογοτεχνία κόμματος” και πως “η λογοτεχνική δράση πρέπει να αποτελεί συστατικό στοιχείο γενικότερων προλεταριακών ζητημάτων”²⁶⁰ κάνουν φανερή τη νέα τάση που αναδύεται.

Στο ζήτημα αυτό θα προσπαθήσει να απαντήσει, χωρίς να βρει συμμάχους, ο Νίκος Καλαμάρης (Νικόλας Κάλας - Νικήτας Ράντος - Μανώλης Σπιέρος) ο οποίος υποστηρίζει πως “οποιαδήποτε είναι η καταγωγή αυτού που ζωγραφίζει, γράφει ή συνθέτει, από τη στιγμή που η τέχνη αποτελεί γι’ αυτόν το κύριο μέσο της κοινωνικής εκδήλωσης, ο δημιουργός γίνεται διανοούμενος”, πως στην τέχνη “διασώζεται κάτι απολύτως προσωπικό που οφείλεται στο ορισμένο άτομο που το δημιούργησε” ενώ καταφέρεται ενάντια στην κυρίαρχη άποψη η οποία ταυτίζει την προλεταριακή τέχνη με τον ρεαλισμό. Επίσης, διατυπώνει έναν πολύ σημαντικό προβληματισμό πάνω στο πώς αντιμετωπίζουν οι κομμουνιστές την τέχνη καθώς μεταφέρει την αντίληψη πολλών κομμουνιστών που υποστήριζαν ότι αυτοί που διαβάζουν είναι κυρίως οι αστοί και άρα αυτοί που κάνουν τέχνη απευθύνονται και ταυτίζονται με τους αστούς και όχι με το προλεταριάτο.²⁶¹

Οι απόψεις του Καλαμάρη θα ξεσηκώσουν κύμα αντιδράσεων και θα αναγκάσουν την συντακτική ομάδα να δηλώσει ότι “οι γνώμες που δημοσιεύτηκαν ως τα τώρα δεν απηχούνε τις θέσεις τις δικές μας και γι’ αυτό δεν ευθύνονται γι’ αυτές παρά μόνον οι συγγραφείς τους”²⁶² ενώ σημειώνουν ότι σύντομα θα δημοσιεύσουν τις δικές τους θέσεις, κάτι που δεν γίνεται ποτέ. Στα τεύχη που ακολουθούν παρουσιάζεται μια συντονισμένη προσπάθεια αποδόμησης των απόψεων του Καλαμάρη μέσα από τα κείμενα των Νίκου Τετενέ, Μπάμπη Γλαφυρού, Σταύρου Τσακίρη και Θέμου Κορνάρου, οι οποίοι ανήκουν ταξικά στην εργατική τάξη, τα οποία συνοψίζονται στο ότι η λογοτεχνία πρέπει να υποτάσσεται στη γραμμή του κόμματος, στο ότι η προλεταριακή τέχνη μπορεί να παραχθεί μόνον από αληθινούς προλετάρους και τέλος στην υπεράσπιση του ρεαλισμού ως μόνης προλεταριακής τεχνοτροπίας η οποία εγγυάται πως το έργο τέχνης θα γίνει κατανοητό από το λαό.²⁶³ Χαρακτηριστικά είναι όσα γράφει ο Γλαφυρός: “Εμείς είμαστε οι εκφραστές των πόθων και των επιδιώξεων της εργατικής τάξης. Εκφράζουμε, γράφουμε, εξηγούμε τον πόνο, τη χαρά, τον αγώνα των εργατών ερμηνεύοντας και διατυπώνοντας τα αισθήματα και τα συναισθήματα τα δικά μας... Ράντο, Ράντο! Μήπως στραβομουτσούνιασε κανείς; Σε τέτοια

²⁶⁰ *Νέοι Πρωτοπόροι*, τ. 1, 12/1931.

²⁶¹ *Νέοι Πρωτοπόροι*, τ. 9, 08/1932.

²⁶² *Νέοι Πρωτοπόροι*, τ. 10, 09/1932.

²⁶³ *Νέοι Πρωτοπόροι*, τ. 10, 09/1932, *Νέοι Πρωτοπόροι*, τ.11, 10/1932, *Νέοι Πρωτοπόροι*, τ. 12, 11/1932.

περίπτωση ο Λένιν φώναζε: Κάτω οι εκτός κόμματος φιλόλογοι! Κάτω οι φιλολογικοί υπεράνθρωποι! Γ' ακούτε;".²⁶⁴ Εδώ να σημειωθεί ότι παρόλο που η συζήτηση διακόπτεται απότομα, όπως απότομα είχε διακοπεί και παλιότερα στη *Νέα Επιθεώρηση*, θα συνεχιστεί σε άλλα περιοδικά καθώς τις απόψεις τους πάνω στο ζήτημα θα εκφράσουν η Αλεξάνδρα Αλαφούζου, η οποία αργότερα θα μπει στην συντακτική ομάδα των *Νέων Πρωτοπορών*, από τις σελίδες του περιοδικού *Ο Κύκλος* και ο Αιμίλιος Χουρμούζιος από τις σελίδες της *Νέας Επιθεώρησης* η οποία επανεκδίδεται την περίοδο 1933-1934.²⁶⁵

Σαν επίλογος σε αυτά τα ζητήματα θα λειτουργήσει η δημοσίευση μιας σειράς άρθρων του Γληνού με τίτλο “Πνευματικές μορφές της αντίδρασης”. Σε ένα από αυτά ασχολείται με την τέχνη και διατυπώνει τον συλλογισμό πως “η τέχνη αντικαθρεφτίζει τη συνολική συνείδηση μιας κοινωνικής τάξης σε μια συγκεκριμένη στιγμή της συνολικής της διαδρομής, μετουσιωμένη μορφικά... στο επαναστατικό της ανέβασμα κάθε κοινωνική τάξη αντικρίζει αισιόδοξα την πραγματικότητα, που θέλει να την αλλάξει και να την υποτάξει... η τέχνη λοιπόν στην επαναστατική περίοδο κάθε κοινωνικής τάξης αντικαθρεφτίζοντας αυτή τη βασική σχέση της νέας τάξης προς την πραγματικότητα είναι ρεαλιστική, νατουραλιστική, θετική, πλούσια σε περιεχόμενο... η τέχνη, όταν η τάξη φτάνει στο κορύφωμα της κυριαρχίας της, γίνεται κλασική, και είναι στην ουσία της συμβολικός ρεαλισμός, δηλαδή η νέα πραγματικότητα υψωμένη σε σύμβολα κλασικά”.²⁶⁶ Ο Γληνός στη συνέχεια θα καταγγείλει τις σύγχρονες τεχνοτροπίες (εξπρεσιονισμός, κυβισμός, φουτουρισμός κλπ) ως αντιδραστικές καθώς προωθούν την φυγή από την πραγματικότητα και την διαστρεβλώνουν στο βαθμό που “οι μορφές αδειάζουν από περιεχόμενο, γίνονται τυπικά μορφικά σύμβολα. Η τέχνη γίνεται εντελώς φορμαλιστική και διακοσμητική”. Τέλος, αφού απαξιώσει όλα τα ελληνικά καλλιτεχνικά κινήματα που έχουν περάσει ή υφίστανται εκείνη τη στιγμή, από τον Παλαμά μέχρι τον Καβάφη, τον Σικελιανό και πολλούς άλλους, καταλήγει επαινώντας “τη δυναμικότητα της νέας ρεαλιστικής τέχνης που θα αισθητοποιήσει μορφικά το ορμητικό ανέβασμα του προλεταριάτου”.²⁶⁷ Στο ίδιο επίσης τεύχος δημοσιεύεται άρθρο του Τέρπου Πειλίδη με τίτλο “Φουτουρισμός. Αντίδραση κάτω από άλλες φόρμες” στο οποίο

²⁶⁴ *Νέοι Πρωτοπόροι*, τ. 11, 10/1932.

²⁶⁵ Αλεξάνδρα Αλαφούζου, “Προβλήματα Προλεταριακής Λογοτεχνίας”, *Ο Κύκλος*, τ. 1, 01/1933. Αντρέας Ζεβγάς, “Τα προβλήματα της προλεταριακής λογοτεχνίας”, *Νέα Επιθεώρηση*, τ. 2, 07/1933.

²⁶⁶ Παρόμοια τοποθέτηση στο ζήτημα του συμβόλου είχε κάνει και ο Κατηφόρης στο άρθρο του σημειώνοντας πως “Ο, τι αξίζει ένα πετυχημένο σύμβολο για τη μάζα πολλές φορές δεν αξίζει ολόκληρος αναλυτικός τόμος. Το απλό σύμβολο σφυρί-δρεπάνι μιλάει και συγκινεί τις προλεταριακές και αγροτικές μάζες”. *Νέοι Πρωτοπόροι*, τ. 3, 02/1932.

²⁶⁷ *Νέοι Πρωτοπόροι*, τ. 2, 02/1933.

επιτίθεται στους φουτουριστές για την στήριξη τους στον φασισμό, χωρίς όμως να γίνεται καμία αναφορά στον ρώσικο φουτουρισμό.

Εδώ πρέπει να σημειωθεί ότι στις 23 Απριλίου του 1932 στην ΕΣΣΔ η Κεντρική Επιτροπή του κόμματος είχε πάρει απόφαση σχετικά με την αναδιοργάνωση των λογοτεχνικών και καλλιτεχνικών σωματείων σύμφωνα με την οποία έπρεπε να διαλυθούν όλες οι ενώσεις καλλιτεχνών και να συγκροτηθούν ενιαίες ομάδες.²⁶⁸ Οι Έλληνες ενημερώνονται για τις εξελίξεις στην ΕΣΣΔ μέσα από ένα άρθρο του Γιουντίν στο οποίο επίσης επιτίθεται στον Μπογκνάνοφ για τις θέσεις του στο ζήτημα της προλεταριακής κουλτούρας οι οποίες, σύμφωνα με τον Λένιν, κρύβουν αστικές απόψεις, στον Μπουχάριν γιατί δεν συνδυάζει τα προβλήματα της κουλτούρας με την ταξική πάλη και τέλος στον Τρότσκι τον οποίο κατηγορεί ότι πάλεψε τη λενινιστική θεωρία τη προλεταριακής κουλτούρας καθώς “ο μενσεβίκος αυτός αρνιόταν ολότελα την προλεταριακή κουλτούρα.”²⁶⁹

Οι εξελίξεις στην ΕΣΣΔ και η παρέμβαση του Γληνού ουσιαστικά τερματίζουν την αναζήτηση των Ελλήνων κομμουνιστών γύρω από τα ζητήματα της τέχνης. Από εδώ και στο εξής οι απόψεις που διατύπωσε ο Γληνός αποτελούν τη βάση πάνω στην οποία πρέπει να κινείται η συγγραφή και η κριτική της λογοτεχνίας. Μόνη προσθήκη σε αυτό θα είναι η αναγνώριση της ύπαρξης του ταλέντου. Το ταλέντο ως απαραίτητη προϋπόθεση για την καλλιτεχνική δημιουργία, το όποιο το είχε προτείνει νωρίτερα η Αλαφούζου στην παρέμβαση της, θα το ενσωματώσουν και οι *Νέοι Πρωτοπόροι* στον λόγο τους, πριν την ένταξη της Αλαφούζου στην συντακτική ομάδα, επηρεασμένοι από ένα άρθρο του Λουννατσάρσκι το οποίο και δημοσιεύουν.²⁷⁰

Από τις αρχές του 1933 δημοσιεύονται στο περιοδικό επιστολές από αναγνώστες που ζητάνε την εκλαΐκευση των θεωρητικών θέσεων του περιοδικού και την προβολή περισσότερων προλετάρων συγγραφέων καθώς για να γίνει μαζικό το περιοδικό πρέπει να “γράφεται από τη μάζα για τη μάζα”.²⁷¹ Είναι άγνωστο το κατά πόσο αυτές οι επιστολές αντανάκλυσαν την πραγματικότητα ή τις απόψεις της Κ.Ε. του ΚΚΕ πάντως τον Ιούνιο του 1933 ανακοινώνονται αναδιοργανώσεις στην συντακτική επιτροπή. Η απερχόμενη συντακτική επιτροπή κατηγορείται ότι δεν απέκτησε στενή επικοινωνία με τη σοβιετική διάνοηση, δεν βοήθησε στην προώθηση των

²⁶⁸ Ο Βογιάζος μάλιστα υποστηρίζει πως αυτές οι αλλαγές ήταν προϊόν προσωπικών υποδείξεων του Στάλιν της οποίες υπαγόρευσε στον Μολότοφ ο οποίος ήταν υπεύθυνος για τα ζητήματα της κουλτούρας. Αντώνης Βογιάζος, Σοσιαλισμός και κουλτούρα, 1917-1932, τόμος Α΄, Θεμέλιο, Αθήνα, 1978, σ. 112-113, σ. 54-55.

²⁶⁹ *Νέοι Πρωτοπόροι*, τ. 11, 10/1932.

²⁷⁰ *Νέοι Πρωτοπόροι*, τ. 3-4, 03-04/1933.

²⁷¹ *Νέοι Πρωτοπόροι*, τ. 2, 10/1933.

επαναστατών καλλιτεχνών, δεν ξεσκέπασε τον ρόλο των σοσιαλδημοκρατών προδοτών και ότι είχε συγκεντρωτικές τάσεις με αποτέλεσμα να χαθεί ο κολεκτιβιστικός χαρακτήρας του περιοδικού.²⁷²

Με δεδομένο ότι ο Κατηφόρης είχε αποχωρήσει νωρίτερα, χωρίς όμως να απομακρυνθεί από τον κύκλο των συνεργατών, ο Κορδάτος είχε εκδιωχθεί γιατί είχε αρνηθεί να καταγγείλει τον Τρότσκι κι εναντίον του είχε ξεκινήσει άγριος πόλεμος²⁷³, ο Ράντος αντιμετωπιζόταν εχθρικά λόγω των απόψεων του, ενώ οι Βάρναλης και Καζαντζάκη βρίσκονταν στο περιθώριο εκείνη την περίοδο²⁷⁴, η απομάκρυνση των υπόλοιπων συντακτών του περιοδικού ήταν το τέλος της πορείας που είχε ξεκινήσει το 1930. Η συντακτική ομάδα του περιοδικού πλέον αποτελείται από τον Γληνό, το Νίκο Καρβούνη, τον Γιάννη Ζέβγο, τον Μιλτιάδη Πορφυρογένη και την σύζυγό του Φούλα Χατζηδάκη, η οποία είναι η μόνη που διατηρείται από την παλιά συντακτική επιτροπή καθώς είναι και κομματικό μέλος, και λίγο αργότερα σε αυτούς θα προστεθεί και η Αλεξάνδρα Αλαφούζου. Εντύπωση πάντως προκαλεί πως, σε όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου, οι σκληροί χαρακτηρισμοί που αποτυπώνονται για πρώην μέλη και συνεργάτες του κόμματος δεν στοχεύουν τόσο στην κριτική των πολιτικών τους επιλογών όσο στην ηθική τους απαξίωση. Όσοι αποκλίνουν από τη γραμμή του κόμματος παρουσιάζονται αμφισβητούμενοι ηθικά σε αντίθεση με τα μέλη του ΚΚΕ τον οποίων η “σιδερένια” ηθική τους κάνει να ξεχωρίζουν από τους υπόλοιπους ανθρώπους.

²⁷² *Νέοι Πρωτοπόροι*, τ. 6, 06/1933.

²⁷³ Ο Κορδάτος θα δεχθεί τα πυρά των πρώην συντρόφων του μέσα από τους “Νέους Πρωτοπόρους” (ο Ζέβγος θα τον χαρακτηρίσει “πολιτικάντη με αρχοντοχωριάτικη κουτοπονηριά”, “εσκιτζή του Μαρξισμού”, “απολογητή του σοσιαλσοβινισμού και της μπουρζουαζίας” και “σαστισμένη κότα της τροτσικιστικής διανόησης”, *Νέοι Πρωτοπόροι*, τ. 3, 03/1934) αλλά και από την *Κομμουνιστική Επιθεώρηση* όπου πάλι ο Ζέβγος από τα τέλη του 1933, όταν δηλαδή ξεκινά ο Κορδάτος να συνεργάζεται με τη *Νέα Επιθεώρηση*, θα αρχίσει να δημοσιεύει άρθρα στα οποία θα καταφέρεται εναντίον του. Ενδεικτικά, *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*, 15/10/1933, 15/11/1933, 01/01/1934.

²⁷⁴ Ο Βάρναλης σε συνέντευξη του τον Ιούλιο του 1932 εξυμνούσε τον Τρότσκι για το πνεύμα του, την επαναστατικότητα του και το συγγραφικό του ταλέντο. Στη συνέχεια με γράμμα του στους *Νέους Πρωτοπόρους* προσπάθησε ως ένα βαθμό να ανασκευάσει γράφοντας πως με αυτή του την τοποθέτηση δεν δικαιώνει την πολεμική του στάση απέναντι στην Σοβιετική Ένωση συμπληρώνοντας όμως ότι “Δεν δικαιολογείται σε μας, που δεν έχουμε κάνει ακόμη την επανάσταση μας, να χωρίζομαστε για ζητήματα, που ενδιαφέρουν κυρίως το παρελθόν της Ρουσικής Επανάστασης”. *Νέοι Πρωτοπόροι*, τ. 7-8, 06-07/1932. Ο Βάρναλης δεν ήταν συμπαθής λόγω του ότι δεν ήταν κομματικό μέλος και αντιμετωπιζόταν με καχυποψία, και αυτός και το έργο του για το οποίο διατυπώνονταν επιφυλάξεις ως προς τον επαναστατικό του χαρακτήρα, γι’ αυτό και “κρατήθηκε μακριά από τη μάζα γιατί θεωρήθηκε από εκείνους που κατέχανε ως τα τώρα τα πόστα της επαναστατικής διανόησης...ότι διαπνέεται από μια ειρωνεία για την κατάντια της και μια περιφρόνηση για την ικανότητα της”. Χριστίνα Ντουνιά, *Λογοτεχνία και πολιτική στο μεσοπόλεμο. Τα λογοτεχνικά περιοδικά της αριστεράς: 1924-1936*, Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ), 1988, σ. 72-73. Η Καζαντζάκη στα τέλη του 1932 θα απομακρυνθεί από το περιοδικό και δεν θα δημοσιεύει εκεί ως το 1936. Αφορμή μάλλον στάθηκε η κριτική για το έργο της *Ενώ το πλοίο ταξιδεύει* στους Νέους Πρωτοπόρους όπου μεταξύ άλλων κανείς διαβάσει πως πρόκειται για “ένα έργο που όχι μονάχα δεν είναι αριστερό μα δεν του λείπει κάπου κάπου και έκδηλος τόνος αντίδρασης... το έργο της είναι ένα έργο της επιφάνειας” και την κατηγορούν πως με την απάντησή της στην *Πρωία* σε ένα κριτικό που προσπάθησε να χτυπήσει το έργο ως επαναστατικό “αν δεν επέτυχε να πείσει τον κριτικό της ότι δεν είναι επαναστάτρια, έπεισε όμως τους επαναστάτες γι’ αυτό”. *Νέοι Πρωτοπόροι*, τ. 12, 11-12/1932.

Από τους *Νέους Πρωτοπόρους* επίσης εκείνη την περίοδο αρχίζει να προπαγανδίζεται η οργάνωση “Κοινωνική Αλληλεγγύη”, στην οποία υπεύθυνοι είναι ο Γληνός και ο Καρβούνης, και οι ομάδες των Πρωτοπόρων καλούνται να σχηματίσουν επιτροπές αλληλεγγύης “καθώς δεν είναι Πρωτοπόρος όποιος δε δουλεύει για τη δημιουργία Επιτροπών Αλληλεγγύης”.²⁷⁵ Τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι εργάτες δημοσιεύονται μέσα από επιστολές τους στα έντυπα του ΚΚΕ ενώ ήδη από το 1929 είχαν καθιερωθεί εκδηλώσεις προς τιμήν της Διεθνούς Εβδομάδας του παιδιού.²⁷⁶ Αυτή η αλλαγή γίνεται εμφανής από τα τέλη του 1932 όταν αφιερώθηκε ένα ολόκληρο τεύχος στην εξαθλίωση που βιώνουν τα παιδιά της εργατικής τάξης μέσα στο καπιταλιστικό καθεστώς και στα προβλήματα των απεργών όπου η συντακτική ομάδα ενημέρωνε ότι “σκοπός των Πρωτοπόρων είναι επίσης η ανάπτυξη προλεταριακής αλληλεγγύης”.²⁷⁷

Συγχρόνως, μέσω της μείωσης της καλλιτεχνικής θεματικής ύλης, γίνεται προφανές ότι το περιοδικό πλέον χρησιμοποιείται περισσότερο ως ευρύτερο όργανο του ΚΚΕ παρά σαν ένας περιοδικό τέχνης, και τα ζητήματα τέχνης πλέον νοούνται ως δευτερεύοντα και συμπληρωματικά στον ταξικό αγώνα. Αυτές οι αλλαγές είχαν ως αποτέλεσμα την έντονη πτώση στην κυκλοφορία του περιοδικού, το οποίο στις αρχές του 1933 ξεπερνούσε τις 5.000 πωλήσεις και διακήρυττε ότι στόχος είναι οι 10.000. Έτσι εξηγείται και η συχνότερη έκκληση των συντακτών το 1934 για μεγαλύτερη διάδοση του περιοδικού.

Παράλληλα, το περιοδικό καθιερώνει τη στήλη “Τα Περιοδικά” μέσα από την οποία ξεκινά έναν σκληρό πόλεμο σε μια σειρά από περιοδικά όπως η *Σοσιαλιστική Επιθεώρηση*, η *Ιδέα*, η *Κοινωνική Έρευνα*, το *Σήμερα*, η *Νεανική Ψυχή*, ο *Αθηναίος*, ο *Αντρωμός* και η *Νέα Επιθεώρηση*, η οποία αποτελεί και τον κύριο εχθρό. Η νέα συντακτική επιτροπή, έχοντας ενσωματώσει πλήρως τις απόψεις γύρω από την “τρίτη περίοδο” του καπιταλισμού και τον φασισμό εφαρμόζει το δόγμα της “τάξης εναντίον τάξης” χαρακτηρίζοντας όσους βρίσκονται εκτός ΚΚΕ ως “σοσιαλφασίστες”, “αρχαιοφασίστες” και “αγροτοφασίστες”. Ουσιαστικά από το 1933 οι *Νέοι Πρωτοπόροι* εισέρχονται σε μια περίοδο εσωστρέφειας λόγω της βαθιάς μολοσεβικοποίησης και της επιτηδευμένης προλεταριοποίησης που επιβάλλει η κομμουνιστική ιδεολογία και η κομματική πειθαρχία. Στο περιοδικό που το 1930 αυτοχαρακτηριζόταν ως “Όργανο της Προχωρημένης Διανοήσεως” γράφονται άρθρα κατά των διανοούμενων, όπου κατηγορείται η ελληνική διάνοηση ότι συμβιβάζεται με τον αστισμό ώστε να επιβιώνει, και διακηρύσσεται ότι “ο κομμουνισμός δεν έχει

²⁷⁵ *Νέοι Πρωτοπόροι*, τ. 1, 01/1933.

²⁷⁶ Χρήστος Ν. Τσιντζιλώνης, *ΟΚΝΕ 1922-1943, Λενινιστικό, μαχητικό σχολείο των νέων*, Σύγχρονη Εποχή, 1989, σ. 157.

²⁷⁷ *Νέοι Πρωτοπόροι*, τ. 12, 11-12/1932.

ανάγκη να μολυνθεί από τέτοια λέπρα”.²⁷⁸ Θα ήταν άδικο βέβαια να χρεωθεί μόνο στη νέα ηγεσία ή στη νέα συντακτική επιτροπή η καχυποψία απέναντι στους διανοούμενους. Από τις αρχές του 1920 οι διανοούμενοι αντιμετώπιζονταν από το ΣΕΚΕ με καχυποψία λόγω της “μικροαστικής τους ψυχολογίας” και η είσοδος τους στο κόμμα προϋπόθετε την “έγκριση τριών πεπειραμένων συντρόφων της Κεντρικής Επιτροπής”.²⁷⁹ Τέλος, ανακοινώνεται η εφαρμογή μιας απλοποιημένης ορθογραφίας ώστε το περιοδικό να έχει “όσο το δυνατό πιο ενιαία και απλή ορθογραφία”.²⁸⁰

Τον Αύγουστο του 1934 οι Γληνός και Βάρναλης παρακολούθησαν το Συνέδριο των Σοβιετικών Συγγραφέων στη Μόσχα. Οι *Νέοι Πρωτοπόροι* θα αφιερώσουν ένα έκτακτο τεύχος, τον Σεπτέμβριο του 1934, σε αυτό και θα δημοσιεύσουν τις τοποθετήσεις του Γκόρκι και των Ζντάνοφ, Ράντεκ ενώ στο επόμενο τεύχος θα ακολουθήσει η εισήγηση του Μπουχάριν²⁸¹ η οποία “στο Συνέδριο προκάλεσε σφοδρές κομματικές αντιδράσεις”.²⁸² Το συνέδριο ουσιαστικά εισάγει το δόγμα του σοσιαλιστικού ρεαλισμού με το οποίο “η ταλάντευση του θεωρητικού λόγου της αριστεράς ανάμεσα σε δύο πόλους που σχηματικά θα μπορούσαν να αποκληθούν ενγκελσιανή και λενινιστική αντίληψη περί λογοτεχνίας, σταματάει με την επικράτηση της λενινιστικής άποψης, η οποία στο συνέδριο παρουσιάζεται απαλλαγμένη από τους θεωρητικούς ή πολιτικούς δισταγμούς της”.²⁸³

Οι οδηγίες του Γκόρκι, σύμφωνα με τις οποίες η αστική τέχνη είναι υπερτιμημένη, οδηγούν στην σκλήρυνση της κριτικής, ειδικά μέσω της Αλαφούζου, καθώς βιβλία όπως *Ο Συνταγματάρχης Λιάπκιν* του Καραγάτση, *Αργώ* του Θεοτοκά και *Η δασκάλα με τα χρυσά μάτια* του Μυριβήλη θα χαρακτηρισθούν αδιάφορα για τους εργάτες αλλά και αντιδραστικά, ύποπτα αστικά

²⁷⁸*Νέοι Πρωτοπόροι*, τ. 7, 07/1934, *Νέοι Πρωτοπόροι*, τ. 8, 08/1933.

²⁷⁹*Εργατικός Αγών*, 07/03/1921 . Παναγιώτης Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα, τόμος Β΄*, Γνώση, Αθήνα, 1993, σ.86.

²⁸⁰Οι κανόνες ανακοινώνονται στα τέλη του 1932 (*Νέοι Πρωτοπόροι*, τ. 12, 11-12/1932) και καλούνται να εφαρμοστούν στις αρχές του 1933. *Νέοι Πρωτοπόροι*, τ. 02, 02/1933.

²⁸¹*Νέοι Πρωτοπόροι*, τ. 11, 11/1934. Η δημοσίευση της τοποθέτησης του Μπουχάριν, κατά την οποία εξέφρασε επιφυλάξεις για τη σχέση περιεχομένου και μορφής και στην οποία εξυμνούσε τον Μαγιακόφσκι, “δεν φαίνεται να έχει την έγκριση της σοβιετικής ηγεσίας και δεν δημοσιεύεται στην εφημερίδα Πράβντα, όπως οι προηγούμενες” Χριστίνα Ντουνιά, *Λογοτεχνία και πολιτική στο μεσοπόλεμο. Τα λογοτεχνικά περιοδικά της αριστεράς: 1924-1936*, Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ), 1988, σ. 216.

²⁸²Δημήτρης Κόκορης, *Η εισαγωγή κανονιστικών αρχών στο λογοτεχνικό πεδίο, Η παρέμβαση της ελληνικής Αριστεράς του μεσοπολέμου (1930-936)*, Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, 1994, σ. 16.

²⁸³Χριστίνα Ντουνιά, *Λογοτεχνία και πολιτική στο μεσοπόλεμο. Τα λογοτεχνικά περιοδικά της αριστεράς: 1924-1936*, Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ), 1988, σ. 190.

σκουπίδια.²⁸⁴ Επίσης το βιβλίο του πρώην συνεργάτη τους Πέτρου Πικρού *Από τον κόσμο που φεύγει στον κόσμο που έρχεται* κρίνεται πολύ αυστηρά καθώς ο συγγραφέας “ανίκανος να αντικρίσει το σήμερα, να νιώσει τους σκληρούς αγώνες που κάνει το προλεταριάτο για την κατάκτηση της εξουσίας και τη δημιουργία του πραγματικού πανανθρώπινου πολιτισμού, καταφεύγει στο όνειρο, και στην ουδέτερη ζώνη του μακρινού μέλλοντος, για να φαντασιοκοπήσει αχαλίνωτα, για να μουτζουρώσει το χαρτί με ό,τι του κατέβει”.²⁸⁵ Επίσης, ο Κατηφόρης κρίνοντας το βιβλίο του Βουτυρά *Κάλπικοι Πολιτισμοί* σημειώνει πως “παραδέρνοντας σε μια μικροαστική απογοήτευση γίνεται ο εκπρόσωπος μιας τέχνης της κατάπτωσης και βοηθάει έστω αρνητικά την ύπαρξη της ίδιας αυτής της κοινωνίας που τον έχει απογοητεύσει”.²⁸⁶ Πέρα από τη Γαλάτεια Καζαντζάκη και η Λιλίκα Νάκου κρίθηκε αρνητικά για το *Παραστρατημένοι* καθώς “όλος ο κόσμος της Νάκου είναι περιορισμένος ταξικά, είναι μονάχα αστικός”²⁸⁷ ενώ και ο ίδιος ο Κατηφόρης δέχτηκε σφοδρή κριτική και για το θεατρικό *Οι λύκοι και τα πρόβατα* και για το μυθιστόρημα *Η δικτατορία του Σατανά*.²⁸⁸ Βασική αρχή του σοσιαλιστικού ρεαλισμού, την οποία ακολουθούν οι συντάκτες, είναι η απόρριψη του νατουραλισμού και η αντικατάσταση της περιγραφής των γεγονότων με την επαναστατική προοπτική και λύση. Με βάση αυτή τη νέα πραγματικότητα κρίνονται ως αποτυχημένες πολλές συγγραφικές απόπειρες. Το βιβλίο *Ζωντανά Πτώματα* του Γιώργου Ζάρκου, το οποίο προλογίζει ο Βάρναλης και το οποίο διαφημίζεται από το περιοδικό, θεωρείται πως “αντιπαραβάλλει την τέχνη προς τη ζωή, προς την πραγματικότητα, σε μια αντίθεση σχεδόν εχθρική, νομίζοντας πως η τέχνη όχι μονάχα δε δια φωτίζει την πραγματικότητα, αλλά αντίθετα μας εμποδίζει να την ιδούμε τέτοια που είναι”.²⁸⁹ Το ίδιο αυστηρά θα κριθούν, χωρίς βέβαια να απαξιώνονται, και έργα άλλων νέων του Κορνάρου και του Καπούλια ενώ και για την πρώτη ποιητική συλλογή του Γιάννη Ρίτσου *Τρακτέρ* η Αλαφούζου σημειώνει “ο Γ. Ρ. δεν μπόρεσε ακόμη οριστικά στη φιλοσοφία του Μαρξισμού-Λενινισμού και η ιδεαλιστική αντίληψη της ζωής του κόσμου δεν έσβυσε ακόμη ολότελα από τη συνείδηση του... η σκοτεινή, η μπερδεμένη γλώσσα, το περιττό νοητικό παραφόρτωμα της φράσης, όπου κάθε έννοια έχει δύο και τρεις νοητικές προσθήκες κάνει την ποίηση του Ρ. απρόσιτη στις πλατιές μάζες αναγνωστών... εκείνη

²⁸⁴ *Νέοι Πρωτοπόροι*, τ. 12, 12/1933, *Νέοι Πρωτοπόροι*, τ. 1, 01/1934, *Νέοι Πρωτοπόροι*, τ. 2, 02/1934.

²⁸⁵ *Νέοι Πρωτοπόροι*, τ. 1, 01/1934.

²⁸⁶ *Νέοι Πρωτοπόροι*, τ. 11, 11/1934.

²⁸⁷ *Νέοι Πρωτοπόροι*, τ. 1, 01/1936.

²⁸⁸ *Νέοι Πρωτοπόροι*, τ. 2, 02/1933, *Νέοι Πρωτοπόροι*, τ. 6, 09/1935.

²⁸⁹ *Νέοι Πρωτοπόροι*, τ. 2, 02/1935.

μονάχα η ποίηση είναι προλεταριακή επαναστατική που προορίζεται για τις πλατιές μάζες και που παίρνει μέρος στον απελευθερωτικό αγώνα.²⁹⁰ Ενδεικτικό του κλίματος είναι η προκήρυξη διαγωνισμού τον Μάιο του 1934 για το καλύτερο ποίημα και το καλύτερο διήγημα στον οποίο κανείς δεν θα στεφθεί νικητής καθώς τον Φεβρουάριο του 1935 η συντακτική ομάδα θα ενημερώσει το κοινό πως παρόλο που δέχτηκαν άφθονα διηγήματα και ποιήματα κανένα δεν πληροί τα κριτήρια που έθετε ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός ώστε να κερδίσει. Η συντακτική επιτροπή θα χρησιμοποιήσει αυτή την αποτυχία εύρεσης νικητών για να εκθέσει πιο καθαρά τις αρχές του σοσιαλιστικού ρεαλισμού που πρέπει να ακολουθούν όλοι οι επίδοξοι συγγραφείς.

Επίσης, στις σελίδες του περιοδικού δημοσιεύονται συχνά έργα τέχνης διάφορων ζωγραφικής καθώς και χαρακτηριστικής. Αυτή και η ξυλογραφία θεωρούνταν πως είναι τέχνη της μάζας και η σειρά των χαρακτηριστικών του Κορογιαννάκη με θέματα από τη ζωή των εργατών μπορεί να θεωρηθεί ως η πρώτη απόπειρα ελληνικής τέχνης προς την κατεύθυνση του ρεαλισμού με κοινωνική πρόθεση.²⁹¹ Άλλοι καλλιτέχνες των οποίων η δουλειά εμφανίζεται στο περιοδικό είναι ο Σπύρος Βασιλείου, ο Γιώργος Λυδάκης, ο Άλκης, ο Τάσος του οποίου τα έργα δημοσιεύονται πολύ συχνά στις σελίδες του περιοδικού αλλά και πολλοί άλλοι.

Μια ακόμη σημαντική προσθήκη στη συλλογιστική των συντακτών μετά το Συνέδριο της Μόσχας είναι η στροφή προς τη λαϊκότητα και την παράδοση. Ο Γκόρκι στην ομιλία που δημοσιεύτηκε στο περιοδικό εξυμνεί το “φολκλόρ, την προφορική δημιουργία του εργαζόμενου λαού”.²⁹² Η σύνταξη του περιοδικού τον Φεβρουάριο του 1935 θα δημοσιεύσει ένα άρθρο με τίτλο “Η τέχνη για τις μάζες”.²⁹³ Εκεί θα διαχωρίσει την αστική τέχνη σε αυτή που απευθύνεται σε ελάχιστους και την οποία ο λαός δεν μπορεί να κατανοήσει, και σε αυτή που είναι καταναλώσιμη από το λαό αλλά τον κρατάει στο σκοτάδι. Αφού απορρίπτει τελείως και τις δύο αυτές κατηγορίες θα καταλήξει στο συμπέρασμα πως ο λαός παραμένει προσκολλημένος στην λαϊκή παράδοση γιατί αυτή έχει περάσει στο αίμα του. Μ’ έναν ιδιαίτερα απλουστευτικό συλλογισμό οι συντάκτες καταλήγουν ότι όπως το 1821 ο λαός αντιμετώπιζε έναν τύραννο, έτσι και σήμερα αντιμετωπίζει έναν άλλο και συνεπώς “όπως ο λαός την εποχή της Τουρκοκρατίας μετουσίωσε καλλιτεχνικά τις πίκρες, τα βάσανα και το μίσος του απέναντι στον Τούρκο αγά, έτσι και στη νέα φάση της ταξικής

²⁹⁰ *Νέοι Πρωτοπόροι*, τ. 10, 10/1934.

²⁹¹ Ευγένιος Δ. Ματθαίουπουλος, *Εικαστικές Τέχνες, Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα, 1922-1940, Ο Μεσοπόλεμος, Β' Τόμος*, Επιμέλεια: Χρήστος Χατζηιωσήφ, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2003, σ. 434.

²⁹² *Νέοι Πρωτοπόροι*, Έκτακτο Τεύχος, 09/1934.

²⁹³ *Νέοι Πρωτοπόροι*, τ. 2, 02/1935.

πάλης ο προλετάριος θα δημιουργήσει τη δική του τέχνη, την προλεταριακή, εμπνευσμένος από τον αγώνα του απέναντι στο νέο δυνάστη: την αστική τάξη”.²⁹⁴

Με βάση αυτόν τον συλλογισμό το περιοδικό θα αρχίσει να ασχολείται περισσότερο με την επανάσταση του 1821 και τη λαϊκή παράδοση που εκφράστηκε μέσα από το κλέφτικο τραγούδι. Πρωταγωνιστικό ρόλο σε αυτήν την προσπάθεια έχει ο Ζέβγος ο οποίος, μετά την 6^η Ολομέλεια της Κ.Ε. του ΚΚΕ, εκδίδει το βιβλίο *Γιατί η επανάσταση στην Ελλάδα θα είναι αστικοδημοκρατική* στο οποίο επιτίθεται και στον Γιάννη Κορδάτο, που παλιότερα είχε αναγνωρίσει τη συμβολή της αστικής τάξης το 1821. Η νέα συλλογιστική που προωθεί το ΚΚΕ βάζει σε ρόλο πρωταγωνιστή της επανάστασης του 1821 τους αγροτικούς πληθυσμούς και τους εργάτες και τοποθετεί την αστική τάξη στο πλευρό της αντίδρασης. Το νέο αυτό μοντέλο εξυπηρετεί τον παραλληλισμό με την τότε κατάσταση και τη ανάγκη της επανάστασης. Οι κομμουνιστές γίνονται οι “μοναδικοί κληρονόμοι των επαναστατικών αγώνων του Εικοσιένα”, η επανάσταση γίνεται “συνέχιση και ολοκλήρωση του έργου του Εικοσιένα” και αυτή θα οδηγήσει στο να “εκμηδενιστούν και οι σημερινοί Σουλτάνοι και Μπραήμηδες, οι στραγγαλιστές φασίστες κι όλο τους το κοινωνικό οικοδόμημα των κάτεργων όπως εξαφανίστηκε στο ένα έχτο της γης”.²⁹⁵ Δεν θα ήταν υπερβολή να υποστηρίξει κανείς πως αντίστοιχα με τον Παπαρηγόπουλο νωρίτερα, τις καλλιτεχνικές αναζητήσεις της “γενιάς του 1930” και τον “Τρίτο Ελληνικό Πολιτισμό” του Μεταξά λίγο αργότερα, το ΚΚΕ με αυτόν τον τρόπο δημιουργεί και αυτό μια ελληνική ταυτότητα και εφευρίσκει μία ιστορική συνέχεια η οποία από τη μία εξυπηρετεί τα συμφέροντα του σε σχέση με το επαναστατικό αφήγημα και από την άλλη μπορεί εύκολα να διαδοθεί στους οπαδούς του. Σε αυτό το κλίμα οι κριτικοί του περιοδικού καλούν τους επίδοξους συγγραφείς να μελετούν το “δημοτικό τραγούδι”²⁹⁶ κι εδώ μπορούν να εντοπιστούν οι βάσεις της φρασεολογίας και των πρακτικών που ακολούθησε το ΚΚΕ κατά την δεκαετία του 1940. Όπως έχει σημειωθεί η αριστερά “από το τέλος του 1934, στρέφεται αποφασιστικά προς τη λαϊκή παράδοση και, αρνούμενη τους αστικούς “μαϊμούδισμούς” των ξένων τεχνοτροπιών, πρότεινε το λαϊκό (= δημοτικό) τραγούδι ως πρότυπο για τη δημιουργία μιας λογοτεχνίας κατανοητής από το λαό και ριζωμένης στα γνήσια αισθήματα.”²⁹⁷

²⁹⁴Χριστίνα Ντουριά, *Λογοτεχνία και πολιτική στο μεσοπόλεμο. Τα λογοτεχνικά περιοδικά της αριστεράς: 1924-1936*, Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ), 1988, σ. 263.

²⁹⁵*Νέοι Πρωτοπόροι*, τ. 3-5, 05/1935.

²⁹⁶*Νέοι Πρωτοπόροι*, τ. 6, 06/1936.

²⁹⁷Τάκης Καγιαλής, *Λογοτεχνία και πνευματική ζωή, Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα, 1922-1940, Ο Μεσοπόλεμος, Β' Τόμος*, Επιμέλεια: Χρήστος Χατζηιωσήφ, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2003, σ. 404.

Η συμμόρφωση και η προσπάθεια ενσωμάτωσης των αρχών του σοσιαλιστικού ρεαλισμού θα σημαδέψει όλη την μετέπειτα περίοδο ως τις αρχές του 1936 όπου το περιοδικό πάλι θα κάνει στροφή ακολουθώντας τη νέα γραμμή της ηγεσίας προς μια πιο ευρεία συναίνεση ενόψει του κινδύνου του φασισμού. Η Κ.Δ. στο 7^ο Συνέδριο το καλοκαίρι του 1935 είχε αποφασίσει τη συνεργασία των κομμουνιστικών κομμάτων με όλες τις αντιφασιστικές δυνάμεις. Συνεπώς όλο το 1936 οι κομμουνιστές καλούν τους διανοούμενους σε διάλογο²⁹⁸ και γίνεται προσπάθεια διεύρυνσης των συνεργατών του περιοδικού, καταργείται η στήλη “Το παραμιλητό ενός κόσμου που πεθαίνει” μέσα από την οποία οι συντάκτες επιτίθονταν στους ιδεολογικούς τους εχθρούς, καταργείται η απλουστευτική ορθογραφία της δημοτικής που είχαν καθιερώσει καθώς η προσπάθεια αυτή απέτυχε να βρει συμμάχους και οδήγησε σε ορθογραφικές παρερμηνείες, καταργούνται οι Κύκλοι των Πρωτοπόρων και μειώνονται δραστικά οι ανταποκρίσεις από την ΕΣΣΔ. Η προσπάθεια αυτή δημιουργίας αντιφασιστικού μετώπου στον χώρο της τέχνης θα μείνει ανολοκλήρωτη καθώς η επιβολή της δικτατορίας του Μεταξά θα έχει ως αποτέλεσμα το κλείσιμο του περιοδικού.

4.3 Έμφυλες σχέσεις και κομμουνιστική κουλτούρα

Η άποψη πως τα κομμουνιστικά έντυπα πρέπει να γράφονται από τη μάζα προς τη μάζα δεν εντοπίζεται μόνο στους *Νέους Πρωτοπόρους*. Αντίστοιχες προτροπές δημοσιεύονται αυτή την περίοδο και στη *Νεολαία* όπου διατυπώνεται η άποψη πως “μια επαναστατική εφημερίδα είναι ζωντανή, όταν γράφεται απ’ όσους διαβάζεται”.²⁹⁹ Αυτή η θέση συνδέεται και με τη συνολική πολιτική του ΚΚΕ καθώς μετά το 1931 αν κι εντείνεται η επίθεση απέναντι στους αρχαιομαρξιστές και τους σοσιαλιστές, παράλληλα γίνεται μια μεγάλη προσπάθεια σύνδεσης του κόμματος με τις εργατικές μάζες. Με βάση αυτό καταργούνταν η “προλεταριακή εμφάνιση με τραγιάσκα, η κόκκινη γραβάτα, το ατημέλητο ντύσιμο, η μικρομεγαλίστικη σοβαρότητα του οκνητή” και οι κομμουνιστές συμμετέχουν ανοιχτά “στις μαζικές οργανώσεις των φοιτητών και σπουδαστών, στους

²⁹⁸Ο Γληνός είχε προσπαθήσει από νωρίτερα να κάνει ανοίγματα στους διανοούμενους σημειώνοντας “Είναι γνωστό, πως άλλοτες και πριν και έπειτα από την επανάσταση του Οχτώβρη είτανε μέσα σε πλατιά στρώματα του προλεταριάτου μια τάση να περιφρονούν τη διάνοηση. Την τάση αυτή χτύπησε ο Λένιν”. *Νέοι Πρωτοπόροι*, τ. 10, 10/1934. Αυτή η άποψη που καλλιεργούσε ο Γληνός είχε ως αποτέλεσμα “ο αριθμός των σελίδων που αφιερώνονται στα ζητήματα της τέχνης και ειδικότερα της λογοτεχνίας (να) παρουσιάζει μια σημαντική άνοδο σε σύγκριση με το 1934 και πολύ περισσότερο σε σύγκριση με το 1933”. Χριστίνα Ντουσιά, *Λογοτεχνία και πολιτική στο μεσοπόλεμο. Τα λογοτεχνικά περιοδικά της αριστεράς: 1924-1936*, Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ), 1988, σ. 282.

²⁹⁹*Νεολαία*, 01/04/1932.

εθιμοτυπικούς συλλόγους και στις άλλες πολιτιστικές και αθλητικές οργανώσεις”.³⁰⁰ Από τις αρχές του 1920 είχαν καθιερωθεί μια σειρά από επιτελέσεις τις ιδεολογίας των κομμουνιστών οι οποίες εκφράζονταν από τη μία ως επιλογή κεντώντας ή ζωγραφίζοντας το σφυροδρέπανο στο παπούτσι όπως συνήθιζαν οι τσαγκάρηδες και οι καπνεργάτες³⁰¹, είτε φορώντας μια καρφίτσα με το σφυροδρέπανο³⁰², είτε αντικαθιστώντας την ρεπούμπλικα με την τραγιάσκα ως εκδήλωση οικειότητας προς τους εργάτες και ξυρίζοντας το μουστάκι³⁰³ και από την άλλη ως συνέπεια της καταστολής.³⁰⁴ Παράλληλα πολλοί νέοι κομμουνιστές τη δεκαετία του 1920 “δεν ήξεραν ν’ απευθυνθούν στους νέους των άλλων οργανώσεων, τους αποκαλούσαν “συντρόφους” και χρησιμοποιούσαν πολλές ηχηρές φράσεις, τα διάφορα “να πούμε”, “και τα ρέστα”, “συνεπούμενα” κλπ.”³⁰⁵ Αυτές οι εκδηλώσεις φαίνεται πως παραμερίζονται μετά το 1931 σε μια προσπάθεια σύνδεσης με τα φτωχότερα στρώματα αν και αυτά περιορίζονται σχεδόν αποκλειστικά στην εργατική τάξη.³⁰⁶ Σε αυτό το πλαίσιο εντείνονται και οι προσπάθειες για να αυξηθούν οι πωλήσεις

³⁰⁰Βασίλης Γ. Μπαρτζιώτας, *Εξήντα Χρόνια Κομμουνιστής*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1986, σ. 33-34.

³⁰¹Γιάννης Ταμτάκος, *Αναμνήσεις μιας ζωής στο επαναστατικό κίνημα*, Κύκλοι Αντιεξουσίας, Θεσσαλονίκη, 2014, σ. 45.

³⁰²Άγης Στίνας, *Αναμνήσεις*, Β΄ Έκδοση, Ύψιλον/ Βιβλία, Αθήνα, 1985, σ. 57.

³⁰³“Με τον πατέρα μου είχαμε κι άλλο ζήτημα... Ήταν το ζήτημα του μουστακιού... Το μουστάκι μου έλεγε είναι το στολίδι για τον άντρα, δείχνει τον ανδρισμό του. Μόνο οι πούστηδες κόβουν τα μουστάκια τους... Πατέρα του έλεγα εγώ όλοι οι συνάδελφοι μου έχουν ξυρίσει το μουστάκι τους και με κοροϊδεύουν... Στα παιδιά που επέμεναν να το κόψω δήλωσα “Βρε παιδιά! Αυτό το μουστάκι με συντηρεί και με σπουδάζει. Πως θέλετε να το κόψω;” Και πραγματικά το ξούρισα μόνο όταν έγινα πια ανεξάρτητος κι έπαψε να ενισχύομαι από το σπίτι”, Αντώνης Φλούντζης, *Το Φοιτητικό Κίνημα 1923-1928*, Κέδρος, Αθήνα, 1983, σ. 57-59. Αν και θα ήταν υπερβολή να θεωρήσει κανείς μόνο από την αφήγηση του Φλούντζη πως οι κομμουνιστές ξύριζαν τα μουστάκια τους, ο ισχυρισμός του ενισχύεται και από τις φωτογραφίες της εποχής. Σε αντίθεση με την περίοδο του ΣΕΚΕ όπου τα σοσιαλιστικά μέλη του κόμματος έχουν μούσι ή μουστάκι, στην περίοδο μετά τη δικτατορία του Πάγκαλου και μέχρι και αυτή του Μεταξά, αυτά σπανίζουν σε φωτογραφίες κομματικών στελεχών.

³⁰⁴“Το 1925, όλοι κούρευαν κοντά τα μαλλιά τους, γιατί στην Ασφάλεια επικρατούσε η μέθοδος να αρπάζουν τον κρατούμενο από αυτά”, Αλέξανδρος Δάγκας, *Ο Χαφιές*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1995, σ. 72.

³⁰⁵Βασίλης Γ. Μπαρτζιώτας, *Εξήντα Χρόνια Κομμουνιστής*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1986, σ. 120.

³⁰⁶“Η οργάνωση της κομμουνιστικής νεολαίας και του ΚΚΕ δεν ήθελε να μας στρατολογήσει... Δεν ήταν, όμως, ώριμοι να δεχτούν καινούργιους ανθρώπους του δικού μας τύπου, που η καταγωγή τους ήταν από οικογένειες υπαλλήλων, επαγγελματιών, εμπόρων και όχι εργατών και αγροτών”, Γιώργης Τρικαλινός, *Ανακατεύοντας τη χόβολη ης μνήμης (Οδοιπορικό μιας ζωής)*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1998, σ. 29, “υπήρχε πάντα η υποτίμηση του φοιτητικού κινήματος και των διανοουμένων γενικά από την καθοδήγηση του κόμματος και της ΟΚΝΕ. Θεωρούνταν όχι καλός κομμουνιστής, αλλά μικροαστός, ο φοιτητής που επεδίωκε να είναι καλός φοιτητής ή να πάρει το πτυχίο του. Αυτά θεωρούνταν μικροαστισμός. Άλλωστε, είναι γνωστός ο χαρακτηρισμός του Ζαχαριάδη για τους διανοούμενους, που ως τότε ακόμη τους έλεγε χαρτογιακάδες”, Αντώνης Φλούντζης, *Το Φοιτητικό Κίνημα 1923-1928*, Κέδρος, Αθήνα, 1983, σ. 208.

των κομματικών εντύπων οι οποίες πλέον πρέπει να γίνονται “όχι σεχταριστικά αλλά με ανοιχτό πούλημα.”³⁰⁷

Αντίστοιχα στις γυναίκες η εναρμόνιση με τις μόδες της εποχής εκλαμβανόταν ως μικροαστική παρέκκλιση. Η Παρτσαλίδου περιγράφοντας την πρώτη της επαφή με τη Ράϊκα διηγείται “Γινόταν κομματική συγκέντρωση στο θέατρο UFA, στο Σύνταγμα. Στην έξοδο η Ράϊκα πουλούσε κάρτες για οικονομική ενίσχυση του Κόμματος. Φορούσε ένα καπέλο μαύρο, ακαθόριστου σχήματος. Ένα πουκάμισο ριγέ κλειστό μέχρι απάνω, ένα ταγιέρ πολύ φαρδύ και κάτι μπότες στα πόδια. Απόμεινα να κοιτάζω. Έτσι λοιπόν πρέπει να ντύνομαι; Όμως έβγαλα από την τσέπη μου όλο το χαρτζιλίκι -ένα τάλληρο- και το έδωσα με σεβασμό στη γυναίκα που έγραφε στον *Ριζοσπάστη*. Οι φόβοι μου αποδείχτηκαν υπερβολικοί... Οι λιγοστές γυναίκες που μπήκαν στο επαναστατικό κίνημα στα πρώτα χρόνια μετά την παγκαλική δικτατορία δεν ακολούθησαν το παράδειγμα της Ράϊκα. Δεν ντύθηκαν σαν τις φεμινίστριες του παλιού καιρού όμως... δεν έμοιαζαν με τις άλλες γυναίκες. Ούτε μόδα, ούτε στολίδια”.³⁰⁸ Το κομμουνιστικό πρότυπο για τις γυναίκες της εποχής φαίνεται πως επέβαλλε την απλότητα και την απόρριψη των αστικών προτύπων περί ομορφιάς ενώ οι παλιότερες κομμουνίστριες λειτουργούσαν και σαν πρότυπο για τις νεότερες.

Το ΣΕΚΕ από την ίδρυση του έβαζε ως στόχο “Πλήρης αστική, πολιτική, οικονομική και κοινωνική εξίσωση των γυναικών προς τους άνδρες. Κατάργησης όλων των νόμων που περιορίζουν τα δικαιώματα των γυναικών και του νόθου παιδιού”.³⁰⁹ Από το 1920 ως το 1928 ανεβαίνει ραγδαία ο αριθμός των βιομηχανικών εργατών σημειώνοντας αύξηση της τάξης του 43%. Η συμμετοχή των αντρών αυξάνεται κατά 26% και των γυναικών κατά 64% εκ των οποίων το 46% αποτελούνταν από κορίτσια κάτω των 18 ετών.³¹⁰ Η εργασία στα εργοστάσια και η συμμετοχή στη βιομηχανική παραγωγή από νεαρή ηλικία σε μεγάλο βαθμό δημιούργησε και μια γενιά εργατών κι εργατριών που από νωρίς προλεταριοποιήθηκε.

Ένα από τα πρώτα κείμενα σχετικά με τον φεμινισμό δημοσιεύεται το 1919 με τον τίτλο “Εμείς οι Γυναίκες” σύμφωνα με το οποίο “πρότυπο μας πρέπει να είναι η χειραφετημένη, η ανεξάρτητη γυναίκα του μέλλοντος. Η γυναίκα που δεν λέει ψέματα γιατί δεν έχει ανάγκη να τα πει. Είναι έξυπνη, μορφωμένη, ελεύθερη. Δεν είναι αναγκασμένη να παντρευτεί σαν τα αδύνατα, τα άοπλα σημερινά μας κορίτσια... ξέρει τι είναι αληθινή αγάπη και πως δεν αγοράζεται με 5 ή

³⁰⁷ *Νεολαία*, 01/10/1932.

³⁰⁸ Αύρα Παρτσαλίδου, *Αναμνήσεις από τη ζωή της ΟΚΝΕ*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1983, σ. 23.

³⁰⁹ *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα, Τόμος Α' 1918-1924*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1974, σ. 8.

³¹⁰ Γιώργος Ν. Αλεξιάτος, *Η εργατική τάξη στην Ελλάδα, Από την πρώτη συγκρότηση στους ταξικούς αγώνες του μεσοπολέμου*. Αναθεωρημένη Β' Έκδοση. Κουκκίδα, Αθήνα, 2015, σ. 166-167.

περισσότερες χιλιάδες λίρες... Η εργασία είναι η δύναμις της γυναίκας στο μέλλον. Η γυναίκα πρέπει να εργάζεται και να το κάνει χωρίς να ντρέπεται... Ντροπή είναι να περιμένουμε με σταυρωμένα τα χέρια τον ωραίο πρίγκιπα του παραμυθιού.”³¹¹ Επίσης το 1920 δημοσιεύεται στον *Ριζοσπάστη* ένα άρθρο που το υπογράφει η Ιωάννα Κομμιώτη. Σε αυτό σημειώνεται πως ο αγώνας των γυναικών δεν τελειώνει με το δικαίωμα ψήφου, πως είναι κοινός ο αγώνας των αντρών και των γυναικών όσον αφορά την κοινωνική απελευθέρωση και δεν σχετίζεται με το φύλο και προτείνει ως απάντηση την επαγγελματική οργάνωση των γυναικών.³¹² Παράλληλα στον *Ριζοσπάστη* αναδημοσιεύονται κείμενα από εφημερίδες του εξωτερικού.³¹³ Η Ράϊκα (Ειρήνη Κουντούρη), η οποία τοποθετείται από την ηγεσία του Πουλιόπουλου επικεφαλής του γυναικείου τμήματος, είναι από τις πρώτες κομμουνίστριες που μέσα από τη συχνή αρθρογραφία της προσπαθεί να αναδείξει ζητήματα των γυναικών. Πρόκειται για μια δραστήρια κομμουνίστρια η οποία “ντυνόταν πολύ απλά και δεν ενδιαφερόταν για την “ευπρεπή” της εμφάνιση. Αντίποδας της ήταν η Τερέζα Παπαϊωάννου (Καμμώνα) που κι αυτή ερχόταν τακτικά στα γραφεία. Αυτή ήταν κοκέτα... όταν έλεγε κανείς τίποτα που δεν της άρεσε απαντούσε στερεότυπα “Αυτό, σύντροφε, είναι μικροαστικό”.³¹⁴ Σε άρθρο της η Ράϊκα σημειώνει πως “μέσα στη σημερινή κοινωνία δεν είναι δυνατόν να απελευθερωθή η γυναίκα από την καταπίεση και πως στον αγώνα για την απελευθέρωση της γυναίκας, ο μόνος φυσικός μας σύμμαχος είναι η εργατική τάξη, που’ ναι άλλωστε το μόνο υγιές και θετικό στοιχείο που μπορούμε πάνω του να βασισθούμε.”³¹⁵ Μάλιστα η Ράϊκα αποτελεί και μία από τις πρώτες γυναίκες ομιλήτριες σε συγκεντρώσεις του ΚΚΕ. Βέβαια όπως ήταν φυσικό οι νέες κομμουνίστριες αντιμετώπιζαν με δυσκολία τον ρόλο αυτό.³¹⁶ Επίσης οι

³¹¹ *Ριζοσπάστης*, 08/08/1919.

³¹² *Ριζοσπάστης*, 05/02/1920.

³¹³ Πχ.. *Ριζοσπάστης*, 08/02/1919.

³¹⁴ Αντώνης Φλούντζης, *Το Φοιτητικό Κίνημα 1923-1928*, Κέδρος, Αθήνα, 1983, σ.210.

³¹⁵ *Ριζοσπάστης*, 12/03/1925.

³¹⁶ “Αρχισε η Ράϊκα με φόρα την ομιλία της. Εμάς τις γυναίκες από τον ενθουσιασμό μας που ακούγαμε πρώτη φορά να μιλάει γυναίκα σε τόσο μεγάλη συγκέντρωση δεν μας χωρούσε το κάθισμα. Ξαφνικά εκεί που πήγαινε ωραία η ομιλία, σταματά η Ράϊκα. Βήχει, ξεροβήχει, κοκκινίζει, τίποτα. Είχε πάθει τρακ. Αδύνατο να συνεχίσει. Φωνές “κουράγιο συντρόφισσα” από το ακροατήριο. Σούσουρο στο Προεδρείο. Ο προϊστάμενος κάτι ψιθυρίζει στη Ράϊκα, κάθεται εκείνη κάτω, σηκώνεται η διπλανή της. Χειροκροτήματα και πάλι στο ακροατήριο. Απροετοίμαστη καθώς ήταν και ύστερα από τα λίγα λόγια χαιρετισμού παθαίνει κι αυτή τρακ. Στεναχώρια στην αίθουσα. Ούτε ένας δεν γέλασε. Τέλος, κάθεται κι αυτή κάτω και ύστερα από συνεννόηση με τον Πρόεδρο σηκώνεται η τρίτη. “Ηθελα να σας πω σύντροφοι”, λέει, σκάει ένα γελάκι αμηχανίας κι εκεί σταματάει. Τρακ κι αυτή. Σηκώνεται στο τέλος ο προϊστάμενος και κάνει χρέη ομιλητή για τις 8 Μαρτίου (Διεθνής Μέρα της Γυναίκας). Τελειώνοντας λέει πως οι γυναίκες σήμερα δεν τα βγάλανε πέρα, αλλά άλλη φορά θα τα καταφέρουν.” Αύρα Παρτσαλίδου, *Αναμνήσεις από τη ζωή της ΟΚΝΕ, Σύγχρονη Εποχή*, Αθήνα, 1983, σ. 48-49.

γυναίκες που συμμετείχαν στο κομμουνιστικό κίνημα ήταν ελάχιστες με αποτέλεσμα ακόμη και γυναικείες συγκεντρώσεις συχνά να μετατρέπονται σε αντρικές. Όπως περιγράφει η Παρτσαλίδου “Όλα έτοιμα, όμως γυναίκες πουθενά, καμιά δεν ερχότανε. Τότε οι αριστεροί δεν κατάφερναν εύκολα να επηρεάσουν τις οικογένειες τους, να τις τραβήξουν στο κίνημα. Οι περισσότεροι μάλιστα ενώ έβλεπαν με συγκίνηση τις οργανωμένες αγωνίστριες δεν αποφάσιζαν να φέρουν τις γυναίκες και αδελφές τους στις συγκεντρώσεις... οι πίσω πάγκοι γέμισαν με άντρες, τακτικούς θαμώνες της Λέσχης... η γυναικεία συγκέντρωση μεταβλήθηκε σε αντρική... κι αν δεν έχει ακροατήριο δεν πειράζει, ας τα ακούσουν οι άντρες -καλό θα τους κάνει.”³¹⁷ Αυτή τη δυσκολία των κομμουνιστών να φέρουν το γυναικείο περίγυρο τους σε συγκεντρώσεις επιβεβαιώνει και ο Αντώνης Φλόυντζης καθώς “πολλοί σύντροφοι... πρόβαλαν μεγάλες αντιρρήσεις ή και απαγόρευαν τη συμμετοχή των γυναικών, των αδελφών ή των κοριτσιών τους. Άλλοι δεν είχαν ακόμη απελευθερωθεί από την αντίληψη ότι η γυναίκα ήταν για το σπίτι και το νοικοκυριό της.”³¹⁸ Πάντως παρά τη δυναμική φρασεολογία του ΚΚΕ ως προς τα ζητήματα των γυναικών, γεγονός παραμένει πως κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου οι κομμουνίστριες σπάνια τοποθετούνται σε υψηλά πόστα στην ιεραρχία του κόμματος. Φωτεινές εξαιρέσεις αποτελούν η Ηλέκτρα Αποστόλου η οποία τοποθετείται στις αρχές του 1930 στη διεύθυνση της *Νεολαίας* και αργότερα γίνεται μέλος της Κ.Ε. της ΟΚΝΕ και η Χρύσα Χατζηβασιλείου η οποία αρχικά τοποθετείται στη θέση της δακτυλογράφου στις συνεδριάσεις της Κ.Ε. ώσπου τελικά εντάσσεται σε αυτή στα τέλη του 1935. Αντίστοιχα τα μέλη του κόμματος ενώ προπαγανδίζουν την ισότητα φαίνεται πως αντιμετώπιζαν με δυσπιστία την ένταξη γυναικών του στενού τους κύκλου στο κομμουνιστικό κίνημα και την αποθάρρυναν.

Πριν την δικτατορία του Πάγκαλου οι κομμουνίστριες και οι συμπαθούσες ήταν οργανωμένες στους ομίλους της Αθήνας και του Πειραιά όπου παρακολουθούσαν τα μορφωτικά μαθήματα που γίνονταν εκεί.³¹⁹ Το γυναικείο γραφείο Αθήνας, το οποίο πρότεινε ως πρότυπο για τις γυναίκες της εποχής τη Ρόζα Λούξεμπουργκ³²⁰, εξέδιδε και την εφημερίδα *Εργάτρια* στην οποία υπεύθυνες ήταν γυναίκες μέλη του ΚΚΕ και της Νεολαίας οι οποίες τη μοίραζαν κι έξω από τα εργοστάσια και τις λαϊκές συνοικίες.³²¹ Σύμφωνα με την Έφη Αβδελά “τα χρόνια αυτά

³¹⁷ Αύρα Παρτσαλίδου, *Αναμνήσεις από τη ζωή της ΟΚΝΕ*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1983, σ. 49-50.

³¹⁸ Αντώνης Φλόυντζης, *Το Φοιτητικό Κίνημα 1923-1928*, Κέδρος, Αθήνα, 1983, σ. 208.

³¹⁹ *Ριζοσπάστης*, 21/01/1924.

³²⁰ *Ριζοσπάστης*, 25/01/1925.

³²¹ Πέπη Δαράκη, *Το όραμα της ισοτιμίας της γυναίκας*, Καστανιώτης, Αθήνα, 1995, σ. 256.

διαμορφώνονται οριστικά οι σταθερές του κομμουνιστικού λόγου για το ζήτημα των γυναικών: προωθείται μια “υλιστική” ερμηνεία της θέσης των γυναικών, η λύση των ιδιαίτερων προβλημάτων τους μετατίθεται στο σοσιαλιστικό μέλλον και ο φεμινισμός καταδικάζεται ως αστικό προϊόν... οι γυναίκες, από την πλευρά τους, μοιάζουν να θέλουν να αποδείξουν ότι τάσσονται ανεπιφύλακτα υπέρ του κοινού αγώνα επιτιθέμενες στα κείμενα τους με εξαιρετικά οξείς τόνους”.³²² Πράγματι οι κομμουνίστριες της εποχής αντιτάσσονται δυναμικά στο φεμινισμό των άλλων πολιτικών παρατάξεων και συχνά παρεμβαίνουν στις συγκεντρώσεις τους.³²³ Εξάλλου, “την εποχή αυτή το ΚΚΕ θα απορρίψει, σύμφωνα και με τις κατευθύνσεις της Διεθνούς, την ξεχωριστή οργάνωση των γυναικών... οι αναφορές στο γυναικείο ζήτημα και τις γυναίκες συνδυάζονται πάντοτε με τις αναφορές στη νεολαία και το νεολαιίστικο κίνημα”.³²⁴ Σημαντική ήταν και η παρουσία των γυναικών στις πορείες των Παλαιών Πολεμιστών όπου η Κούλα Δουλάκου μαυροντυμένη συχνά είχε το ρόλο της σημαιοφόρου τους περιτριγυρισμένη από μια μεγάλη ομάδα γυναικών.³²⁵ Πρωτοπορία φυσικά κι εδώ αποτελούν οι καπνεργάτριες οι οποίες συμμετέχουν δυναμικά στο κομμουνιστικό κίνημα οι οποίες “με την προβολή μιας άλλης ηθικής, έτειναν να ανατρέψουν τον κώδικα για τη γυναίκα”.³²⁶ Με βάση την ιδεολογική τους ένταξη ορίζονται και οι σχέσεις μεταξύ των μελών του κόμματος καθώς και ο γάμος. Όπως περιγράφει ο Μπαρτζιώτας “Αποφασίσαμε με την έγκριση του κόμματος να παντρευτούμε... Της έδωσα να καταλάβει πριν παντρευτούμε, ότι θα έχει σχέσεις μαζί μου μόνο εφόσον θα παραμείνει κομμουνίστρια και θα παίρνει ενεργό μέρος στο κίνημα. Ότι στην περίπτωση που θα αποκηρύξει τον κομμουνισμό... θα διακόψουμε τις σχέσεις

³²² Έφη Αβδελά, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού, Καταμερισμός της εργασίας στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα, 1990, σ. 180-181.

³²³ Σε συγκέντρωση στον Λευκό Πύργο ακούγεται “ο κρότος από τα τσόκαρα χιλιάδων εργατριών που με εντολή του Εργατικού Κέντρου παράτησαν τη δουλειά” ενώ στην ομιλία του εκπροσώπου τους “ο τόπος σείεται από τα χειροκροτήματα και τα ζήτω. Και όταν είπε: Οι προηγούμενοι ομιλητές στις χώρες που ανέφεραν όπου οι γυναίκες έχουν αποκτήσει πολιτικά δικαιώματα ξέχασαν μία, μια φωνή που τράνταξε τα πάντα βγήκε από το στόμα των χιλιάδων αυτών εργατριών: Ζήτω η Σοβιετική Ένωση”, Άγης Στίνας, *Αναμνήσεις*, Β΄ Έκδοση, Ύψιλον / Βιβλία, Αθήνα, 1985, σ. 141.

³²⁴ Αγγελική Ψαρά, *Φεμινίστριες, σοσιαλίστριες, κομμουνίστριες: Γυναίκες και πολιτική στο μεσοπόλεμο, Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Β΄ Έκδοση, Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος- Χρήστος Χ. Χατζηιωσήφ, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1992, σ. 72.

³²⁵ Αντώνης Φλούντζης, *Το Φοιτητικό Κίνημα 1923-1928*, Κέδρος, Αθήνα, 1983, σ. 210.

³²⁶ Αλέξανδρος Δάγκας, *Ο Χαφιές*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1995, σ. 75. Ενδιαφέρον επίσης προκαλεί και η αφήγηση του Βαφειάδη πως καθώς αστυνομικοί κυνηγούσαν μερικούς κομμουνιστές “μπροστά σε μια πόρτα στέκονταν μερικές καπνεργάτριες, είδαν τι γίνεται και μια απ’ αυτές έσπρωξε τον Παπανδρέου στα σκέλια της και τον σκέπασε με το φαρδύ φουστάνι της και τον εξαφάνισε” Μάρκος Βαφειάδης, *Απομνημονεύματα*, τ. Α΄, Δίφρος, Αθήνα, 1984, σ. 156.

μας”³²⁷ ενώ η Παρτσαλίδου σημειώνει “Όσο για την τελετή του γάμου, αυτή θεωρούνταν αναγκαίο κακό που πρέπει να τελειώνει αστραπιαία. Όταν παντρεύτηκε η Ηλέκτρα (Αποστόλου), δεν προσκάλεσε κανέναν στο γάμο της. Παραβρέθηκε μόνο η μητέρα της και οι στενοί συγγενείς. Όσο τα λέγε ο παπάς τόσο ανυπομονούσε η Ηλέκτρα και κοίταζε την ώρα. Είχε δουλειά στους Ποδαράδες. Μόλις έληξε η τελετή ανέπνευσε, έβαλε βιαστικά μερικά κουφέτα στην τσέπη της για να κεράσει τους νεολαίους κι έφυγε τρεχάτη.”³²⁸ Όπως γίνεται φανερό, η συμμετοχή στο κομμουνιστικό κίνημα αποτελεί προϋπόθεση για μια πετυχημένη συμβίωση ενώ οι αστικές και παραδοσιακές τελετουργίες αντιμετωπίζονται ως αναγκαία συνέπεια και τοποθετούνται σε δεύτερη μοίρα σε σχέση με τις κομματικές υποχρεώσεις.

Ο ρόλος των γυναικών ποικίλει μέσα στο κομμουνιστικό κίνημα καθώς από τη μία κάποιες συγκρούονται με χωροφύλακες και το ΚΚΕ καλεί τους άντρες να ακολουθήσουν το παράδειγμα τους³²⁹ ενώ άλλες “απέβλεπαν να βρουν καλό σύντροφο κατάλληλο για γαμπρό” αφού “οι δικοί μας άνθρωποι ήταν καλύτεροι απ’ τους άλλους του περιβάλλοντος τους. Ήταν ξύπνιοι, ντόμπροι, τίμιοι κι εργατικοί. Δεν έπαιζαν χαρτιά. Δεν έπιναν. Αγαπούσαν την οικογένεια τους. Έπειτα δεν εμπορεύονταν το γάμο. Δεν ζητούσαν προίκα.”³³⁰ Άλλα χαρακτηριστικά που προσδίδονται στους κομμουνιστές της εποχής και που ενέπνεαν τη συμμετοχή στο ΚΚΕ είναι πως “ήταν άνθρωποι έντιμοι, αδιάφοροι. Ήταν οι πιο συνεπείς, οι πιο ανυστερόβουλοι απ’ όλους, δεν είχαν ατομικές βλέψεις.”³³¹ Μάλιστα η σχέση ενός κομμουνιστή με τη χήρα σπιτονοικοκυρά του γίνεται αντιληπτή από τον ίδιο και τους συντρόφους του ως “παράπτωμα” και τον συμβουλεύουν “να βρει καμιά κοπέλα, είχαμε τέτοια καλά κορίτσια που δούλευαν στα υφαντουργία, και να παντρευτεί.”³³² Χαρακτηριστική είναι η διατύπωση της Καίτης Ζεύγου πως ο κομμουνιστής λειτουργούσε σαν “Ίεραπόστολος της ιδεολογίας, σαν εκείνους της θρησκείας, μ’ ένα στυλ ζωής και φερσίματος, πού σε ξεχώριζε από τους άλλους θνητούς.”³³³ Ενδεικτική είναι και οι παρακάτω αφήγηση ενός καυγά μεταξύ δύο γυναικών στο Μεταλλικό, ένα “από τα κόκκινα χωριά του Κιλκίς”, ο οποίος καταλήγει

³²⁷ Βασίλης Γ. Μπαρτζιώτας, *Εξήντα Χρόνια Κομμουνιστής*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1986, σ. 91.

³²⁸ Αύρα Παρτσαλίδου, *Αναμνήσεις από τη ζωή της ΟΚΝΕ*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1983, σ. 29.

³²⁹ *Ριζοσπάστης*, 07/09/1930.

³³⁰ Αντώνης Φλούντζης, *Το Φοιτητικό Κίνημα 1923-1928*, Κέδρος, Αθήνα, 1983, σ. 209.

³³¹ Βασίλης Νεφελούδης, “Αν επρόκειτο να ξανάρχιζα, πάλι τα ίδια θα έκανα” σε Στέλιος Κούλογλου, *Μαρτυρίες για τον εμφύλιο και την ελληνική αριστερά*, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 3η Έκδοση, Αθήνα, 2006, σ. 30.

³³² Βασίλης Γ. Μπαρτζιώτας, *Εξήντα Χρόνια Κομμουνιστής*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1986, σ. 121.

³³³ Καίτη Ζεύγου, *Με το Γιάννη Ζέβγο στο επαναστατικό κίνημα*, Αθήνα, 1980, σ. 46.

στις εξής στιχομυθία “- Εσύ δεν είσαι καλή κομμουνίστρια- έλεγε η μία, -Εγώ δεν είμαι;- φώναζε η άλλη μ’ όλη τη φωνή της. Εσύ να κοιτάξεις τι σόι κομμουνίστρια είσαι μ’ αυτά που κάνεις.”³³⁴ Αν και δεν είναι γνωστό το τι έκανε τι συγκεκριμένη γυναίκα να μην είναι καλή κομμουνίστρια, μέσα από τις αφηγήσεις γίνεται ξεκάθαρο πως οι κομμουνιστές οφείλουν να ακολουθούν μια συγκεκριμένη συμπεριφορά και να έχουν ιδιαίτερες ιδιότητες σε σχέση με τους υπόλοιπους ανθρώπους. Να ακολουθούν ένα κοινωνικό πρότυπο το οποίο τους διαχωρίζει από την υπόλοιπη κοινωνία, να μην έχουν τα ελαττώματα που συνδέονται με την αστική κοινωνία όπως το να πίνουν ή να παίζουν χαρτιά.

Επίσης η κουλτούρα των κομμουνιστών ερχόταν σε αντίθεση με τη χρήση ναρκωτικών. Ενδεικτική είναι η παρακάτω συνομιλία σε στρατοδικείο που γίνεται στα Γιάννενα: “Ένας πειθαρχούμενος φαντάρος που τον έβαλαν για μάρτυρα κατηγορίας, αντικρούοντας την κατηγορία που του απεύθυνε ο πρόεδρος ότι ήταν χασισοπότης απάντησε :- Εκεί με οδήγησε το σημερινό καθεστώς. –Πρόεδρος: Και τώρα δεν πίνεις χασίς; - Μάρτυρας: Όχι! Γιατί έγινα κομμουνιστής.”³³⁵ Αν και τέτοιες διατυπώσεις έχουν έντονο το προπαγανδιστικό στοιχείο, παράλληλα κάνουν φανερό και το πρότυπο που προωθούνταν από το ΚΚΕ. Πιο έντονη πειθαρχία εντοπίζεται στους κύκλους των αρχειομαρξιστών οι οποίοι “απείχαν για παράδειγμα από τις καταχρήσεις, δεν κάπνιζαν, δεν πήγαιναν σε πορνεία, δεν παντρεύονταν”.³³⁶ Σύμφωνα με τον Ταμτάκο “η οργάνωση στην οποία μπήκαμε ήταν κατά των χοροδιδασκαλιών... τους καφενόβιους τους κατηγορούσαμε...μια στο τόσο πίναμε και κανένα ποτηράκι”. Μάλιστα ήταν κι εναντίον του καπνίσματος και κάνανε εκστρατεία ενάντια σε αυτό κάτι που τους έφερνε σε σύγκρουση με τους υποστηρικτές του ΚΚΕ οι οποίοι τότε λέγανε πως αν δεν καπνίζει ο κόσμος θα χάσουν τη δουλειά τους όσοι εργάζονται στα καπνά.³³⁷ Όλη αυτή την περίοδο στον *Ριζοσπάστη* υπάρχουν σχεδόν καθημερινές επιθέσεις στους “αρχειοφασίστες”, οι οποίοι θεωρούνται όργανο της Ασφάλειας και της κεφαλαιοκρατίας, και τους “σοσιαλφασίστες”. Εξίσου συχνές είναι και οι εκκλήσεις στους εργάτες να εγκαταλείψουν τις αρχειομαρξιστικές και τις φασιστικές οργανώσεις. Μάλιστα δεν λείπουν και τα δημοσιεύματα πρώην αρχειομαρξιστών οι οποίοι πέρασαν στο ΚΚΕ και τώρα “αποκαλύπτουν” στους αναγνώστες την πραγματική φύση αυτών των οργανώσεων.

³³⁴ Αύρα Παρτσαλίδου, *Αναμνήσεις από τη ζωή της ΟΚΝΕ*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1983, σ. 86.

³³⁵ Χρήστος Ν. Τσιντζιλώνης, *ΟΚΝΕ 1922-1943, Λενινιστικό, μαχητικό σχολείο των νέων*, Σύγχρονη Εποχή, 1989, σ. 85.

³³⁶ Κώστας Παλούκης, *Η αριστερή αντιπολίτευση του ΚΚΕ, Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα, 1922-1940, Ο Μεσοπόλεμος*, Β' Τόμος, Επιμέλεια: Χρήστος Χατζηιωσήφ, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2003, σ. 434.

³³⁷ Γιάννης Ταμτάκος, *Αναμνήσεις μιας ζωής στο επαναστατικό κίνημα*, Κύκλοι Αντιεξουσίας, Θεσσαλονίκη, 2014, σ. 66-67.

Πάντως, ειδικά μετά το 1930 το ΚΚΕ προσπαθεί να αποκτήσει μια μεγαλύτερη κοινωνική απήχηση κι ενώ από τη μία ο μηχανισμός γίνεται πιο σκληρός, στην καθημερινή ζωή των μελών του μάλλον διακρίνεται μια χαλάρωση η οποία έχει ως στόχο να βγάλει το κόμμα από την εσωστρέφεια. Σύμφωνα με τον Γιάννη Βαΐτση “οι παλιότεροι ΟΚΝίτες μας εμφυσούσαν ζωή κλειστή. Δεν επιτρεπόταν λόγου χάρη σ’ έναν νέο ή νέα να αγαπήσει. Αλλοίμονο μην πάει σε στενούς κύκλους ή χορεύει, εκτός τα πανηγύρια στον λαϊκό χορό. Υπήρχε η αντίληψη ότι όσοι είχαν λίγη γη ή άλλη αγροτική περιουσία δεν έπρεπε να γίνονται δεκτοί στην ΟΚΝΕ”.³³⁸

Παράλληλα εντείνονται οι δράσεις της ΟΕΑ με τη δημιουργία πολλών “κόκκινων” ποδοσφαιρικών ομάδων όπως η Αναγέννηση Πειραιώς. Αυτές οι ομάδες παίζουν κάθε εβδομάδα μεταξύ τους ή και με άλλα σωματεία. Η *Νεολαία* αφιερώνει σχεδόν πάντα ένα κομμάτι της ύλης της στα εργατικά σπορ και στους αγώνες που έγιναν ή ετοιμάζονται, καλεί σε προσχώρηση άλλες ομάδες στις οποίες συμμετέχουν εργάτες ή και σε ίδρυση νέων κόκκινων σωματείων και σημειώνει την ανάγκη να κυκλοφορήσει το περιοδικό *Κόκκινος Αθλητής*.³³⁹ Τέλος, προπαγανδίζει και προετοιμάζει την ελληνική συμμετοχή στην Κόκκινη Σπαρτακιάδα στη Μόσχα ώστε “μαζί με τους κόκκινους αθλητές όλου του κόσμου θα ορκιστούμε πως τα αθλητικά μας κορμιά και τα σιδερένια μπράτσα μας θα τα διαθέσουμε για την υπεράσπιση της προλεταριακής μας πατρίδας και την απελευθέρωση των καταπιεζομένων όλου του κόσμου”.³⁴⁰ Επίσης, η ΟΕΑ, όπως και οι άλλες οργανώσεις που πρόσκεινται στο ΚΚΕ³⁴¹, διοργανώνει συχνά εκδρομές στις οποίες συμμετέχουν πολλοί εργάτες.³⁴² Μάλιστα στο Βόλο στις 24 Αυγούστου του 1930 διοργανώθηκε μεγάλη συγκέντρωση αθλητικών σωματείων η οποία κατέληξε σε διαδήλωση, συγκρούσεις με την αστυνομία και συλλήψεις.³⁴³ Η ΟΕΑ δεν περιορίζεται στον χώρο του ποδοσφαίρου. Παράλληλα σχηματίζονται αθλητικοί όμιλοι για τρέξιμο, πυγμαχία και πάλη, κολύμπι, ορειβασία, ποδηλασία αλλά και ομάδα βόλεϊ γυναικών³⁴⁴ ενώ μέσα στα σωματεία της λειτουργούν και χορωδίες.³⁴⁵ Η παρέμβαση του ΚΚΕ στον αθλητισμό είναι έντονη εκείνη την περίοδο και οι αθλητικές δράσεις και

³³⁸ Χρήστος Ν. Τσιντζιλώνης, *ΟΚΝΕ 1922-1943, Λενινιστικό, μαχητικό σχολείο των νέων*, Σύγχρονη Εποχή, 1989, σ. 174.

³³⁹ Ενδεικτικά, *Νεολαία*, 01/04/1932 αλλά και γενικά σε σχεδόν όλα τα τεύχη της περιόδου 1932-1934.

³⁴⁰ *Νεολαία*, 24/06/1932.

³⁴¹ Αντώνης Φλούντζης, *Το Φοιτητικό Κίνημα 1923-1928*, Κέδρος, Αθήνα, 1983, σ. 215.

³⁴² *Νεολαία*, 17/06/1932, 30/06/1932.

³⁴³ *Ριζοσπάστης*, 25/08/1930, και 26/08/1930.

³⁴⁴ *Νεολαία*, 14/07/1933.

³⁴⁵ *Νεολαία*, 12/05/1933.

οργανώσεις φαίνεται πως αποτελούν προτεραιότητα του κόμματος με στόχο να προσεγγίσουν τους νέους της εποχής.

Οι οργανώσεις της ΟΚΝΕ παίζουν σημαντικό ρόλο σε αυτή τη νέα κατάσταση αν και παράλληλα δεν παραμερίζεται η κομματική οργάνωση και πειθαρχία. Στις συνεδριάσεις της, οι οποίες παρομοιάζονται, όχι αδικώς, με ιεροτελεστία “πρώτα μιλούσε αυτός που μας παρακολουθούσε από την ΟΚΝΕ. Ανέλυε τη διεθνή κατάσταση, μιλούσε για τη δράση του πυρήνα μας και κατέληγε στα συγκεκριμένα καθήκοντα μας. Μετά ένας - ένας παίρναμε τον λόγο... Τελευταίος έπαιρνε τον λόγο αυτός που ασχολούνταν με τη διαφώτιση του πυρήνα μας. Μας έκανε το καθιερωμένο μάθημα πχ. μας έλεγε ένα κεφάλαιο από την ιστορία της Ελλάδας ή του κόμματος ή της *Νεολοιίας*. Άλλοτε πάλι μας διάβαζε σελίδες από το βιβλίο του Μπίχνερ, για τα συνωμοτικά μέτρα και για τη στάση που έπρεπε να κρατάμε στην Ασφάλεια, σε περίπτωση σύλληψης κλπ. Στο τέλος διαβάζαμε ένα μέρος κάποιου λογοτεχνικού βιβλίου, ελληνικού ή ξένου, και κλείναμε τη συνεδρίαση με απαγγελίες από ποιήματα του Βάρναλη, Παλαμά, Ρίτσου κλπ. Κλείνοντας τραγουδούσαμε όλοι όρθιοι τη Διεθνή με φωνή σιγανή, σαν να έβγαινε από τα βάθη της ψυχής μας.”³⁴⁶

4.4 Το ρεμπέτικο και τα “κόκκινα τραγούδια”

Η επίδραση του κομμουνιστικού κόμματος και οι εργατικές συνθήκες της εποχής γίνονται αντιληπτές μέσα και από το ρεμπέτικο τραγούδι. Στο ρεμπέτικο, το οποίο αποτελεί γνήσιο παράδειγμα λαϊκής τέχνης, αν και συχνά εντοπίζονται στη θεματολογία του ζητήματα που σχετίζονται με το περιθώριο, ειδικά μετά το 1930, γίνονται αρκετές αναφορές στη φτώχεια, στα προβλήματα της εργασίας, στην ανεργία και στα ζητήματα που γεννά η κοινωνική αδικία. Έτσι δημιουργούνται τραγούδια όπως “Ο εργάτης τιμημένος” και “Φτώχεια μαζί με την τιμή” τα οποία εξυμνούν την εργατική δύναμη και περηφάνια ενώ όλη τη δεκαετία μέχρι τις αρχές του 1940 εντοπίζονται μια σειρά από τραγούδια που αναφέρονται στην εργασία. Μερικά από αυτά είναι “Ο θερμαστής”, “Το σωφεράκι”, “Το τσαγκαράκι”, “Ο χασάπης”, “Ο μπουφετζής”, “Οι καπνουλούδες”, “Οι λαχανάδες”, “Ο αμαξάς”, “Η γκαρσόνα”, “Η μοδιστρούλα”, “Ψαραδάκια”, άλλα τα οποία έχουν κοινωνική θεματολογία όπως “Στους ποδαράδες”, “Τα βάσανα της πλύστρας”, “Η κρίσις”, “Το παιδί του δρόμου” και πολλά άλλα. Ειδική αναφορά πρέπει να γίνει στο τραγούδι “Μπολσεβίκα” καθώς και στο ακυκλοφόρητο τραγούδι του Βαμβακάρη το οποίο έγραψε το 1936 στο οποίο έλεγε “Θέλω να γίνω ισχυρός ωσάν τον Μουσολίνι, ωσάν τον Χίτλερ ζόρικος π’ ούτε

³⁴⁶Γιώργης Τρικαλινός, *Ανακατεύοντας τη χόβολη της μνήμης (Οδοιπορικό μιας ζωής)*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1998, σ. 33.

ψιλή δεν δίνει, σαν τον Κεμάλ που έκανε μεγάλη την Τουρκία και κάνουν κόζι οι Έλληνες κι έχουνε απορία. Κι εσύ ορέ Στάλιν αρχηγέ, του κόσμου το καμάρι, όλοι οι εργάτες σ' αγαπούν γιατί είσαι παλικάρι".³⁴⁷ Στο ίδιο πνεύμα ο Βαμβακάρης στο τραγούδι "Ο Μάρκος Υπουργός" είχε προσθέσει το δίστιχο "Και για προσέξετε καλά Γιαννάκη και Σοφούλη μην ξεμπουκάρει ο Σκλάβαινας και σας μασήσει ούλοι" ενώ και το "Όσοι έχουνε πολλά λεφτά" εμπεριέχει στοιχεία έντονης κοινωνικής κριτικής. Ο Βαμβακάρης στη διάρκεια της κατοχής θα δεχθεί την προτροπή των κομμουνιστών να αλλάξει το ρεπερτόριο του καθώς όπως διηγείται "ερχόντουσαν λοιπόν εκεί οι κομμουνιστές και μου λέγανε –Αυτά τα χασικλίδικα να τα σταματήσεις... Οι αντάρτες θέλαν να παίζω δικά μου κομμάτια και να μην είναι χασικλίδικα για να μην μαθαίνει ο λαός τέτοια πράγματα. Ήταν από τότε σοβαροί αυτοί".³⁴⁸ Η επιρροή του ανερχόμενου εργατικού κινήματος, του ΚΚΕ και της Σοβιετικής Ένωσης είναι εμφανής στο ρεμπέτικο αν και, όπως έχει σημειωθεί, η "λαϊκή καλλιτεχνική δημιουργία και το όραμα μιας δικαιότερης κοινωνίας δεν ευτύχισαν να αλληλοαναγνωριστούν".³⁴⁹ Πάντως είναι γεγονός πως πολλοί γνωστοί ρεμπέτες στη διάρκεια της κατοχής και του εμφυλίου γράφουν τραγούδια που εξυμνούν τους αγώνες της αριστεράς.

Την περίοδο μέχρι και τη δικτατορία του Μεταξά η επιρροή της Σοβιετικής τέχνης στην Ελλάδα γίνεται έντονα εμφανής στα επαναστατικά τραγούδια. Από τις επίσημες σελίδες του *Ριζοσπάστη* της εποχής μέχρι τις μετέπειτα διηγήσεις ανθρώπων που συμμετείχαν στο ΚΚΕ τις δεκαετίες του 1920 και του 1930 όλοι συμφωνούν πως τα τραγούδια, όπως και οι στίχοι, με επαναστατική φρασεολογία βρίσκονται στο επίκεντρο των κοινωνικών εκδηλώσεων είτε αυτές συμβαίνουν σε κάποια ταβέρνα είτε σε κάποια μαχητική διαδήλωση.³⁵⁰ Εκείνη την περίοδο οι κομμουνιστές δείχνουν αγάπη σε οτιδήποτε προέρχεται από τη Ρωσία, μαθαίνουν ρωσικά τραγούδια και θαυμάζουν όποιον την έχει επισκεφτεί.³⁵¹

Σε αυτό βέβαια παίζει κυρίαρχο ρόλο το ΣΕΚΕ - ΚΚΕ το οποίο από νωρίς σπεύδει να προωθήσει αυτά τα τραγούδια. Από το Εκδοτικό Τμήμα του ΣΕΚΕ κυκλοφόρησαν το 1921 τα *Κόκκινα Τραγούδια* ενώ, μετά την μετονομασία του κόμματος σε ΚΚΕ, το 1928 κυκλοφόρησαν τα

³⁴⁷ Μάρκος Βαμβακάρης, Αυτοβιογραφία, Παπαζήση, Αθήνα, 1978, σ. 278.

³⁴⁸ Ο.π. σ. 208.

³⁴⁹ Μανώλης Αθανασάκης, "Βασίλης Τσιτσάνης 1946", *Ο Πολίτης*, τ. 79 και τ. 80, 2000.

³⁵⁰ "Το τραγούδι του Τέλμαν και του Δημητρώφ "Μαύρα κοράκια" αντήχησε πολλές φορές στους δρόμους της Αθήνας όπως και οι στίχοι για τις σφαγές χιλιάδων κινέζων προλεταρίων "και στην Καντόνα χιλιάδες σφάζουν προλεταρίους ηρωικούς". Γιώργης Τρικαλινός, *Ανακατεύοντας τη χόβολη ης μνήμης (Οδοιπορικό μιας ζωής)*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1998, σ. 33.

³⁵¹ Αύρα Παρτσαλίδου, *Αναμνήσεις από τη ζωή της ΟΚΝΕ*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1983, σ. 44.

Επαναστατικά Τραγούδια και το 1935 το *Κόκκινο Ημερολόγιο*. Μέσα από αυτές τις εκδόσεις γίνεται φανερό το ενδιαφέρον του Κομμουνιστικού Κόμματος να προτείνει μια άλλη μορφή τέχνης. Ειδικά τα τραγούδια, τα οποία είναι και πιο εύκολο να περάσουν στη συνείδηση του εργαζόμενου λαού από τη λογοτεχνία, θα γνωρίσουν μεγάλη αποδοχή από τους οπαδούς του Κομμουνιστικού Κόμματος αλλά και γενικότερα από κομμάτια της εργατικής τάξης.³⁵² Όμως δεν πρέπει να θεωρηθεί πως τα τραγούδια προέρχονται κατευθείαν από την ηγεσία του κόμματος καθώς αυτά συχνά δημιουργούνται και μέσα στα διάφορα καφενεία και λοιπά στέκια των κομμουνιστών³⁵³ αλλά και στις εξορίες και τις φυλακές.

Στις διάφορες εκδηλώσεις οι οποίες οργανώνονται είτε από το ΚΚΕ είτε από οργανώσεις οι οποίες συνδέονται με αυτό, τα τραγούδια της επανάστασης πρωταγωνιστούν. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο ετήσιο χορός της Εργατικής Βοήθειας Ελλάδος, μιας οργάνωσης του ΚΚΕ με στόχο να δώσει έμπρακτη αλληλεγγύη σε ανέργους, εργαζόμενους και διωκόμενους οι οποίοι αντιμετωπίζουν μεγάλα οικονομικά προβλήματα. Ο ετήσιος χορός της που γινόταν συνήθως στο θέατρο “Αλάμπρα” γνώριζε μεγάλη επιτυχία κι είχε καθιερωθεί στην εργατική τάξη της Αθήνας. Η βραδιά έκλεινε πάντα με τους παρευρισκόμενους να ψάλουν τη “Διεθνή”.³⁵⁴ Παράλληλα η αριστερά εμπνέεται και από τα γεγονότα της εποχής τα οποία εκφράζονται σε τραγούδια όπως ο “Μπεζαντάκος” το οποίο βασίζεται στην πετυχημένη απόδραση του από τις φυλακές της Συγγρού το 1932. Στο τραγούδι μάλιστα γίνεται αναφορά και στην άλλη μεγάλη απόδραση κομμουνιστών από τις ίδιες φυλακές τον Μάρτιο του 1931.³⁵⁵ Οι δραπέτες κατέφυγαν στη Σοβιετική Ένωση και πολλών τα ίχνη χάνονται την περίοδο 1936-1939.

Ειδικά η “Διεθνής” αποτελεί μια ειδική περίπτωση καθώς είναι πάρα πολλές οι αναφορές σε αυτή. Σε κάθε σχεδόν εκδήλωση στην οποία συμμετέχουν κομμουνιστές το να “ψάλλουν” όλοι μαζί τη “Διεθνή” είναι το αποκορύφωμα της βραδιάς.³⁵⁶ Χαρακτηριστική είναι η αφήγηση του

³⁵² Όπως περιγράφει ο Βασίλης Μπαρτζιώτας οι εργάτες στα καπνά “συγκεντρώνονταν σε μια μεγάλη αποθήκη που επιδιόρθωναν τις αλωνιστικές μηχανές και τραγουδούσαν “Ω κόκκινη σημαία μας”” Βασίλης Γ. Μπαρτζιώτας, *Εξήντα Χρόνια Κομμουνιστής*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1986, σ. 22.

³⁵³ Αύρα Παρτσαλίδου, *Αναμνήσεις από τη ζωή της ΟΚΝΕ*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1983, σ. 24.

³⁵⁴ Αντώνης Φλούντζης, *Το φοιτητικό κίνημα 1923-1928*, Κέδρος, Αθήνα, 1983, σ.3 86-387.

³⁵⁵ Οι δραπέτες ήταν οι Β. Ασίκης, Λ. Αποστόλου, Κ. Ευτυχιάδης, Π. Καρασκόγιας, Γ. Κολοζώφ, Μ. Μαρκοβίτης, Ο. Οικονομίδης, Μ. Παπαρήγας και Α. Χαϊτάς.

³⁵⁶ Από τις συνεδριάσεις των πυρήνων της ΟΚΝΕ βλ. Γιώργης Τρικαλινός, *Ανακατεύοντας τη χόβολη ης μνήμης (Οδοιπορικό μιας ζωής)*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1998, σ. 33, μέχρι στο στρατό όπου οι κληρωτοί στην Καβάλα κατατάσσονται ψάλλοντας τη Διεθνή, *Ριζοσπάστης*, 28/09/1933 και γενικά σε όλες σχεδόν τις εμφανίσεις κομμουνιστών την περίοδο του μεσοπολέμου.

Βαφειάδη όταν την περίοδο που υπηρετεί στον στρατό βρίσκεται τυχαία με μερικούς άλλους κομμουνιστές και “σαν από μοναχό του, με σφυρίγματα στην αρχή, με σιγανή φωνή σε συνέχεια, τελειώσαμε τη “Διεθνή” οπότε ακούσαμε βήματα”.³⁵⁷ Ειδικά η επιλογή του ρήματος “ψέλνω” η οποία εντοπίζεται συχνά στις αναφορές στη “Διεθνή” φανερώνει και την υπερβατική μορφή που έπαιρνε αυτή στη συνείδηση των κομμουνιστών μετατρέποντας τη διαδικασία σε θρησκευτική ιεροτελεστία. Πάντως γενικώς τα διάφορα επαναστατικά τραγούδια συγκινούν κι εμπνέουν τους κομμουνιστές της εποχής. Ο Αργυρόπουλος περιγράφει “Τραγουδούσα τη πρώτη στροφή “Ω! Κόκκινη σημαία μας, χρώμα αγάπης και ζωής, πόσες φορές εσκέπασες, τους ήρωες μας καταγής!” “Ονειρευόμουν τον εαυτό μου ξαπλωμένο, κατά γης νεκρό και σκεπασμένο με την κόκκινη σημαία και γύρω κόσμος με τις γροθιές σηκωμένες στον αγέρα να φωνάζει “Εκδίκηση!””.³⁵⁸ Ο Στίνας για τις αρχές του 1920 γράφει πως “στα γραφεία της κομματικής οργάνωσης συγκεντρωθήκαμε κάθε βράδυ πλήθος φαντάρων, συζητούσαμε και τραγουδούσαμε τη “Διεθνή”, “Το τραγούδι της δουλειάς” και μια διασκευή από το “Του αητού το γιό”: Του ναύτη τα κανόνια θα γίνουνε σφυριά, θα σπάσουν το κεφάλι του κάθε μπουρζουά. Δρεπάνια για το θέρος θα γίνουν τα σπαθιά κλπ.”³⁵⁹ Βέβαια, αν και στη βιβλιογραφία δεν εντοπίζεται σύνδεση των κομμουνιστών με το ρεμπέτικο υπάρχουν κάποιες αναφορές σε καντάδες, ειδικά αν τύχαινε να βρεθούν σε καμιά ταβέρνα.³⁶⁰

Άλλα τραγούδια της εποχής είναι τα “Βαρσοβιάνκα”, “Τραγούδι της Πρωτομαγιάς”, “Πάψετε να προσκυνάτε”, “Τραγούδι του Δημητρώφ”, “Ψηλά απ’ της Ρωσίας τα χιόνια”, “Δεν τα θέλουμε τα όπλα”, “Έπέσατε Θύματα”, “Έμπρός σηκωθείτε”, “Αγρότη που σκύβεις αιώνια κινήσου”, “Δεν θέλουμε θεούς κακούργους”, “Σύντροφοι στον αγώνα” και άλλα. Σε αυτά γίνεται φανερό η έντονη πολεμική κι επαναστατική διάθεση καθώς συναντάει κανείς στίχους όπως “Μίσος κι εκδίκηση σε κάθε κλέφτη, σε κάθε τύραννο της εργατιάς, θάνατος σ’ όλους τους πλουτοκράτες, ήρθε η ώρα της λευτεριάς” ή “Σύντροφοι στον αγώνα, εμπρός όλοι μ’ ορμή, τα όπλα μας θ’

³⁵⁷ Μάρκος Βαφειάδης, *Απομνημονεύματα*, τ. Α΄, Δίφρος, Αθήνα, 1984, σ. 79

³⁵⁸ Σάββας Αργυρόπουλος, *Προσφυγιά, Αντάρτικο, Εξορία 1924-1949*, Αθήνα, 1980, σ. 21. Παρόμοιες αναφορές κάνει και ο Μπαρτζιώτας ο οποίος αναφέρει πως το ίδιο τραγούδι ακουγόταν συχνά στις τάξεις του σχολείου του πριν μπει ο καθηγητής, Βασίλης Γ. Μπαρτζιώτα, *Εξήντα Χρόνια Κομμουνιστής*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1986, σ. 26.

³⁵⁹ Άγης Στίνας, *Αναμνήσεις*, Β΄ Έκδοση, Ύψιλον / Βιβλία, Αθήνα, 1985, σ. 67.

³⁶⁰ “Μια - δυο φορές το μήνα συγκεντρωθήκαμε στις ταβέρνες του “Μπάρμπα- Ιωακείμ” και του “Χειμάρα”... όταν ερχόμασταν στο κέφι αρχίζαμε το ψιλοτραγούδο με το καταραμένο κάπελα και ψεύτη ταβερνιάρη κλπ και σε συνέχεια οι απαγγελίες με ποιήματα του Βάρναλη, του Παλαμά, του Ρίτσου, του Πορφύρα, του Ανθία” Γιώργης Τρικαλινός, *Ανακατεύοντας τη χόβολη ης μνήμης (Οδοιπορικό μας ζωής)*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1998, σ. 39. Τραγούδια σαν το “νερωμένο κρασί” του οποίου τους στίχους παραθέτει ο συγγραφέας και οι στίχοι του Βάρναλη από τους “Μοιραίους” και από τους “Σκλάβους Πολλιορκτημένους” φαίνεται πως έχουν μεγάλη επίδραση στους κομμουνιστές της εποχής ειδικά μέσα στη δεκαετία του 1920.

ανοίξουν, το δρόμο μας πλατύ”. Παράλληλα μέσα από αυτά τα τραγούδια καλλιεργείται η πίστη πως σύντομα θα έρθει η επανάσταση, όπως έγινε στη Ρωσία, και θα χτιστεί ένας νέος πιο δίκαιος κόσμος. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι οι στίχοι του “Πάψετε να προσκυνάτε” όπου αναφέρεται πως “Πάνε εκείνοι οι χρόνοι, ήρθαν καινούργιοι καιροί, τρέμουν, γκρεμίζονται θρόνοι, νέα ζωή προχωρεί” ή στο “Ψηλά απ’ της Ρωσίας τα χιόνια” το οποίο κλείνει σημειώνοντας “Και ο ήλιος καινούργιος φωτίζει, του σκλάβου θλιμμένη καρδιά, τη λευτεριά του χαιρετίζει! Ω, φύσα αγέρα του βορρά”. Αντίστοιχα στο “Αγρότη που σκύβεις αιώνια κινήσου” συναντάει κανείς τους στίχους “Νέος κόσμος θε να βγει, απ’ την ταπεινή ζωή σου, πάνε τα χρόνια τα παλιά, τώρα παλεύει η εργατιά”. Ο αέρας αισιοδοξίας για την επανάσταση που έρχεται είναι φανερός σε αυτά τα τραγούδια και δίνει μια καλή εικόνα της ψυχοσύνθεσης των κομμουνιστών. Όπως είναι λογικό και η εργατική τάξη βρίσκεται στο επίκεντρο των τραγουδιών μέσα από στίχους όπως “Όλοι το τραγούδι ας πούμε, το τραγούδι της δουλειάς, θα έρθει η ώρα να χαρούμε. Ζήτω! Ζήτω η εργατιά” αλλά και η νεολαία όπως γίνεται φανερό από το “Σύντροφοι στον αγώνα” όπου αναφέρεται “Έμπρός παιδιά, χαρά κι ορμή, ψηλά το νεανικό κορμί, της εργατιάς, των αγροτών, είμαστε εμείς φρουροί”. Τέλος, παρά το έντονο πολεμικό στοιχείο, στα τραγούδια κυριαρχεί και ο αντιμιλιταρισμός καθώς αναφέρεται πως “Κάτω η πείνα και η βία! Κάτω τα όπλα τα σπαθιά” και “Δεν τα θέλουμε τα όπλα, τα κανόνια, τα σπαθιά, να τα κάνουμε αλέτρια, να δουλεύει η αγροτιά”.

Όπως περιγράφει η Παρτσαλίδου “μαζεύονταν οι νεολαίοι μπροστά, κάτω απ’ τη σκηνή, και τα έπιαναν όλα με τη σειρά ώσπου να μαζευτεί ο κόσμος. Μαζί με τη χορωδία τραγούδαγαν όλοι ευτυχισμένοι. Χαιρόντουσαν την Κυριακή τους οι εργάτες.”³⁶¹ Από την άλλη για το κλίμα που επικρατούσε στους νέους φυλακισμένους κομμουνιστές, ενδεικτικό είναι και το παρακάτω απόσπασμα “ήμασταν μεταξύ 20-24 και δεν λογαριάζαμε τίποτα. Η δουλειά μας ήταν μια από το πρωί ως το βράδυ, σκαρφαλώναμε στα σιδερόφραχτα παράθυρα που βλέπανε σε μια αλάνα, λέγαμε επαναστατικά τραγούδια και κάθε τόσο φωνάζαμε “Ζήτω ο Δημητρώφ”.”³⁶²

4.5 Οι εξελίξεις στο ΚΚΕ και η κομμουνιστική ζωή

Από τις αρχές του 1930 οι συνέπειες της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης γίνονται αισθητές και στην Ελλάδα γεννώντας ένα μεγάλο κίνημα κατά της ανεργίας. Μέσα σε αυτό το κλίμα γαλουχούνται τα μέλη του ΚΚΕ τα οποία άλλοτε αντιμετωπίζουν συλλήψεις και άλλοτε μετακινούνται ανάμεσα σε πόλεις είτε λόγω κομματικής δουλειάς είτε λόγω εκτοπισμών στον Άη-Στράτη, στη Γυάρο, στη Γαύδο και αλλού. Στις εξορίες οργανώνονται σε κολεκτίβες (ομάδες

³⁶¹ Αύρα Παρτσαλίδου, *Αναμνήσεις από τη ζωή της ΟΚΝΕ*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1983, σ. 38.

³⁶² Δημήτρης Μιχελίδης-Μιχέλης, *Ο Σκληρός δρόμος*, Αφοί Τολιδη Ο.Ε., Αθήνα, 1983, σ. 65.

συμβίωσης) και αποκτούν τις πρώτες τους εμπειρίες από τη ζωή στην εξορία μέσα από πολιτικές συζητήσεις και μαθήματα αλλά και μέσα από την πειθαρχία που επιβάλλει η κομμουνιστική στρατεύση.³⁶³ Μοιράζονται τα τρόφιμα που τους στέλνουν, αναλαμβάνουν εκ περιτροπής τις διάφορες υπηρεσίες- “αγγαρείες”, δημιουργούν συνεργεία διαφόρων ειδικοτήτων για την εξυπηρέτηση των εξόριστων κι έρχονται σε επαφή με τους ντόπιους νοικιάζοντας χωράφια για καλλιέργεια ή ανταλλάζοντας την εργασία τους με λάδι, σιτάρι, κ.α..³⁶⁴ Με τον ίδιο τρόπο δρουν και μέσα στις φυλακές. Όπως περιγράφει ο Μιχελίδης “πρώτα αρχίσαμε διαφωτιστική δουλειά, όχι κομμουνιστική προπαγάνδα, που απόβλεπε σε δύο μόνο στόχους: στην ομόνοια μεταξύ μας και στο δικαίωμα να τρώμε μια κουταλιά φαγητό. Ύστερα γίνηκε το επόμενο βήμα, η οργάνωση... η επιτροπή με τη σειρά της παρέδωσε όλα τα μαχαίρια σε μένα, τον κομμουνιστή ιδιωνυμίτη κατάδικο, διότι με αυτή την ιδιότητα ήμουνα πρόσωπο κοινής εμπιστοσύνης... οργανώθηκε ένα είδος εσωτερικής φρουράς και καθορίστηκαν και ποινές για τους απείθαρχους παραβάτες... Ένα μικρό σοβιέτ στο κάτεργο της Πύλου”.³⁶⁵ Το ΚΚΕ για να υποστηρίξει όσους αγωνιστές βρίσκονταν στις φυλακές και στις εξορίες πρότεινε στα μέλη του να αποκτούν αλληλογραφία μαζί τους.³⁶⁶ Η διασκέδαση όσων δεν βιώνουν συνθήκες εγκλεισμού περιορίζεται στον ετήσιο χορό της Εργατικής Βοήθειας, στις εκδρομές που οργανώνουν οι διάφορες οργανώσεις που πρόσκεινται στο ΚΚΕ, στις θεατρικές παραστάσεις που δίνουν οι εργατικές λέσχες και στις σοβιετικές ταινίες που προβάλλονται στα ελληνικά σινεμά.³⁶⁷ Μάλιστα το 1932 γυρίζεται και η πρώτη ταινία κοινωνικού περιεχομένου στην Ελλάδα. Πρόκειται για την “Κοινωνική Σαπίλα” του Στέλιου Τατασόπουλου. Όπως πληροφορούμαστε “η πρεμιέρα της ταινίας ήταν επεισοδιακή. Ο αιθουσάρχης του κεντρικού κινηματογράφου “Σπλέντι”, όπου γινόταν η προβολή, φοβήθηκε το Ιδιώνυμο του Βενιζέλου και τη ματαίωσε. Οι μπομπίνες μεταφέρθηκαν σε άλλη αίθουσα της Κοκκινιάς, ενώ οι χωροφύλακες έκαναν σωματική έρευνα στους θεατές για να τους τρομοκρατήσουν και να εξασφαλίσουν ότι δε θα

³⁶³“Στην Κίμωλο τιμωρήθηκα από την κομματική φράξια με δίμηνο αποκλεισμό για σεξουαλικές παραβάσεις”, Κώστας Καραγιώργης, *Από τη Βάρκιζα στον Εμφύλιο*, Προσκήνιο, 2002, σ. 35.

³⁶⁴ Πολυμέρης Βόγλης, *Η εμπειρία της Φυλακής και της Εξορίας. Οι πολιτικοί κρατούμενοι στον εμφύλιο πόλεμο*, Αλεξάνδρεια, 2004, σ. 144.

³⁶⁵ Δημήτρης Μιχελίδης-Μιχέλης, *Ο Σκληρός δρόμος*, Αφοί Τολίδη Ο.Ε., Αθήνα, 1983, σ. 53-54.

³⁶⁶ Αύρα Παρτσαλίδου, *Αναμνήσεις από τη ζωή της ΟΚΝΕ*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1983, σ. 17.

³⁶⁷ Η απαγόρευση του “Θωρηκτού Ποτέμκιν” δημιουργεί μεγάλη αντίδραση από πλευράς ΚΚΕ καθώς “ενώ σε όλους τους κινηματογράφους προβάλλονταν άθλιες πορνογραφικές ταινίες, οι αρμόδιοι απαγόρεψαν χθες το Ποτέμκιν”, *Ριζοσπάστης*, 07/01/1927.

υπάρξουν ταραχές και ένοπλες συμπλοκές. Μετά την επιτυχία της πρώτης προβολής, ο σκηνοθέτης άρχισε να την προβάλλει σε πολλές πόλεις”.³⁶⁸

Ο τρόπος που διεξάγονται οι εκδρομές των οργανώσεων του ΚΚΕ αποτελεί σημαντικό στοιχείο της διαπαιδαγώγησης των κομμουνιστών. Σε αυτή την κατεύθυνση στις αρχές του 1930 οργανώνονται και προπαγανδίζονται και οι παιδικές κατασκηνώσεις της “Κοινωνικής Αλληλεγγύης”. Συγκεκριμένα το καλοκαίρι του 1933 στα Κιούρκα παραθερίζουν “20 παιδιά προλεταρίων” από 7 ως 14 ετών. Εκεί συγκροτούνται σε τρεις ομάδες, που η κάθε μία έχει τον αρχηγό της, και μέσα από τις συνελεύσεις τους προκύπτει ένας γενικός αρχηγός. Βγάζουν “εφημερίδα του τοίχου” με τίτλο *Το Παιδί του Εργάτη*, κάνουν δύο συνελεύσεις την ημέρα και παίρνουν αποφάσεις ενώ το βράδυ παίζουν Καραγκιόζη με σκηνές βασισμένες στην καθημερινότητά τους. Χαρακτηριστική του κλίματος είναι η παρακάτω δημοσίευση όπου ένα παιδί που ήταν αρχηγός μιας ομάδας καθαιρέθηκε αλλά “ο μικρός αυτός δεν θύμωσε γι’ αυτό όπως θα θύμωνε ένα άλλο παιδί αστικής παιδικής οργάνωσης. Αναγνώρισε το λάθος, έγραψε και κόλλησε στην εφημερίδα τα παρακάτω “Γι’ αυτό που έκανα ήτανε ένα πολύ μεγάλο σφάλμα που έκανα αταξίες. Είχανε δίκιο τα παιδιά που με βγάλανε από αρχηγό. Γι’ αυτό κι εγώ από εδώ και πέρα θα δείξω άριστη διαγωγή”. Τα παιδιά ύστερα από αυτό τον κάνανε αρχηγό της δεύτερης ομάδας”.³⁶⁹ Σε αντιστοιχία με προηγούμενες αναφορές κι εδώ εντοπίζεται η αναγνώριση του σφάλματος και η δημόσια αυτοκριτική ως μέσο “εξαγνισμού” η οποία επιτρέπει τη συνέχεια της συμμετοχής στις διάφορες οργανώσεις και, συχνά, ανταμείβεται από το κόμμα. Με αυτόν τον τρόπο συντελείται μια ενδιαφέρουσα συνθήκη η οποία γεννάει μια μόνιμη συνειδησιακή ενοχή στα μέλη του κόμματος καθώς “η νέα ηγεσία, έχοντας καταργήσει την αυτοκριτική και υποκαταστήσει την κριτική σκέψη με μια ανυπόφορη ηθικολογία, χρησιμοποιεί έντεχνα τον ψυχολογικό μηχανισμό δημιουργίας ενοχών στα κομματικά μέλη. Τα μέλη είναι ένοχα και υπεύθυνα για τις ελλείψεις και τις αποτυχίες, κρατούνται μόνιμα σε μια κατάσταση υπόδικου, απολογούμενα.”³⁷⁰

Πολλά στελέχη του κόμματος την περίοδο αυτή δεν έχουν συγκεκριμένη κατοικία, υποφέρουν οικονομικά, συλλαμβάνονται συχνά κι επιβιώνουν χάρη στη συντροφική αλληλεγγύη η οποία εκείνη την εποχή “ήταν στο έπακρο αναπτυσσόμενη - σωστή, κομμουνιστική- κι ό, τι είχαμε, ακόμη κι ένα μαξιλάρι, εναλλάξ το μοιραζόμασταν μεταξύ μας για προσκέφαλο”³⁷¹ Παράλληλα οι

³⁶⁸“Στερνό “αντίο” στον ιδεολόγο δημιουργό”, *Ριζοσπάστης*, 15/07/2000.

³⁶⁹*Νεολαία*, 25 Αυγούστου 1933

³⁷⁰Άγγελος Ελεφάντης, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης*, Γ΄ έκδοση, Θεμέλιο, Αθήνα, 1999, σ. 140.

³⁷¹Δημήτρης Μιχελίδης-Μιχέλης, *Ο Σκληρός δρόμος*, Αφοί Τολιδη Ο.Ε., Αθήνα, 1983, σ. 39.

κομμουνιστές μαθαίνουν περισσότερα για τη συνωμοτική δουλειά, για το πώς να καλύπτουν τα ίχνη τους, χρησιμοποιούν ψευδώνυμα³⁷² και γενικότερα εκπαιδεύονται στο να επιβιώνουν σε συνθήκες παρανομίας. Βέβαια, η ενσωμάτωση κανόνων συνωμοτικότητας στην καθημερινότητα των μελών σε συνδυασμό με το γεγονός ότι άτομα της ασφάλειας, αλλά και αρχειομαρξιστές, συχνά διείσδυαν στο ΚΚΕ “γεννούσε τάσεις έλλειψης εμπιστοσύνης μεταξύ των μελών του, που οι αρχές υποδαύλιζαν για να τροφοδοτηθεί η καχυποψία και να προξενηθεί φόβος και παράλυση”.³⁷³ Σε αυτό το κλίμα ο Χατζής υποστηρίζει πως τότε “μέσα στο ΚΚΕ και στην ΟΚΝΕ εξαπλώθηκε ένας χωρίς προηγούμενο φόβος. Φοβούνταν περισσότερο τον καθοδηγητή, το Κόμμα όπως λέγανε τότε οι κομμουνιστές, από τον ταξικό εχθρό.”³⁷⁴

Αντίθετα ο Δάγκας υποστηρίζει πως παρόλο που η νέα ηγεσία “ακολούθησε την πεπατημένη της εκκαθάρισης (παραδείγματος χάριν, η υπόθεση Ασημίδη)³⁷⁵, αντιμετωπίζοντας τη διαφορετικότητα ως εχθρική εκδήλωση που έβλαπτε το κόμμα και πιστεύοντας ότι οι αντίθετες γνώμες λειτουργούσαν διασπαστικά, οι εκκαθαρίσεις δεν ήταν όμως ακραίες. Αν εκτιμηθεί αυτή ταύτη η λειτουργία του κόμματος μετά το 1931 σε σχέση με το παρελθόν... πάλι κάποιο νέο στοιχείο διαγιγνώσκεται, “πιο δημοκρατικό”.. ο Ζαχαριάδης ανέλαβε την αρχηγία του κόμματος το 1931, όταν ολοκληρωνόταν ο κύκλος της μπολσεβικοποίησης, με το σοσιαλιστικό εργατικό κόμμα να έχει μετεξελιχθεί σε κομμουνιστικό, με την εκκαθάριση από τα σοσιαλδημοκρατικά, “διαλυτικά” και άλλα “διασπαστικά” στοιχεία, με τη στερέωση όλων των λενινιστικών αντιλήψεων και τη διαμόρφωση της κομματικής κατάστασης.”

Αυτή η άποψη σε μεγάλο βαθμό φαίνεται να βρίσκεται πιο κοντά στη πραγματικότητα, όσον αφορά τη συγκεκριμένη περίοδο, καθώς η νέα ηγεσία δεν φαίνεται να εισήγαγε κάποια φοβερή καινοτομία σε σχέση με το παρελθόν. Από την άλλη, η περιγραφή του Ελεφάντη παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον αν και, μάλλον, είναι λάθος αυτή να χρεώνεται αποκλειστικά στη

³⁷²Ειδικά στις αρχές του 1930 ήταν σύνθητες φαινόμενο τα κινέζικα ψευδώνυμα, Βασίλης Γ. Μπαρτζιώτα, *Εξήντα Χρόνια Κομμουνιστής*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1986, σ. 118.

³⁷³Αλέξανδρος Δάγκας, *Ο Χαφιές*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1995, σ. 44-46.

³⁷⁴Θανάσης Χατζής, *Οι ρίζες της Εθνικής Αντίστασης*, Φιλίστωρ, Αθήνα, 1996.

³⁷⁵Ο Γιώργος Κωνσταντινίδης (ή Ασημίδης) ήταν στέλεχος του ΚΚΕ το οποίο στις αρχές του 1930 φοίτησε στο Πανεπιστήμιο της ΚΥΤV και στη συνέχεια επέστρεψε στην Ελλάδα ως μέλος της τριμελούς ηγεσίας που διόρισε η ΚΔ. Ο Ασημίδης στις Περιφερειακές Εκλογές του 1933 υποστήριξε την μη κάθοδο των κομμουνιστών στη Θεσσαλονίκη και τη στήριξη των βενιζελικών υποψηφίων ώστε να ηττηθούν οι εκπρόσωποι του Λαϊκού Κόμματος. Το ΚΚΕ κατέβηκε τελικά στις εκλογές αλλά σημείωσε μείωση της εκλογικής του δύναμης, την οποία η ηγεσία απέδωσε προσωπικά στον Ασημίδη. Στη συνέχεια ο Ασημίδης έθεσε ανοιχτά διάφορα ζητήματα σχετικά με τη δημοκρατική λειτουργία του κόμματος, κάτι που είχε ως αποτέλεσμα τη διαγραφή του ως οπορτουνιστή το 1934. Εκτελέστηκε από την ΟΠΛΑ κατά τη διάρκεια των Δεκεμβριανών.

νέα ηγεσία καθώς τέτοια δείγματα σε μεγάλο βαθμό προϋπάρχουν. Η πολιτική που ακολουθεί η νέα ηγεσία βασίζεται σε ήδη υπάρχουσες δομές οι οποίες βέβαια παγιώνονται και πιθανόν γιγαντώνονται τη συγκεκριμένη περίοδο. Τέλος, όσον αφορά την καχυποψία, είναι γεγονός πως αυτή ως ένα βαθμό ήταν δικαιολογημένη ειδικά αν σκεφτεί κανείς τη δράση των χαφιέδων αλλά και των αρχειομαρξιστών

Η πολιτική του Βενιζέλου τόσο στα εσωτερικά ζητήματα, όσο και στα εξωτερικά σε συνδυασμό με την ιδεολογική ομοιογένεια η οποία προωθείται στο ΚΚΕ θα στρέψει πολλούς πρόσφυγες αλλά και άλλους βενιζελικούς, δημοκρατικούς ψηφοφόρους προς το ΚΚΕ το οποίο από το 1,41% που πήρε στις εκλογές του 1928 θα λάβει 4,97% το 1932, εκλέγοντας 10 βουλευτές ενώ τα μέλη του από 1.800 το 1931 φτάνουν τα 6.000 το 1934 και τα 15.000-16.000 το 1936.³⁷⁶

Στο αντιφασιστικό πλαίσιο που σηματοδοτεί την πορεία του ΚΚΕ μετά το 1934 δημιουργείται η Πανελλήνια Γυναικεία Επιτροπή κατά του Πολέμου και του Φασισμού, η Γυναικεία Επιτροπή Συνεργαζόμενων Οργανώσεων και ο Σύλλογος Εργαζόμενων Γυναικών, η Ένωση Νέων Ελλάδας καθώς και η Φιλειρηνική Ένωση Οργανώσεων Νέων στις οποίες συμμετέχουν κομμουνιστές, σοσιαλιστές, δημοκράτες και λοιποί αντιφασίστες. Παράλληλα εν όψει της ανόδου του φασισμού στις εκλογές του 1936 θα συμμετέχει ως “Παλλαϊκό Μέτωπο” συγκεντρώνοντας 5,76% κι εκλέγοντας 15 βουλευτές, ενώ στα τέλη του Ιουλίου θα επιτευχθεί και η ενοποίηση της Ενωτικής ΓΣΕΕ με τη ΓΣΕΕ. Επίσης, στα τέλη του 1935 το ΚΚΕ διοργανώνει και μεγάλη καμπάνια ώστε να μην φτάσει η Ολυμπιακή Φλόγα στους Ολυμπιακούς Αγώνες του Βερολίνου. Ενδιαφέρον προκαλεί πως ενώ το ΚΚΕ προσπαθεί να δημιουργήσει κοινά αντιφασιστικά μέτωπα με όλες τις δημοκρατικές δυνάμεις αποκλείει τη συνεργασία με τους αρχειομαρξιστές και τους τροτσκιστές και συνεχίζει τις επιθέσεις εις βάρος τους κατηγορώντας τους ως συνεργάτες της Ασφάλειας.

Το 1936 χαρακτηρίζεται από μεγάλες εργατικές κινητοποιήσεις οι οποίες κορυφώνονται στη Θεσσαλονίκη τον Μάιο και είχαν ως αποτέλεσμα το θάνατο 12 εργατών κι εργατριών. Με αφορμή αυτό το γεγονός ο Ρίτσος θα γράψει τον “Επιτάφιο” ο οποίος, ακολουθώντας το κλίμα της εποχής και τις επιταγές του ΚΚΕ, είναι βαθιά επηρεασμένος από το δημοτικό τραγούδι. Οι απεργίες και οι συγκρούσεις αυτή την περίοδο ήταν συχνές αν και σε πολλές περιπτώσεις οι στρατιώτες αρνήθηκαν να στραφούν κατά των διαδηλωτών.³⁷⁷ Στο πρώτο εξάμηνο του 1936 υπολογίζεται “πως χάθηκαν ένα εκατομμύριο μέρες εργασίας” ενώ “οι εργατικοί αγώνες αυτής της περιόδου

³⁷⁶Άγγελος Ελεφάντης, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης*, Γ΄ έκδοση, Θεμέλιο, Αθήνα, 1999, σ. 139

³⁷⁷Στέφανος Παπαγιάννης, *Από Εύελπις αντάρτης, Αναμνήσεις ενός κομμουνιστή αξιωματικού*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1991, σ. 20.

ξέφυγαν... από τα όρια μιας απλής κοινωνικής διαμαρτυρίας, όταν συνδέθηκαν με την προάσπιση των πολιτικών δικαιωμάτων και ελευθεριών στο εσωτερικό τη χώρας. Σε αυτό το εργατικό και συνδικαλιστικό κίνημα αναδείχτηκαν σε φορείς πολιτικής προόδου, σε μια περίοδο που τα αστικά στρώματα και το κράτος αμφισβητούσαν βασικές αρχές της αστικής ιδεολογίας, πολιτικής και κουλτούρας”. Ο απολογισμός του Μάιου και του Ιουνίου του 1936 συνοψίζεται σε 14 νεκρούς, 711 τραυματίες και 2.223 συλληφθέντες.³⁷⁸ Εν όψει της πανεργατικής απεργίας που αποφασίζεται για τις 5 Αυγούστου, ο Μεταξάς προχώρησε στην εγκαθίδρυση δικτατορίας στις 4 Αυγούστου του 1936 τερματίζοντας τη δυναμική που είχαν αποκτήσει οι εργατικές κινητοποιήσεις της περιόδου.

³⁷⁸Γιώργος Ν. Αλεξάτος, *Η εργατική τάξη στην Ελλάδα, Από την πρώτη συγκρότηση στους ταξικούς αγώνες του μεσοπολέμου*, Αναθεωρημένη Β΄ Έκδοση. Κουκκίδα, Αθήνα, 2015, σ. 275-279.

Επίλογος

Η εργασία αποπειράθηκε να αναδείξει τις συνθήκες μέσα από τις οποίες συγκροτείται η κομμουνιστική ταυτότητα την περίοδο του μεσοπολέμου. Βασικός στόχος ήταν να αγγίξει πτυχές οι οποίες δεν έχουν αναλυθεί σε σχέση με το πώς εκφράζεται σε επίπεδο κουλτούρας η συμμετοχή στο Κομμουνιστικό Κόμμα. Παράλληλα προσπάθησε να συμβάλει στο να ξεπεραστούν παλιότερες αναλύσεις οι οποίες αντιμετώπιζαν τους κομμουνιστές της εποχής ως άβουλους ακόλουθους της εκάστοτε ηγεσίας.

Η ίδρυση του ΣΕΚΕ αποτελεί την κατάληξη μιας χρόνιας διαδικασίας και τριβής των διάφορων σοσιαλιστικών ομάδων η οποία αποτέλεσε μια αναγκαιότητα της εποχής και η οποία ενισχύθηκε από την επανάσταση στη Ρωσία. Η σύγκρουση των σοσιαλιστών με τους ριζοσπάστες κομμουνιστές δεν αποτελεί απλά μια πολιτική επιλογή αλλά προέκυψε μέσα από την αδυναμία συνύπαρξης ανάμεσα στις δύο τάσεις σε όλα τα επίπεδα της κομματικής ζωής. Τα μέλη του κόμματος αισθάνονταν όλο και λιγότερο πως εκφράζονται από τη σοσιαλιστική ηγεσία και συχνά την αντιμετώπιζαν καχύποπτα. Το, διάχυτο στους νέους της εποχής, σοβιετικό επαναστατικό όραμα σε μεγάλο βαθμό ξεπερνούσε τους στόχους και τις αναλύσεις των λίγο γηραιότερων σοσιαλιστών και είχε ως αποτέλεσμα την αποπομπή τους. Σε αυτή την κατεύθυνση κινούνται και οι αναλύσεις της περιόδου σχετικά με την ανάγκη να ενταχθεί στο κόμμα “νέο αίμα” που θα εναντιωθεί στις δυνάμεις του παρελθόντος.

Η αλλαγή ηγεσίας και η έναρξη της μπολσεβικοποίησης του κόμματος επιβλήθηκαν από τις νέες συνθήκες που είχαν προκύψει. Οι νέοι κομμουνιστές σε αυτή την περίοδο ξεκινούν να αποδέχονται άκριτα τις προτάσεις της Κομμουνιστικής Διεθνούς, όχι από φόβο, αλλά επειδή θεωρούν δεδομένο πως αυτή ξέρει καλύτερα από αυτούς και την εμπιστεύονται απόλυτα. Αυτή η πίστη στη Κ.Δ. και στην Ε.Σ.Σ.Δ. γεννιέται από τα επιτεύγματα της Οκτωβριανής Επανάστασης και από την υπόσχεση για ένα δικαιότερο κόσμο ο οποίος ήδη συντελείται σε ένα μεγάλο μέρος του πλανήτη.

Οι διαγραφές οι αποπομπές και η απαξίωση πρώην συντρόφων εφαρμόζονται στο ΚΚΕ από πολύ νωρίς και είναι λάθος να χρεώνονται ως εφεύρημα κάποιας συγκεκριμένης ηγεσίας. Η κομμουνιστική στράτευση επιβάλλει την εφαρμογή της κομματικής γραμμής, σύμφωνα με τις οδηγίες της Κ.Δ., και η απομάκρυνση δεν συγχωρείται εύκολα ούτε από την ηγεσία, ούτε από τη βάση του κόμματος.

Το πρότυπο του κομμουνιστή γεννιέται μέσα από την ηρωοποίηση των Ρώσων επαναστατών αλλά και των πολιτικών που εφαρμόζονται στη Σοβιετική Ρωσία. Η έννοια του πολέμου έχει κεντρικό ρόλο στη δόμηση της κομμουνιστικής ταυτότητας, τρέφεται από αυτόν και

εντοπίζεται σε όλες τις εκφάνσεις της καθημερινότητας. Τα τραγούδια, η φρασεολογία, η στρατιωτική θητεία αποτελούν κάποια από τα παραδείγματα της επιρροής του πολέμου. Εξάλλου, το αφήγημα του “πολέμου ενάντια στον πόλεμο” και της επερχόμενης επανάστασης είχε τεράστια επίδραση σε όλον τον πλανήτη.

Παράλληλα με τη συγκρότηση της Σοβιετικής κοινωνίας συντελείται και η σοβιετικοποίηση των μελών των Κομμουνιστικών Κομμάτων. Αν και θα ήταν λάθος να θεωρήσουμε όλα τα στοιχεία που συγκροτούν τους κομμουνιστές εξωγενή, η αλήθεια είναι πως τα περισσότερα χαρακτηριστικά, οι εκδηλώσεις, οι αναπαραστάσεις, η φρασεολογία κτλ. σε μεγάλο βαθμό προέρχονται από τη Σοβιετική Ένωση. Τα τραγούδια, οι ιεροτελεστίες και οι επέτειοι, όπως και στη Σοβιετική Ένωση, έρχονται για να εκτοπίσουν τις ήδη υπάρχουσες αστικές δομές και να τις αντικαταστήσουν με τα πρότυπα του “καινούργιου κόσμου” που ήδη συντελείται, διατηρώντας φυσικά την υπερβατική αίγλη που χαρακτήριζε εκείνες του παλιού.

Η κομμουνιστική ένταξη και έκφραση δεν πηγάζει απαραίτητα από την βαθιά κατανόηση του μαρξισμού. Αντίθετα, στην ελληνική περίπτωση θα μπορούσε κανείς να ισχυρισθεί πως συχνά ούτε καν συνδέεται με αυτή. Περισσότερη σημασία παίζει το σύνολο της συμπεριφοράς των κομμουνιστών, η ηθική τους που τους κάνει να ξεχωρίζουν σε πολλά ζητήματα, καθώς και η υπόσχεση που δίνουν στους υπολοίπους για την επανάσταση που καταφτάνει. Η εναρμόνιση με το κομμουνιστικό πρότυπο δεν είναι πάντοτε ομαλή. Όπως έγινε φανερό και μέσα στην εργασία το ζήτημα της ισότητας των γυναικών, αν και από νωρίς αποτελεί πάγιο αίτημα του ΚΚΕ, στην εφαρμογή του αντιμετωπίζει πολλά προβλήματα και δυσκολίες.

Παράλληλα, τη δεκαετία του 1920 φαίνεται να κυριαρχεί ένας ελιτισμός στα μέλη του κόμματος τα οποία δυσκολεύονται να έρθουν σε επαφή με την εργατική τάξη την οποία διακηρύττουν πως εκπροσωπούν. Ο λόγος τους φαίνεται πως δεν αγγίζει την ελληνική κοινωνία ενώ η εμφάνιση τους συχνά παραπέμπει στην ιδεολογία τους μέσα από μια σειρά από “μόδες” των κομμουνιστών της εποχής. Το ζήτημα της σύνδεσης με τις μάζες αποτελεί και το βασικό ζήτημα του κόμματος σε όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου. Μετά το 1931 εγκαταλείπονται οι διάφορες “μόδες” και τα μέλη του ΚΚΕ προσπαθούν να μοιάζουν περισσότερο με τους εργάτες που προσπαθούν να προσεγγίσουν.

Συγχρόνως, η πολιτισμική έκφραση έγινε φανερή μέσα από τη μελέτη των κομμουνιστικών τάσεων σε σχέση με την τέχνη. Ο πλουραλισμός, που σε μεγάλο βαθμό βέβαια ήταν και αποτέλεσμα άγνοιας ως προς το ζήτημα, των αρχών της δεκαετίας του 1920 αντικαθίσταται σύντομα από το ρεύμα της περιγραφής και της καταγγελίας της παρακμής των αστικών αξιών. Στη δεκαετία του 1930 αυτό εγκαταλείπεται για να δώσει τη θέση του στο θετικό, επαναστατικό

πρότυπο που πρεσβεύει ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός. Αυτές οι διαδικασίες φυσικά δεν συμβαίνουν από τη μία μέρα στην άλλη. Για παράδειγμα οπαδοί της τέχνης που σε μεγάλο βαθμό εκφράζει ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός προϋπήρχαν και στην Ελλάδα και στην Ρωσία. Απλά μετά από μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο αυτή η τάση γίνεται κυρίαρχη στους κομμουνιστικούς κύκλους. Τέλος, η έννοια της παράδοσης και η στροφή προς το επαναστατικό παρελθόν του 1821 συντελούν στη δημιουργία μιας “ελληνικότητας” η οποία, αν και δεν έχει τα χαρακτηριστικά αυτής της “γενιάς του 1930” ή του μεταξικού καθεστώτος, προσπαθεί να αναπλάσει την ιστορία και την πραγματικότητα ώστε να εξυπηρετεί τους σκοπούς του ΚΚΕ.

Οι πολιτικές συνθήκες, η παραγωγή και η κριτική της σοσιαλιστικής- κομμουνιστικής τέχνης καθώς και της κομμουνιστικής κουλτούρας είναι ζητήματα αλληλένδετα μεταξύ τους τα οποία αν μελετηθούν μαζί μπορούν να αποτυπώσουν τη συνολική εικόνα της εποχής. Αν και υπάρχουν αρκετές αναλύσεις πάνω στην εργατική τάξη, το ζήτημα της κομμουνιστικής κουλτούρας την περίοδο του μεσοπολέμου, αλλά και αργότερα, δεν έχει αναλυθεί ιδιαίτερα με αποτέλεσμα οι πηγές να είναι ελάχιστες και ιδιαίτερα δυσεύρετες. Το σίγουρο είναι πως υπάρχει ακόμη αρκετό υλικό στο συγκεκριμένο ζήτημα το οποίο παραμένει ανεκμετάλλευτο και το οποίο θα βελτιώσει τον τρόπο με τον οποίο προσεγγίζει κανείς τη συγκεκριμένη περίοδο αλλά και το σήμερα.

Βιβλιογραφία

- Hobsbawm, Eric, *Η εποχή των άκρων, Ο σύντομος 20ος αιώνας(1914-1991)*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1995.
- Rolf, Malte, *A Hall of Mirrors: Sovietizing Culture under Stalinism*, Slavic Review, Vol. 68, N. 3 (Φθινόπωρο, 2009).
- Rolf, Malte, *Constructing a Soviet Time: Bolshevnik Festivals and Their Rivals during the First Five-Year Plan*, Kritika 1, N. 3 (Καλοκαίρι, 2000).
- Seferiades, Seraphim, *Working Class Movement (1870s- 1930s), A European Macrohistorical Analytical Framework and a Greece Case Study*, Columbia University, 1998.
- Αβδελά, Έφη, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού, Καταμερισμός της εργασίας στον δημόσιο τομέα, 1908-1955*, Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα, 1990.
- Αγγέλη, Μαρία, *Ο Κόσμος της εργασίας, Γυναίκες και άντρες στην παραγωγή και επεξεργασία του καπνού*, Διδακτορική διατριβή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα, 2007.
- Αλεξάτος, Γιώργος Ν., *Η εργατική τάξη στην Ελλάδα, Από την πρώτη συγκρότηση στους ταξικούς αγώνες του μεσοπολέμου*, Αναθεωρημένη Β΄ Έκδοση. Κουκκίδα, Αθήνα, 2015.
- Αργυρόπουλος, Σάββας, *Προσφυγιά, Αντάρτικο, Εξορία 1924-1949*, Αθήνα, 1980.
- Βαμβακάρης, Μάρκος, *Αυτοβιογραφία*, Παπαζήση, Αθήνα, 1978.
- Βαφειάδης, Μάρκος, *Απομνημονεύματα*, Τόμος Α΄, Δίφρος, Αθήνα, 1984.
- Βογιάζος, Αντώνης, *Σοσιαλισμός και κουλτούρα, 1917-1932*, τόμος Α΄, Θεμέλιο, Αθήνα, 1978.
- Βόγλης, Πολυμέρης, *Η Εμπειρία της φυλακής και της εξορίας. Οι πολιτικοί κρατούμενοι στον εμφύλιο πόλεμο*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, 2004.
- Βραχνιάρης, Χρήστος, *Ανάμεσα σε δύο εξεγέρσεις: Κιλελέρ 1910 - Τρίκαλα 1925*, Αλφειός, Αθήνα, 1985,
- Γκόλφης, Ρήγας, *Ο Γήταυρος*, Έκδοση “Αθηναϊκού Βιβλιοπωλείου” “Χ. Γάνιαρης και Σια”, Αθήνα, 1921.
- Δάγκας, Αλέξανδρος, *Ο Χαφιές*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 1995.
- Δαράκη, Πέπη, *Το όραμα της ισοτιμίας της γυναίκας*, Καστανιώτης, Αθήνα, 1995.
- *Δοκίμιο της Ιστορία του ΚΚΕ, Σύγχρονη Εποχή*, 2012.

- *ΕΚΑ, Ιδρυτική Πράξη Σύστασης ΕΚΑ, Πρακτικά Συνεδριάσεων 1910-1914*, έκδοση ΕΚΑ, Αθήνα, 2004.
- *Ελεφάντης, Άγγελος, Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης*, Γ΄ έκδοση, Θεμέλιο, Αθήνα, 1999.
- *Ζεύγου, Καίτη, Με το Γιάννη Ζέβγο στο επαναστατικό κίνημα*, Αθήνα, 1980.
- *Η Μεσοπολεμική Λογοτεχνία, Από τον Πρώτο ως τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο (1914-1939)*, Τόμος Α΄, Σοκόλη, Αθήνα, 1996.
- *Θεοδωρόπουλος, Σπύρος, Οι εργάται της Ελλάδος προς τη διπλή Βουλή των Ελλήνων*, Εργατικών Κέντρον Αθηνών, Αθήνα.
- *Καλογιάνη, Γ. Χ., Ο Νουμάς και η Εποχή του (1903-1931). Γλωσσικοί και ιδεολογικοί αγώνες*, Επικαιρότητα, Αθήνα, 1984.
- *Καμπαγιάννης, Θανάσης, Το εργατικό συνδικαλιστικό κίνημα στην Ελλάδα 1918-1926*, Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο, Αθήνα, 2007.
- *Καραγιώργης, Κώστας, Από τη Βάρκιζα στον Εμφύλιο*, Προσκήνιο, 2002.
- *Καρπόζηλος, Κώστας (Επιμέλεια), Αρχείο Σταύρου Καλλέργη, Ψηφίδες από τον σχεδιασμό της σοσιαλιστικής πολιτείας*, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, 2013.
- *Καστρίτης, Κώστας, Η Ιστορία του Μπολσεβικισμού- Τροτσκισμού στην Ελλάδα*, Μέρος Πρώτο και Δεύτερο, Εργατική Πρωτοπορία.
- *Κλάρας, Μπάμπης Δ., Ο αδερφός μου ο Άρης*, Δωρικός, 3η Έκδοση, Αθήνα.
- *Κόκορης, Δημήτρης, Η εισαγωγή κανονιστικών αρχών στο λογοτεχνικό πεδίο, Η παρέμβαση της ελληνικής Αριστεράς του μεσοπολέμου (1930-936)*, Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Ιωάννινα, 1994.
- *Κορδάτος, Γιάννης, Αρθρογραφίες στην κομμουνιστική επιθεώρηση 1921-1924*, Συλλογή, Αθήνα, 2009.
- *Κορδάτος, Γιάννης, Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας 1453-1961*, Επικαιρότητα, Αθήνα 1983.
- *Κορδάτος, Γιάννης, Ιστορία του Ελληνικού Εργατικού Κινήματος*, Ζ΄ Έκδοση, Εκδόσεις Μπουκουμάνη, Αθήνα, 1972.
- *Κόρφης, Τάσος, Ναπολέον Λαπαθιώτης. Συμβολή στη μελέτη της ζωής και του έργου του*, Πρόσπερος, Αθήνα, 1985.
- *Κούλογλου, Στέλιος, Μαρτυρίες για τον Εμφύλιο και την ελληνική αριστερά*, 3η Έκδοση, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα, 2006.

- Λιάκος, Αντώνης, *Εργασία και Πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, Το διεθνές γραφείο εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Νεφέλη, Αθήνα, 2016
- Λιάκος, Αντώνης, *Η εμφάνιση των νεανικών οργανώσεων: Το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης*, Λωτός, Αθήνα, 1988.
- Λιβιεράτος, Δημήτρης, *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα 1923-27*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα, 1983.
- Λιβιεράτος, Δημήτρης, *Παντελής Πουλιόπουλος, Ένας διανοούμενος επαναστάτης*, Γλάρος, Αθήνα, 1992.
- Λιβιεράτος, Δημήτρης, *Το ελληνικό εργατικό κίνημα (1918-1923)*, Καρανάσης, Αθήνα, 1976.
- Μαυρογορδάτος, Γιώργος Θ. – Χατζηιωσήφ, Χρήστος Χ.(Επιμέλεια), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός*, Β΄ Έκδοση, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 1992.
- Μιχελίδης- Μιχέλης, Δημήτρης, *Ο Σκληρός δρόμος*, Αφοί Τολίδη Ο.Ε., Αθήνα, 1983.
- Μπαρτζιώτας, Βασίλης Γ., *Εξήντα Χρόνια Κομμουνιστής*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1986.
- Μπεναρόγιας, Αβραάμ, *Η Πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου*, Β΄ Έκδοση, Κομμούνια, Αθήνα, 1986.
- Μπουμπούς, Γεώργιος Δ., *Η Ελληνική κοινωνία στην πρώιμη μαρξιστική σκέψη: Γ. Σκληρός - Γ. Κορδάτος (1907-1930)*, Διδακτορική διατριβή, Αθήνα, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 1996.
- Νούτσος, Παναγιώτης, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα*, τόμος Β΄, Γνώση, Αθήνα, 1993.
- Νούτσος, Παναγιώτης, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα*, τόμος Γ΄, Γνώση, Αθήνα, 1993.
- Ντουνιά, Χριστίνα, *Η δεκαετία του 1920: από την ποίηση της παρακμής στην κοινωνική αμφισβήτηση. Για μια ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας του εικοστού αιώνα. Προτάσεις ανασυγκρότησης, θέματα και ρεύματα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Μουσείο Μπενάκη, Ηράκλειο, 2012.
- Ντουνιά, Χριστίνα, *Λογοτεχνία και πολιτική στο μεσοπόλεμο. Τα λογοτεχνικά περιοδικά της αριστεράς: 1924-1936*, Διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ), Θεσσαλονίκη, 1988.
- Παλούκης Κώστας, *Η οργάνωση "Αρχείο του Μαρξισμού"*, Διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ιούνιος, 2005.
- Πανσέληνος, Ασημάκης, *Τότε που ζούσαμε*, Κέδρος, Αθήνα, 1997.
- Παπαγιάννης, Στέφανος, *Από Εύελπιδες αντάρτες, Αναμνήσεις ενός κομμουνιστή αξιωματικού*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1991.

- Παπακώστας, Γιάννης, *Φιλολογικά Σαλόνια και Στέκια της Αθήνας(1880-1930)*, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, Αθήνα, Δεκέμβριος 1988.
- Παρτσαλίδου, Αύρα, *Αναμνήσεις από τη ζωή της ΟΚΝΕ*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1983.
- Πουλιόπουλος, Παντελής- Γιατσόπουλος, Παστιάς, *Νέο Ξεκίνημα, Γράμμα στα μέλη του ΚΚΕ*, Αθήνα 06/06/1927, Σπάρτακος, Ουτοπία, Αθήνα, 1982.
- Σταυρίδης, Ελευθέριος, *Τα Παρασκήνια του ΚΚΕ*, Αθήνα, 1953, Ελεύθερις Σκέψης, Αθήνα, 2002.
- Στίνας, Άγης, *Αναμνήσεις*, Β΄ Έκδοση, Ύψιλον/ Βιβλία, Αθήνα, 1985.
- Ταμτάκος, Γιάννης, *Αναμνήσεις μιας ζωής στο επαναστατικό κίνημα*, Κύκλοι Αντιεξουσίας, Θεσσαλονίκη, 2004.
- *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα*, Τόμος Α΄, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1974.
- *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα*, Τόμος Β΄, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1974.
- Τρικαλινός, Γιώργης, *Ανακατεύοντας τη χόβολη ης μνήμης (Οδοιπορικό μιας ζωής)*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1998.
- Τσελεμέγκος, Σταύρος (μετάφραση), *Η Διεθνής των Κόκκινων Συνδικάτων, 1ο συνέδριο 3-19 Ιούλη 1921*, Πλανήτης 70, Αθήνα.
- Τσιντζιλώνης, Χρήστος Ν., *ΟΚΝΕ 1922-1943, Λενινιστικό, μαχητικό σχολείο των νέων*, Σύγχρονη Εποχή, 1989.
- Φλούντζης, Αντώνης, *Το Φοιτητικό Κίνημα 1923-1928*, Κέδρος, Αθήνα, 1983.
- Χατζηιωσήφ, Χρήστος, *Η γηραιά σελήνη, Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία 1830-1930*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1993.
- Χατζηιωσήφ, Χρήστος (Επιμέλεια), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα, 1922-1940, Ο Μεσοπόλεμος*, Β΄ Τόμος: Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2003.
- Χατζής, Θανάσης, *Οι ρίζες της Εθνικής Αντίστασης*, Φιλίστωρ, Αθήνα, 1996.

Εφημερίδες και περιοδικά

- *Αναγέννηση*
- *Γράμματα*
- *Εργατική Αλληλεγγύη*
- *Εργατικός Αγώνας*
- *Εφημερίδα Εργοστασίων*

- *Κόκκινος Μηχανουργός*
- *Κομμουνισμός*
- *Κομμουνιστική Επιθεώρηση*
- *Λογοτεχνική Επιθεώρηση*
- *Νέα Επιθεώρηση*
- *Νέα Εστία*
- *Νέοι Βωμοί*
- *Νέοι Πρωτοπόροι*
- *Νεολαία*
- *Ο Νέος Δρόμος*
- *Ο Νουμάς*
- *Ο Πολίτης*
- *Πρωτοπόροι*
- *Ριζοσπάστης*
- *Σοσιαλιστικά Φύλλα*
- *Τα νέα του ΕΛΙΑ*
- *Το Βήμα*

Αρχεία

- Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ)
- Βιβλιοθήκη της Βουλής
- Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος
- Ελληνικό Λογοτεχνικό Και Ιστορικό Αρχείο(ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ)
- Επιμορφωτικό Κέντρο “Χαρίλαος Φλωράκης”

Λιαδίκτυο

<http://www.diki.gr/museum/EL/city/chronos.asp?year=1907>

<http://www.gutenberg.org/cache/epub/28779/pg28779-images.html>

<http://www.ert-archives.gr/V3/public/main/page-assetview.aspx?tid=0000008499&tsz=0&autostart=0>